

Р. М. ПО'ЛАТОВА

MAXSUS
PEDAGOGIKA

OLIGOFRENOPEDAGOGIKA

TOSHKENT - 2005

74.3.
P-99

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

P.M. PO'LATOVA

MAXSUS PEDAGOGIKA

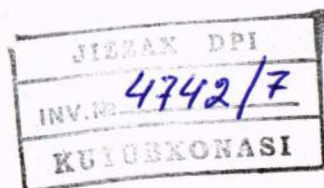
OLIGOFRENOPEDAGOGIKA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan (5141800 – defektologiya) bakalavr ta'lim yo'nalishli
talabalari uchun darslik sifatida ruxsat etilgan*

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2005

Taqri zchilar

L.R.Mo'minova – pedagogika fanlari doktori, professor; **K.Q.Mamedov** – pedagogika fanlari doktori, professor; **A.I.Soatov** – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent; **R.Shomahmudova** – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Π99 Po'latova P.M.
Maxsus pedagogika: Oligofrenopedagogika /P.M.Po'latova.-T.:
G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. 224 b.

Muallif ushbu darslikda oligofrenopedagogika fanini o'qitish uslubiyati, tarbiyaviy ahamiyati, maqsad va vazifalari, uni o'qitishning o'ziga xosligi haqida fikr yuritadi. Darslikda ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan tarbiya an'analari va aqidalari, metod va usullari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ayniqsa, unga mustaqillik mafkurasi g'oyalari singdirilgan.

Mazkur darslik yordamchi maktab o'qituvchilari va defektologiya fakulteti talabalari uchun mo'ljallangan.

BBK 74.3 ya 7

4303000000 – 101
P M352 (04) – 2005 qat'iy buyurtma 2005

ISBN 5-635-02416-5

© P.M.Po'latova. G'afur G'ulom
nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi, 2005-y.

SO'Z BOSHI

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan muassasalar tarmoqlari sobiq sho'ro hududida, ayniqsa, 1920-yillardan keyin jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Ko'rlar, karlar, aqli zaiflar, nutqi buzilganlar uchun maxsus, alohida maktablar ochila boshlandi. Maxsus o'quv rejaları, dasturlar, darsliklar, uslubiy adabiyotlar yaratildi. Aqliy va jismoniy rivojlanishda kamchiliklari bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash va ishga joylashtirish haqidagi (1975) Qarordan keyin turli nuqsonli bolalarga bo'lgan munosabat birmuncha kuchaydi. Buning natijasida ancha mukammallashtirilgan darsliklar yaratila boshlandi.

Biroq, yordamchi maktab, uning maqsadi, vazifalari, bu maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish, dars, uning tuzilishi, ta'lim tamoyillarining qo'llanilish xususiyatlari, ta'lim usullari, uning o'ziga xos tomonlari, aqli zaif bolalarni tarbiyalash masalalarini va boshqa qator muammolarni ochib beruvchi oligofrenopedagogika fanidan o'zbek tilida birorta qo'llanmaning yo'qligi qilinayotgan ishlarimizning yanada samarali bo'lishiga to'sqinlik qilib kelgan. Mustaqillik sharofati bilan yangi darsliklar, o'quv qo'llanmalar o'zbek tilida yaratilishiga va nashr etilishiga keng imkon yaratildi. Shularni inobatga olgan holda mazkur darslik yaratildi. Darslik birinchi bor yaratilayotganligi bois kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin. Maorif xodimlari va mutaxassislar darslik haqida o'z fikr-mulohazalarini bildiradilar degan umiddamiz. Ular tomonidan bildirilgan fikr kelajakda darslikni takomillashtirishga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

1-BOB. OLIGOFRENOPELAGOGIKANING UMUMIY MASALALARI

1.1. Defektologiya fani taraqqiyoti haqida

Tarixga, aniqrog'i, o'z tariximizga nazar solish har taraflama foydadan xoli emas. 1920-yillarga qadar bizning o'lkalarda defektologiya sohasida aytarli ishlar qilinmagan. Shu bois bu sohada ma'lum yutuqlarga erishgan rus va chet el defektologlarining maxsus ta'lim-tarbiya sohasidagi ishlaridan foydalandik va foydalanishga o'zimizda ehtiyoj sezdik. Markaziy Osiyoda 1920-yillarda birorta turdagi maxsus muassasalar yo'q edi. Chor Rossiyasi davrida esa nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanadigan xususiy sinflar, xayriya jamiyatlari mavjud bo'lib, 5—6 foizgina nuqsonli bolalar davlat tomonidan tashkil etilgan maxsus ta'lim-tarbiyaga jalb etilgan edi.

Mamlakatda avj olib ketgan yuqumli kasalliklar, ochlik, tozalikka rioya qilmaslik, har xil shikastlanishlar va boshqa bir qancha sabablar keltirib chiqargan bolalardagi nuqsonlilik yuqori darajada edi.

1929-yilda O'zbekiston Respublikasi markaziy ijroiya qo'mitasi raisi Yo'ldosh Oxunboboyev tashabbusi bilan nuqsonli bolalar uchun Toshkentda alohida maktab ochildi.

Ko'r bolalar uchun mo'ljallangan binoda dastlab maktab yoshidan o'tgan 20 bola ta'lim oldi. Undan so'ng bu maktabga maktabgacha yoshdagi bolalar qabul qilindi. 1931-yildan e'tiboran Y.Oxunboboyev nomli maktabda maktabgacha tarbiya guruhi ishlay boshladiki, bu bolalar orasida uchraydigan nuqsonlilikka qarshi olib borilgan kurash samarasi edi. 1930—31-o'quv yilida ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan ko'r bolalar 1-sinfning ochilishi muhim siyosiy ahamiyat kasb etgan voqea bo'ldi. 30-yillarning oxirlariga kelib Qo'qon va Buxoroda ham xuddi shunday maktablar ochildi. 1931-yilda nuqsonli bolalarni majburiy ta'limga jalb etish haqida qaror qabul qilindi. Moskva va Leningrad pedagogika oliy o'quv yurtlarida hamda Toshkentdagi 3-pedagogika bilim yurtida o'zbek tilida maxsus mutaxassislar tayyorlana boshlandi.

1941—1945-yillarda ham respublika xalq maorifi rahbariyati, mahalliy xalq maorifi organlari nuqsonli bolalarning, jumladan, urush ketayotgan joylardan ko'chirib keltirilgan bolalarning ahvolini va ularga xizmat ko'rsatishni yaxshilash, hamma joylarda nuqsonli bolalarni ta'limga tortish ishini davom ettirdilar. Nuqsonli bolalarga ta'lim-tarbiya berish vazifalari

ijtimoiy foydali mehnat bilan uzviy bog'langan holda hal etila boshlandi. Maxsus maktab o'quvchilari front uchun ma'lum miqdorda asbob-uskunalar tayyorlab berdilar.

Urushdan keyingi davrda Respublika Maorif vazirligi «Kar, soqov va ko'r bolalarning umumiy majburiy ta'limini ta'minlash choralari to'g'risida» Qaror qabul qilganligi munosabati bilan bu toifa nuqsonlilar uchun, shuningdek, katta yoshdagi nuqsonli bolalar uchun maxsus maktab-internatlar soni ancha ko'paydi. Shu bilan bir qatorda respublikaning turli viloyat va shaharlarida aqliy rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maktab, maktab-internatlar tashkil etila boshlandi. Ko'rilgan tadbirlar oqibatida ruhiy va jismoniy nuqsoni bo'lgan anchagina bolalarni maxsus ta'lim bilan qamrab olish imkoni tug'ildi. Agar 1960—1961-o'quv yilida O'zbekistonda 20 ta maxsus muassasalar bo'lgan bo'lsa, 1973—1974-o'quv yilida bunday muassasalar 43 taga yetib, tarbiyalanuvchilar soni 9000 dan ortib ketdi. 1991—1992-o'quv yiliga kelib esa bunday maxsus muassasalarning 77 tasi ish olib bordi. Ta'lim-tarbiyaga jalb etilgan nuqsonlilar soni 20000 ga yaqinlashib qoldi. Odatda oliy defektologik ma'lumotli mutaxassislar Moskva, Leningrad, Kiyev, Kishinyov va boshqa shaharlarda tayyorlanar edi. Hozir tayanch harakat sistemasi buzilgan bolalar maktabi faoliyat ko'rsatmoqda. Keyingi yillarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ham alohida maxsus ta'lim-tarbiya olmoqda.

Maxsus maktablar uchun oliy ma'lumotli defektologlar tayyorlash ishi Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib 1967-yilda boshlangan edi. Dastlab Toshkentdagi Nizomiy nomli pedagogika institutining pedagogika va psixologiya fakulteti qoshida, hozir esa boshlang'ich ta'lim va defektologiya fakulteti sifatida faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Defektologiya fakulteti tarixiga nazar solsak, dastlab 4 yillik kunduzgi bo'lim tashkil etilib, 1968—1969-o'quv yilidan kechki bo'lim ham faoliyat ko'rsata boshladi. 1973-yildan boshlab esa kar va zaif eshituvchilar maktablari uchun surdopedagoglar tayyorlash boshlandi.

O'zbekiston aholisining aksariyatini 14 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil qiladi. Shular ichidagi nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarning hammasi hisobda. Nogiron, kasalmand bolalar uchun maxsus maktab-internatlar tashkil qilingan. Yosh avlodni har tomonlama sog'lom kamol toptirish ishi davlatimiz g'amxo'rliги va nazoratida bo'lib kelayotir.

«Sog'lom avlod uchun» dasturini amalga oshirish barchamizni e'tiqod va qat'iyat bilan faoliyat ko'rsatishga undaydi.

O'tgan davrda O'zbekiston Respublikasining defektologiya sohasidagi birinchi olimasi — pedagogika fanlari nomzodi, dotsent S.Sh.Aytmetovadir. Sh.Aytmetova defektologiya fakultetining mustaqil fakultet sifatida tashkil etilishida va dastlabki defektolog mutaxassislarni yetishtirib berishda katta xizmat qildi.

1971-yilda oligofrenopedagog va logoped mutaxassisligining birinchi qaldirg'ochlari uchirma qilindi. Defektologiya bo'limida ana shu birinchi qaldirg'ochlardan bo'lgan V.S.Rahmonova mutaxassis sifatida ish boshladi. Keyin shu fakultetning iqtidorli yosh mutaxassislaridan B.Shoumarov, K.Mamedov, H.Po'latovalar kafedraga o'qituvchilikka qabul qilindi. Kafedraning iqtidorli mutaxassisi G'.B.Shoumarov defektologiya fanini rivojlantirishda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Hozirda pedagogika fanlari doktori, professor G'.B. Shoumarov bir necha shogirdlar yetishtirgan. Uning umumiy psixologiya va maxsus psixologiya faniga oid e'tiborga molik tavsiyalari, o'quv qo'llanmalari va darsliklari mavjud. Olimning «Ming bir savolga ming bir javob» nomli kitobi, «Oila va muhabbat», «Oila etikasi va psixologiyasi» ilmiy-ommabop o'quv qo'llanmasi, G'.Shoumarov, K.Mamedov bilan hammualliflikda yozgan «Rivojlanishi sustlashgan bolalar diagnostikasi» (1998) kabi o'quv qo'llanmalari muhim ahamiyat kasb etadi.

K.Mamedov ham defektologiya fakultetining ravnaq topishida o'z hissalarini qo'shganlardan hisoblanadi. K.Mamedov yordamchi maktab o'quvchilari psixologiyasini o'qitish uslubiyatini o'zbek tilida ishlab chiqdi va oligofrenopsixologiya fanidan bir qator o'quv qo'llanmalari yozdi. Jumladan, «Aqli zaif o'quvchilar psixologiyasi», «Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasi», A.Soatov, P.M.Po'latova bilan hammualliflikda «Oligofrenopedagogika asoslari» o'quv-metodik qo'llanmalarini yaratdi.

1974-yili defektologiya bo'limi ikkita: oligofrenopedagogika va logopediya kafedrasini hamda surdopedagogika va klinika asoslari kafedralariga bo'lindi. Surdopedagogika va klinika asoslari kafedrasini tibbiyot fanlari doktori M.G.Mirzakarimova boshqardi. M.G.Mirzakarimova eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar (lorpatologiya), aqli zaif bolalar klinikasi va boshqa tibbiyotga oid fanlarni o'zbek tilida talabalarga yetkazishda va respublikamizda defektolog kadrlarni tayyorlashga o'z hissalarini qo'shgan zahmatkash olim ayollardan biridir. Ulardan so'ng R.M.Qoriyeva boshqargan bu kafedrada ham I.A.Alimova, N.Sh.Bekmurodov, X.M.Gaynutdinov va boshqalar surdopedagogika fanining rivojlanishida dastlabki qadamlarni qo'yishgan. Oligofrenopedagogika va logopediya kafedrasini pedagogika fanlari nomzodi dotsent A.I.Soatov boshqardi. A.I.Soatov birinchi marta o'zbek tilida «Yordamchi maktab o'quvchilariga matematika o'qitish metodikasi» o'quv qo'llanmasini yaratgan.

1984-yildan defektologiya fakulteti mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Fakultetni S.Sh.Aytmetova bir yil boshqargan. 1986-yildan fakultetni pedagogika fanlari doktori, professor L.R.Mo'minova boshqara boshladi. 1988-yil mustaqil defektologiya fakultetining sirtqi bo'limi tashkil etilib, unga V.S.Rahmonova boshchilik qilgan. L.R.Mo'minova defektologiya

fakultetini boshqargan 1986–1999-yillar ilmiy sohada eng jadal sur’atlarda rivojlangan davr bo’ldi. L.R.Mo’minova defektologiya fakultetini boshqarish davrida ikki kafedraning ilmiy salohiyatini oshirishga ulkan hissa qo’shdi. Shu davrda L.R.Mo’minova yetuk mutaxassislarini yetishtirib chiqishda o’ziga xos maktab yaratdi. M.Yu.Ayupova, P.M.Po’latova, H.M.Po’latova, U.Yu.Fayziyeva, N.X.Dadaxo’jayeva, D.M.Nurkeldiyeva, M.P.Hamidova, Sh.Amirsaidova, Z.Ahmedova, L.Nurmuhamedova, F.A.Mirboboyeva, Ya.Chicherina shunday shogirdlar jumlasidandir.

L.R.Mo’minova defektologiya faniga oid 100 ga yaqin ilmiy maqolalar, o’quv-metodik qo’llanmalar, metodik tavsiyalar va darsliklar yaratgan. Ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshidagi nutqi to’liq rivojlanmagan bolalar nutq nuqsonlarini bartaraf etishga oid o’zbek tilidagi ilmiy-ommabop o’quv qo’llanmalari, nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarni tarbiyalash borasidagi ota-onalar uchun metodik tavsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, «Logopediya» (hammualliflikda yozilgan) o’quv qo’llanmasi hozirgacha zaruriy o’quv qo’llanma sifatida foydalanib kelinmoqda.

L.R.Mo’minova 1991-yildan defektologiya fakulteti qoshida «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi talablar asosida maxsus pedagogika ta’limining o’quv-metodik majmuasini ishlab chiqish» mavzuida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi.

L.R.Mo’minova maxsus pedagogika aspirantura bo’limini ochishda va uni rivojlantirishda ham sa’y-harakat qilgan.

1.2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi va uslublari

1920-yillardan respublikamizda turli nuqsonlilar ta’lim-tarbiyasi o’ziga xos mazmun kasb eta boshladi. Kishilik jamiyati tarixida birinchi marta rivojlanishida turli nuqsonlari bo’lgan bolalar umumjamiyat e’tiboriga olindi. Ular uchun barcha qulayliklarga ega bo’lgan maxsus maktablar ochildi. Yordamchi maktablardagi pedagogik jarayonlarning nazariy asosini maxsus fan — oligofrenopedagogika tashkil etadi (grek tilida «oli-gos» — kam, «fren» — aql degani).

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalarni tarbiyalash va o’qitish haqidagi fan bo’lib, defektologiyaning bir qismi hisoblanadi. Pedagogikaning umumpedagogik va didaktik tamoyillarini qo’llash aqli zaif bolalar ta’lim-tarbiyasida o’ziga xos xususiyatlar kasb etadi. Ta’limiy materiallarni tanlash, mehnat tayyorgarligini aniqlash, aqli zaif bolalarni jismoniy rivojlantirish ishlari tuzatish mazmunini kasb etishi kerak. Tuzatish (korreksiya) deganda aqli zaif bolalarning jismoniy va ruhiy nuqsonlarini to’g’rilash, yumshatish, hayotga moslashtirish tushuniladi. Tuzatish ishlarida nuqsonli bolaning rivojlanish imkoniyatlariga asoslaniladi.

Aqli zaif bola deganda bosh miyasining organik buzilishi natijasida bilish faoliyatlarining turg'un pasayishini tushunamiz. Aqli zaif bolalarni o'qitish, tarbiyalash va ularni o'rganishning nazariy masalalari qator fanlarning yutuqlariga asoslanadi. Oligofrenopedagogika umumiy psixologiya, maxsus psixologiya, oligofreniya klinikasi, logopediya, pediatriya, nevropatologiya, anatomiya, fiziologiya, genetika, bioximiya va boshqa fanlar bilan bog'liq bo'lib, ularning yutuqlaridan keng foydalanadi.

Oligofrenopedagogika maorif xodimlarini, onalarni, defektologiya fakulteti talabalarini yordamchi maktablardagi ta'lim-tarbiya ishining o'ziga xos tomonlari, aqli zaif bolalarning bilim egallash xususiyatlari haqidagi tegishli ma'lumotlar bilan qurollantiradi. Har bir fanda bo'lganidek, oligofrenopedagogika ham o'ziga xos rivojlanish, shakllanish tarixiga ega.

Aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalari bilan shug'ullanish ishlari boshlanganiga 200 yildan oshgan bo'lsa-da, bir tizimda atroflicha, bir butun, tugallangan ishlar XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Kuzatish va qidiruv ishlarining uzoq muddatlilik, tajribalarning sekin-asta to'planganligi, ayrim nazariy xulosalarga kelish uchun uzoq vaqt talab qilinganligi sababli oligofrenopedagogika fanining izchil tarixi nisbatan qisqargan.

Oligofrenopedagogika fanining dastlabki, boshlang'ich davri aqli zaiflikning mohiyatini aniqlash bilan xarakterlanadi. Birinchi marta psixiatr *F. Platter* (1537–1614) ruhiy kasalliklar orasidan aqli zaif bolalarni ajratib berdi. Aqli zaif bolalarni tasniflash, ularga klinik tavsifnoma berish ishlari *F. Pinel* (1775–1838), *J. Eskiro* (1772–1840) tomonidan bajarildi. *J. Eskiro* birinchi marta «aqli zaiflik» atamasini fanga kiritadi.

XIX asr mobaynida jamiyatda ro'y bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli nuqsonli bolalarga alohida e'tibor berish zarurligi haqida jamoatchilik fikri yuzaga keldi. Shu jarayon asosida aqli zaiflikni davolash, diagnostika qilish, tasniflashga oid qator materiallar matbuotda e'lon qilina boshladi. Ularga pedagogik yordam ko'rsatish haqida ham turli fikrlar yuzaga kela boshladi.

Aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalash nazariyasining shakllanishida *E. Segen* (1812–1880)ning pedagogik va ilmiy faoliyati katta o'rin egalladi. Ayniqsa, uning 1846-yilda yozilgan «Aqliy normal bo'lmagan bolalarning tarbiyasi, gigiyenasi va axloqiy davosi» asari oligofrenopedagogika fanida katta yutuq bo'ldi.

E. Segen tomonidan aqli zaif bolalar tarbiyasi nazariy asoslarining chuqur ishlab chiqilishi bu yo'nalishdagi ilmiy ishlarning yanada jonlanishiga sabab bo'ldi. Maxsus pedagogikaning yuzaga kelguniga qadar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalari davolash pedagogikasidagi bahsli mavzu edi.

Davolash pedagogikasining asosiy g'oyalari «ruhiy ortopediya» va «sensomotor madaniyat» tushunchalari asosida berilar edi.

Bu yo'nalish tarafdorlari (B.Mennel, A.Fuks, R.Vays, J.Filipp, Pol Bonkur, J. Demor, O. Dekroli, M. Montessori va boshqalar) shaxsning shakllanishida irsiy omillarga ko'proq e'tibor berishgan bo'lsalar-da, nuqsonlilar ta'lim-tarbiyasida pedagogika bilan tibbiyotni bir-birlariga yaqinlashtirishga katta hissa qo'shdilar.

O.Dekroli va J. Demorlarning ayrim ishlarida aqli zaiflarga pedagogik yordamning ijobiy tomonlari ochib berilgan. XIX asr oxirlari, XX asr boshlarida Yevropa va Amerikada aqliy nuqsonning yengil turlariga e'tibor kuchaya bordi. Shu asosda shunday bolalar bilan ishlaydiganlar faoliyatida pedagogik yo'nalish asosiy o'rinni egallay boshladi. Rus pedagoglari, psixologlari, shifokorlari – *Ye.K.Grachyova* (1866–1934), *V.P.Kashenko* (1870–1943), *G.I.Rossolimo* (1860–1926), *M.P.Postavskaya* (1865–1953), *A.N.Graborov* (1885–1949) va boshqalarning amaliy pedagogik faoliyatlarida bu fikrlar o'z aksini topdi. Rossiyada aqliy nuqsonli bolalarga ijtimoiy tarbiya berish masalalari *K.D.Ushinskiy* va *P.F.Lesgafning* pedagogik ishlarida, ilg'or rus shifokorlari, fiziologlari va psixologlari – *V.M.Bexterev*, *I.M.Sechenov*, *I.P.Pavlov*, *I.V.Malyarevskiy*, *G.Ya.Troshin*, *A.F.Lazurskiy*, *A.V.Vladimirskiy* ishlarida rivojlantirildi. Ilg'or rus ziyolilari chor hukumati bilan keskin kurashlar asosida o'zlarining zamonaviy, qimmatli fikrlarini olg'a surdilar. Aqliy nuqsonlilikni o'rganish, tasniflash, ta'lim-tarbiya nazariyalarini ishlab chiqish, nuqsonlilikni to'g'rilash borasida juda ko'p yutuqlarga erishdilar.

1920-yillardan e'tiboran sobiq ittifoqda ko'rlar, karlar, aqli zaiflar va boshqa nuqsonlilarga sifat jihatidan yangi ijtimoiy tarbiya tizimi tashkil etildi. Shular asosida maxsus maktablardagi o'quv-tarbiya jarayonlarining nazariy asoslari ishlab chiqila boshlandi. Bu ishlarga pedagogika, psixologiya, fiziologiya, tibbiyot sohasi vakillari, ijtimoiy ta'minot organlari, jamoat tashkilotlari jalb etildi. Rus olimlari A.N.Graborov, L.S. Vigotskiy va boshqalarning ma'ruza va chiqishlarida aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining muhim yetakchi tamoyillari ochib berildi. Jamoa bo'lib harakat qilish asosida nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasining yangi maqsadlari, vazifalari va asosiy tamoyillari aniqlandi. Maxsus pedagogikaning nazariy asoslari A.N.Graborov tomonidan tayyorlangan va Xarkovda bosmadan chiqqan «Defektologiya» o'quv qo'llanmasida ochib berildi. Keyinchalik ko'rlar, karlar, aqli zaiflar ta'lim-tarbiyasi, diagnostikasi, differentsiatsiya qilinishi asosida defektologiyaning yangi tarmoqlari: surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediya shakllana boshladi. A.N.Graborov, N.F.Kuzmina, F.M. Novik tomonidan yozilgan «Oligofrenopedagogika asoslari» o'quv qo'llanmasi chop etildi. Bu o'quv qo'llanmada birinchi marta sistemalashtirilgan holda aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining nazariy asoslari ochib berildi.

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalar ta'limi, tarbiyasi hamda ular taraqqiyotidagi ruhiy, jismoniy nuqsonlarni to'g'rilovchi fan sifatida yuzaga keldi.

1.3. Oligofrenopedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Oligofrenopedagogika inson haqidagi fanlarning taraqqiyoti bilan, ayniqsa, pedagogika fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning qonuniyatlariga tayanadi. Bu fanlarning maqsadi, vazifalari ham birdir. Shu bilan birga, oligofrenopedagogika umumiy pedagogikaning bir qismigina bo'lib qolmasdan, balki mustaqil fandır. U umumiy pedagogikaning maqsad va tamoyillariga bo'ysungan holda o'zining maxsus maqsad, vazifalarini amalga oshiradigan usul va tamoyillarni ishlab chiqadi (1-chizma).

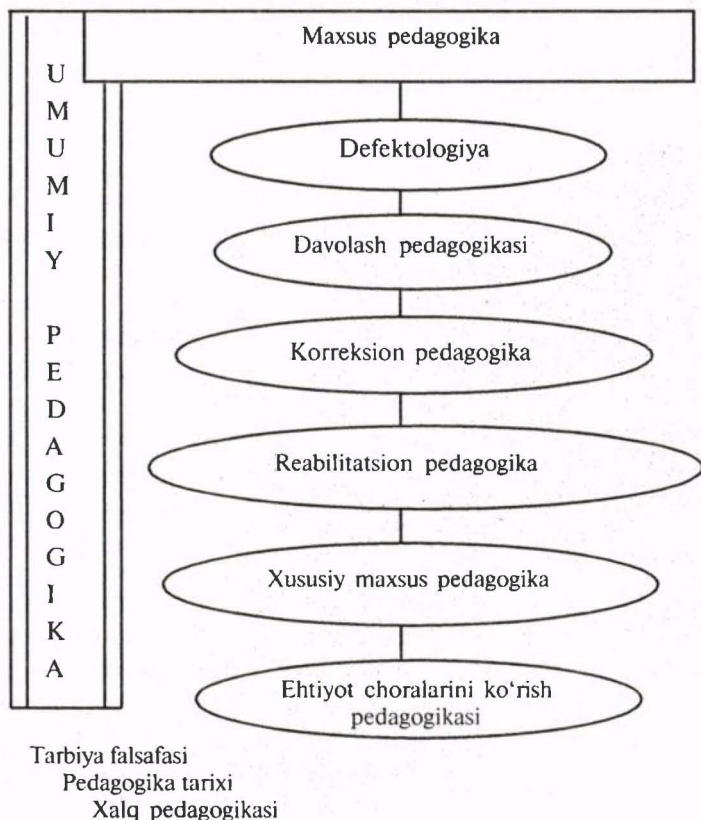
Oligofrenopedagogika pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasi bilan uzviy bog'liq. Tarbiya va ta'limning ko'pgina masalalarini hal qilishda o'qituvchi pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasiga oid ko'pgina bilimlardan foydalanishi kerak. Yosh psixologiyasi ta'lim ta'sirida kishi ma'naviy qiyofasining shakllanish qonuniyatlarini, turli yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini, shuningdek, bolalarning bilim va malakalarini o'zlashtirishning psixologik qonuniyatlarini, ularning mustaqilliklari va ijodlarining rivojlanishini, o'quvchilar shaxsining kamol topish qonuniyatlarini o'rganadi. Bu korreksion o'quv-tarbiya ishini tashkil qilishda katta ahamiyatga ega.

Oligofrenopedagogika ta'limning boshqa uslubiyatlari (yordamchi maktablarda o'qitiladigan hamma fanlar uslubiyati) bilan bog'liq. Predmetlararo bog'lanishni to'g'ri amalga oshirish uchun o'qituvchi buni hisobga olishi juda muhim. Yuqori sinflarda predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish qiyinlashadi, chunki har qaysi predmetni ma'lum bir o'qituvchi olib boradi, buning ustiga predmet o'qituvchilarining ishlashida yaqindan aloqa bo'lmasa, predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish masalasi ancha murakkablashib ketadi. Boshlang'ich sinflarda bunday emas. Hamma fanlarni bir o'qituvchi olib boradi va shu sababli uning oldida predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish imkoniyatlari ochiladi.

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalar ishtirok etadigan pedagogik jarayon bilan bog'liq. Bu holat nuqsonli bolaning ilk yoshidagi anatomik, fiziologik, ruhiy ma'lumotlarning zarurligini taqozo etadi. Ayniqsa, aqli zaiflikning sabablari, rivojlanishida bolalar klinikasiga oid materiallar talab etiladi. Shu sababli oligofrenopedagogika aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalarini ishlab chiqishda anotomopatologik, patofiziologik, patopsixologik ma'lumotlarga tayanishi lozim. Ayniqsa, asab kasalliklari,

ruhiy kasallar, bolalar psixonevrologiyasi, aqli zaiflik klinikasi, genetika, maxsus psixologiya ma'lumotlariga asoslanishi kerak. Bu ma'lumotlar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida, ularni hayotga tayyorlashda birmuncha samarali usul va vositalarni qidirib topishga yordam beradi.

I-chizma

Nuqsonli shaxsning rivojida tabiiy va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabati, yordamchi maktab o'quvchilari bilish faoliyatlaridagi umumiylik va xususiylik, ichki va tashqi omillar, ta'lim-tarbiya va rivojlanish, korreksiyalash, ta'lim-tarbiyada umumpedagogik va maxsus usullar va boshqalar oligofrenopedagogika fanining umumiy masalalarini tashkil etadi.

Oligofrenopedagogikaning mavzu bahsi — nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi va rivojlanishidir. Bu esa har doim g'oyaviy kurashlar uchun manba bo'lib kelgan.

Aqli zaif bolalarning rivojlanish imkoniyatlari va ularning ijtimoiy mehnatga moslashish masalalari ham o'tkir munozaralarga sabab bo'lgan.

Chet el «defektologlarining» ta'kidlashicha, aqli zaif bolalar ongi tashqi olamni aks ettirish sifatida emas, balki ularning ichki nuqsonli holatining aks etishidir. Shu asosda ular aqli zaif bolalarga «axloqiy nuqsonlilik», «axloqsizlik» xosdir, deb tushuntirishga urinadilar. Go'yoki aqli zaif bolalar tug'ma yolg'onchilik, egoizm, qaysarlik kabi xislatlar bilan dunyoga kelar ekanlar. Ularning ta'kidlashicha, aqli zaif bolalar rivojlanishga, tuzatilishga imkoniyatlari bo'lmagan nuqsonlilardir.

Bunga o'xshash qarama-qarshiliklar, ayniqsa, sobiq tuzumning bolalarning aqliy qobiliyatlarini aniqlash vaqtlarida testlardan noto'g'ri foydalanish natijasida normal bo'lgan bolalarning ko'pchiligi asossiz ravishda yordamchi maktablarga yuborildi. Bu narsa haqiqiy aqli zaif bolalarning ta'lim-tarbiya usullarini, tamoyillarini ishlab chiqishga juda katta salbiy ta'sir etdi.

Oligofrenopedagogika nuqsonli shaxs rivojida irsiy omillarga alohida e'tibor beradi. Ammo irsiy, nasliy belgilar shaxsning ijtimoiy mohiyatini belgilamaydi. Bilimlar, axloqiy moyillik, ko'nikma va malakalar xromosomlar orqali nasliy yo'l bilan avloddan avlodga berilmaydi. Balki bular hayot jarayonida orttirilib boriladi. Inson tug'ma tabiiy belgilar bilan unga ta'sir etuvchi holatlarning o'zaro mahsulidir.

Inson jamiyatda moddiy va ma'naviy hayot jarayonida shakllanib boradi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan shaxsning rivojlanishi normal shaxs rivojlanishi singari irsiy va ijtimoiy dastur asosida yuz beradi. Ammo bu yerda aqli zaif bolaning ijtimoiy rivojlanishi nuqson asosida rivojlanishini unutmasligimiz kerak. Bu narsa aqli zaif bolaning bilish imkoniyatlarini toraytiradi. Bosh miya yarim sharlarida organik buzilishlar borligi oqibatida aqli zaif bolalar atrof-muhitni buzilgan holda qabul qiladilar.

Hozirgi zamon defektologiyasi bosh miyadagi organik buzilishlar ma'lum nuqsonlarga olib keladi, ammo bu nuqson o'zgarimas holat emas, deb tushuntiradi. Bunday hollarda organizmning himoyaviy kuchlari o'z ta'sirini o'tkazib, organizmning keyingi sharoitlarga moslashishiga yordam beradi. Bunda organizmning rivojlanish imkoniyatlari ishga solinadi. Rivojlanishi nuqson asosida davom etadi.

Ta'lim-tarbiya ta'siri ostida ayrim nuqsonlar to'g'rilansa (korreksiya qilinsa), ayrimlari yumshatiladi, ayrimlari kompensatsiya qilinadi. Shu asosda barcha sohalarda oldinga qarab harakat qilinadi. Mana shu ishonchli g'oya nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasining mohiyatini belgilovchi nazariy ishlarning uslubiy asosini belgilab beradi.

1.4. Oligofrenopedagogikada foydalaniladigan tadqiqot uslublari

Tarbiyaga oid barcha ish tajribalarini o'rganmay va umumlashtirmay, pedagogik jarayonni chuqur tadqiq qilmay turib pedagogika fanini rivojlantirib bo'lmaydi. Dialektik materializm pedagogikani ilmiy bilishning umumiy usuli bilan qurollantiradi, ammo boshqa har qanday fan kabi oligofrenopedagogika fanining ham xususiy o'ziga xos tadqiqot uslublari mavjud. Ilmiy-tadqiqot uslublari – bu qonuniy bog'lanishlarni, munosabatlarni, aloqalarni o'rganish va ilmiy nazariyalarni tuzish maqsadida ilmiy axborotlarni olish yo'llaridir. Kuzatish, eksperiment, maktab hujjatlarini o'rganish, o'quvchilar ishlarini o'rganish, suhbat va anketalar o'tkazish ilmiy-pedagogik tadqiqot uslublari jumlasiga kiradi.

Ilmiy tekshirish yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

a) o'quvchilarni pedagogik o'rganish, nuqson tuzilishining kelib chiqish sabablarini aniqlash, o'ziga xos shaxsiy sifatlarini, bilish imkoniyatlarining rivojlanish darajasini o'rganish;

b) aqliy taraqqiyotdagi nuqsonlarni korreksiyalashning samarali yo'llarini, sharoitlarini aniqlash;

d) o'quvchilarga pedagogik ta'sir etishning ilg'or usullarini ishlab chiqish va takomillashtirish;

e) rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimi va ularning ijtimoiy mehnatga moslashishini yanada rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash.

Uslublar tizimida o'quvchilarni o'rganishga bag'ishlanganlari alohida ahamiyatga ega. Chunki oligofrenopedagog amalda ruhiy rivojlanishning individual mazmuni talab etgan murakkab ko'rinishlarga duch keladi. Maktab hayotida o'quvchilarni o'rganish uchun kichik darajadagi axborot materiallari yig'iladi. Bularga o'quvchilar bilish faoliyatlarining ongliligi, ulardagi umumlashtirish va abstraksiyalashning rivojlanganlik darajasi, bilish jarayonlarining dinamikligi, mustaqillik darajasi, o'quvchanligi, o'quv isni qobiliyatlari va boshqalar kiradi. Pedagogik holatlarni tekshirishda oligofrenopedagogika umumpedagogik, psixologik, klinik usullardan foydalanadi. Kuzatish, suhbat, psixologopedagogik tajribaning turli variantlari, klinik tekshirish, o'quvchilar faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish, ijtimoiy usullar (so'rash, savol-javob, anketa, o'z-o'ziga baho berishlar)dan keng foydalaniladi.

Bu usullarning qo'llanilish xususiyatlari pedagogik adabiyotlarda yetarli ochib berilgan. Bu uslubdan foydalanganda normal va nuqsonli bolalar taraqqiyoti taqqoslanadi. Turli klinik shakllardagi aqli zaiflik natijalari nisbiy o'rganiladi. Ayniqsa, aqli zaif bolalarni o'rganishga katta e'tibor beriladi. Bu dinamik xarakter kasb etib, o'z ichiga quyidagi davrlarni oladi:

1. Bolaning rivojlanishida chetga chiqishlar aniqlangach, uni oilada o'rganish.

2. Bola sog'lig'ini nazorat qilish, davolash uchun nazorat qilish.

3. Yordamchi maktab davrida bola sog'lig'ining nazorati uchun ularni izchil ko'riklardan o'tkazib turish.

4. Bolani yordamchi maktab ta'limiga yuborish uchun uni ruhiy-tibbiy-pedagogik komissiyada o'rganish.

5. Maktabga kelish oldidan bolani takroriy maktab tibbiy-pedagogik komissiyada o'rganish.

6. O'qituvchi va tarbiyachi tomonidan bolani izchil ravishda, butun maktab ta'limi davomida o'rganish.

7. Bolani maktab ta'limidan keyingi katamnestic o'rganish.

Bolani bunday muntazam, uzluksiz tekshirish, o'rganish barcha taraqqiyot davrlaridagi materiallar bilan obyektiv ravishda tanishtiradi. Har bir tekshirilayotgan ko'rsatkich asosiy aqli zaiflikning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan umumlashtirishning rivojlanmaganligi bilan bog'liqligi e'tiborga olinishi lozim. Shaxsning ayrim sifatleri tekshirilayotganda bir butunlik tamoyiliga alohida e'tibor beriladi. Shaxsga bunday munosabatda bo'lish bolaga ijobiy va salbiy xislatlar yig'indisi deb qarash emas, balki uni o'ziga xos butunlik deb tushunmog'imiz darkor. Shu asosda asosiy nuqson va ikkilamchi hosilalarni to'g'ri aniqlashimiz mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Oligofrenopedagogikaning umumpedagogik va maxsus vazifalari nimalardan iborat?

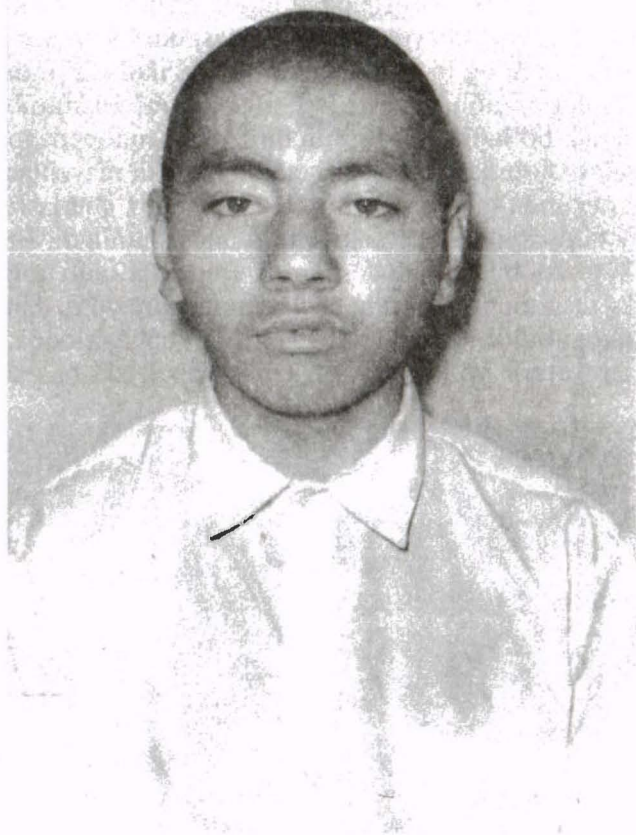
2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi nimadan iborat?

3. Oligofrenopedagogikaning asosiy metodologik asoslarini ko'rsating.

4. Oligofrenopedagogika qaysi ilmiy fanlar bilan yaqin aloqada va bu aloqalar nimalarda namoyon bo'ladi?

1.5. Aqli zaif bolalar — o'rganish, tarbiya va ta'lim manbai

Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi, ulardagi nuqsonni tuzatish defektologiya fanining alohida e'tibor berib kelgan sohasidir. Aqli zaiflikning yengil darajalarida bu nuqson tashqaridan qaraganda uncha ko'zga tashlanmaydi (1,2,3,4,5-rasmlar). Bunday bolalardagi odatdagi nuqsonni tengqurlaridan ajratib olish ham, ko'p hollarda, qiyinchilik tug'diradi. Ba'zi hollarda tegishli ta'lim-tarbiya amalga oshirilmasa, bunday bolalar pedagogik qarovsiz bolalar safiga kirib qoladilar. Ko'p hollarda yengil darajadagi aqli zaiflik hollari ilk yoshlarda aniqlab olinmasligi natijasida rivojlanishi orqada

1-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif o'g'il bola.

qolgan, sustlashgan bolalarga aralashtirib yuboriladi. Nuqsonli bolalarni diagnostika qilish ishlaridagi xatoliklar ba'zi hollarda ko'ngilsiz natijalarga olib kelishi mumkin. Masalan, ommaviy maktabga tushib qolgan aqli zaif bola nuqsonsiz tengqurlari singari ular bilan birga o'quv materiallarini o'zlashtira olmaydi. O'z vaqtida malakali yordam olmaganidan keyin borgan sari bunday bolalarning bilim saviyalari pasayib, surunkali o'zlashtirmovchilar qatoriga kirib qoladilar. Xuddi shu tarzda aqli zaiflar qatoriga noto'g'ri qo'shib qo'yilgan nuqsonsiz bola sun'iy ravishda o'z rivojlanishida orqada qola boshlaydi. Chunki nuqsonli bolalar ta'limi materiallari unga yengillik qiladi, u o'z ong-bilim doirasiga mos bilim olmasligi natijasida uning aqliy rivojlanishi sekinlashadi. Yordamchi maktab dasturi materiallari elementar, sodda mazmunda tuzilganligi uchun nuqsonsiz bolalarning bilishga bo'lgan

talablarini qondira olmaydi. Bolaning aqliy rivojlanishigina emas, balki umumiy rivojlanishi ham orqada qoladi. Ayniqsa, shaxsiy sifatlari noto'g'ri shakllana boshlaydi. Bulardan tashqari, bunday bolalarning ota-onalariga ham og'ir ruhiy ta'sir yetkaziladi. Bunday noxush, ko'ngilsiz holatlar aqli zaiflikning mohiyatini tushunib yetmaslik natijasida sodir bo'ladi. Shuning uchun oligofrenopedagogikada aqli zaiflik masalasi alohida o'rganishni talab etadigan mavzulardan biridir. Aqli zaiflik deganda me'yoriy ruhiy rivojlanishdan chetlashib, haqiqiy, aynan aqliy nuqsonlikka olib keluvchi holat tushuniladi. Bunday holat «aqli zaiflik» nomi bilan atala boshlandi. Bu yerda «aqli qoloqlik» bilan «aqli zaiflik» tushunchasi orasida hech qanday farq yo'q. Ammo keyingi yillarda «aqli qoloqlik» tushunchasiga e'tibor kuchaymoqda. Qandaydir ilmiy asoslar yetarli bo'lmasa-da, turli manbalarda ba'zan bir-birini

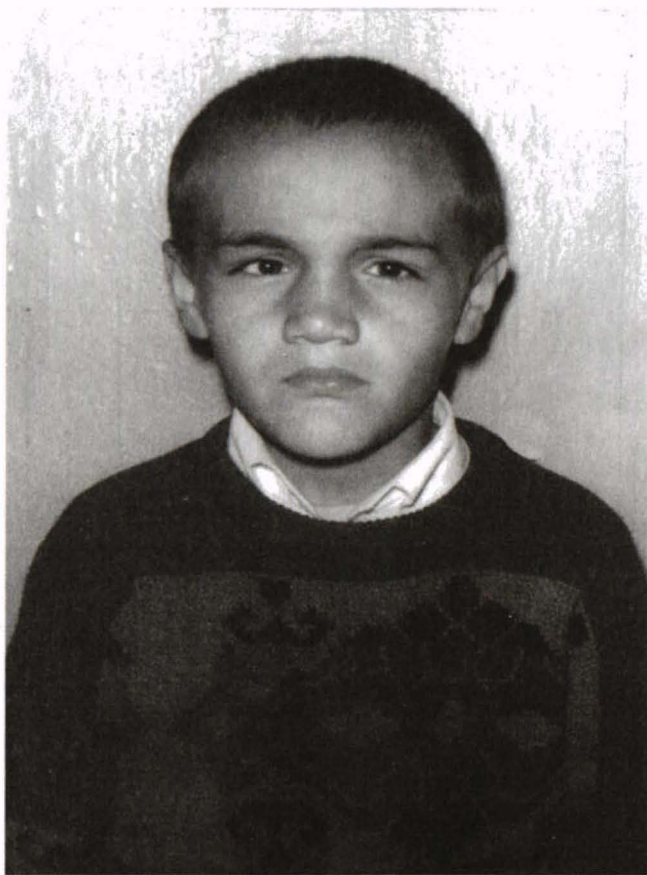

2-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif o'g'il bola.

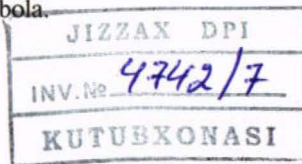
to'ldiruvchi fikrlar uchrab turadi. «Aqli zaif» yoki «aqli kam» tushunchalarida aqlning yetarli emasligi qayd etiladi. «Aqli qoloq»likda esa aqlning yetarli emasligini e'tirof etish bilan birga, aqlning rivojlanish imkoniyatlarini inkor etmaydi. Chunki sekinlashish, orqada qolish deganda rivojlanish to'xtagan degan ma'no kelib chiqmaydi.

So'nggi yillarda aqli zaiflik mohiyatini tushuntirishda ma'lum ruhiy kasalliklar emas, balki qobiliyatlarining rivojlanmasligi asosida kelib chiqadigan xulqning buzilishidir, deb ko'rsatish odat tusiga kirib qolmoqda. Shular asosida noto'g'ri holda «aqliy qoloqlik» tushunchasi kengaytirilib, unga pedagogik qarovsiz bolalar, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, huquq-tartib normalarini buzuvchi bolalar ham kiritilmoqda.

Aqli zaiflikning mohiyatini nuqsonning moddiy asosi bilan bog'lab, bunga bosh miyaning organik buzilishini ko'rsatadilar. Boshqacha

3-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif o'g'il bola.

4-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif qiz bola.

aytganda, aqli zaiflikning moddiy asosi sifatida kasallangan bosh miya e'tirof etiladi. Bu kasallik natijasida bolaning bilish faoliyatlari keng ma'noda buzilib, aqliy rivojlanish tezligi, samaradorligi pasayadi. Bosh miya kasalliklari sababini kelib chiqishiga ko'ra ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) sabablarga bo'lishimiz mumkin. Aqli zaiflikni keltirib chiqaruvchi sabablar turli ilmiy, uslubiy, psixologopedagogik va tibbiy adabiyotlarda turlicha bayon etiladi. Bu sabablarni qisqacha quyidagi tarzda ifodalashimiz mumkin:

- a) homila davrida turli salbiy ta'sir etuvchi infeksiya, intoksikatsiya va jarohatlar;
- b) tug'ilish vaqtidagi jarohat va asfiksiya;
- d) chaqaloqning ilk yoshida salbiy ta'sir etuvchi yuqumli intoksikatsiya, ovqatlanishning buzilishi va boshqalar;
- e) turli irsiy yo'l bilan avloddan avlodga o'tadigan gen, xromosoma kasalliklari.

5-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif qiz bola.

Aqli zaif bolalar bosh miyasi chuqur zararlanganligi sababli barcha oliy asab faoliyatlari buzilgan bo'ladi. Patologik buzilishlar shartsiz reflekslarning hosil bo'lishida ham namoyon bo'ladi. Bu buzilishlar bosh miyaning qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarida ham o'z aksini topadi. Hatto ikki signal sistemalarining o'zaro aloqalarida buzilishlar ko'zga tashlanadi. Rus defektolog va psixologlaridan L.S.Vigotskiy, L.V.Zankov, G.Ye.Suxareva, T.A.Vlasova, G.M.Dulnev, N.G.Morozova, S.Ya.Rubinshteyn, M.S.Pevzner, G.I.Rossolimo, V.G.Petrova, J.I.Namozboyeva, shuningdek, G'.B.Shoumarov, K.Q.Mamedov, P.M.Po'latova, V.S.Rahmonova va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, «aqli qoloq»likda ruhiy nuqson murakkab tuzilishga ega ekan. Ularning ko'rsatishicha, bir tomondan, birlamchi nuqson ta'sirida oddiy aqliy jarayonlar buzilsa, ikkilamchi nuqson sifatida ruhiyatning oliy shakllari, xotira, xarakter belgilari buzilar ekan.

Oligofrenopedagogikaning maxsus markazida turadigan manba nuqsonning o'zi emas, balki u bilan bog'langan buzilgan ruhiy holatlardir. Shu bilan birga, biz aqli zaif deb bu holatning turg'unligini ham tushunamiz. Mana shu mezonning bor yoki yo'qligiga qarab aqli qoloqlikni boshqa unga o'xshash turlardan farqlashimiz lozim. Aqli qoloqlikning asosiy belgilari:

- a) bosh miyada organik buzilishning mavjudligi;
- b) bilish faoliyatlarining umumiy, chuqur buzilganligi;
- d) bilish faoliyatlari buzilganligining turg'un xarakterdaligi.

Aqli zaif bolalar guruhiga quyidagi bolalar kirmaydi:

- a) aqliy rivojlanmaganlik bosh miyaning organik buzilishlari bilan bog'liq bo'lmagan pedagogik qarovsizlar;
- b) ruhiy rivojlanishi orqada qolgan bolalar;
- d) aqliy jihatdan saqlangan bo'lib, chuqur nutq kamchiliklari bo'lgan bolalar.

Amaliyotda ba'zan bosh miyasi zararlangan bolalarni aqli zaiflar qatoriga qo'sha olmaymiz. Bunday hollarda bosh miya zararlanishi bilish faoliyatining buzilishiga olib kelmaydi.

Oligofrenopedagoglar biologik omillarga katta e'tibor beribgina qolmay, balki ta'lim-tarbiya, atrof-muhitga ham alohida e'tibor beradilar. Yordamchi maktablarning boshlang'ich sinflaridagi (korreksiyalovchi) tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim ta'sirida aqli zaif bolalar ruhiy jarayonlarida juda katta siljishlar yuz beradi.

Hozirda yordamchi maktablarimizda asosan aqli zaiflikning yengil darajasi — debil bolalar ta'lim oladilar. Bular bir toifaga kirmaydigan sohalardir. Bular orasida amalda kasalliklari davom etuvchi bolalar ham uchraydi.

Amalda sog' bolalar toifasiga aqliy nuqsonlar ilk rivojlanish davrida kasallikka chalinib, kasalliklarining rivojlanishi to'xtagan bolalar kiradi. Bunday bolalarning keyingi aqliy rivojlanishi nuqsoni asosida davom etadi. Ammo bular amaldagi SOG' bolalardir. Oligofren bolalar bu toifaning asosiy, tipik vakillaridir. Bu bolalar yordamchi maktab o'quvchilarining asosiy qismini tashkil etadi. Yordamchi maktab o'quvchilarining ikkinchi toifasini aqliy nuqsonlilikni keltirib chiqargan kasalliklari davom etadigan bolalar tashkil etadi. Bunday bolalar ma'lum rivojlanish davrigacha me'yorida rivojlanib, keyinchalik kasallikka chalinganlardan iborat. So'nggi yillarda tabiiy fanlarning rivojlanishi asosida oligofreniyaning etiologiyasi va patogenezi haqidagi ma'lumotlar yanada kengaydi.

G.Ye.Suxarevaning (1965,1972) tasnifnomasi birmuncha keng tarqalgan bo'lib, u tomonidan oligofreniyaning quyidagi shakllari ajratilgan:

- I. Endogen xarakterdagi oligofreniya (daun, mikrosefaliya).
- II. Embrio va fetopatiya (yuqumli kasalliklar, zaxm, garmonal buzilishlar).

III. Turli zararli ta'sirlar oqibatida kelib chiqadigan oligofreniya.

Qator oligofreniya tasnifnomalari klinik-patogenetik tamoyil asosida tuzilgan. Bularga rus psixolog, defektologlardan M.S. Pevzner (1959, 1965, 1979), S. S. Mnuxin (1961), O. Ye. Freyerov (1964), D.Ye. Melexov (1965), G.Ye. Suxareva (1965), D.N. Isayev (1970) fikrlarini ko'rsatish mumkin.

M.S. Pevzner tasnifnomasida asosiy nuqson tuzilishi bilan birga neyrodinamik, psixopatologik va boshqa buzilishlarni ajrata olish imkoniyatlari berilgan. Oligofreniyani bunday tasniflash ular bilan olib boriladigan psixologopedagogik tuzatish usullarini belgilashga yaxshi yordam beradi. M.S. Pevzner oligofreniyaning quyidagi asosiy turlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Oligofreniyaning murakkablashmagan turi.
2. Neyrodinamik jarayonlari buzilgan oligofreniya.
3. Xulqi psixopat xarakter kasb etuvchi oligofreniya.
4. Turli analizatorlari buzilgan oligofreniya.
5. Peshona qism yetishmovchiliklari yaqqol ko'rinib turuvchi oligofreniya.

Oligofreniyaning murakkablashmagan turida qo'pol ruhiy, jismoniy buzilishlar deyarli uchramaydi. Bunday bolalar, odatda, mehnatsevar, intizomli bo'ladilar, ularning asab sistemalari turg'undir. Biror ish bajarganda ular yetarli darajada diqqatlarini bir joyga yig'a oladilar. Hissiyotlari ham nisbatan saqlangan. Maktabda, oilada turli yumushlarga yordam beradilar, yordamchi maktab dastur materiallarini muvaffaqiyatli o'zlashtiradilar. Murakkablashmagan oligofreniyada nevrologik buzilishlar, tana tuzilishidagi nomutanosibliklar juda kam uchraydi.

Neyrodinamik jarayonlari buzilgan oligofrenlarda aqliy nuqson qo'zg'aluvchanlik yoki tormozlanuvchanlik bilan birga keladi. Aqliy faoliyat diqqatning tarqoqligi, impulsivligi, harakat tizimlarining buzilganligi natijasida yanada ko'proq buziladi.

Tez-tez bo'lib turadigan bosh og'rig'i, vegetativ distoniya, nevroz xarakterdagi buzilishlar aqliy faoliyat jarayonlariga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazadi. Bu toifaga apatik-dinamik buzilishlari bo'lgan oligofrenlarni ham kiritish mumkin. Xulqi psixopat mazmun kasb etuvchi oligofrenlarda jinsiy intilishlarning buzilishi, daydib yurishga moyillik, o'g'rilikka ruju qo'yish holatlari ko'rinib turadi. Bunday nuqsonlar asosan meningoensefalit, meningit, bosh miyasi jarohat olgan oligofrenlarga xosdir.

Bosh miya organik buzilishlari natijasida kelib chiquvchi aqliy nuqson bilan birga ma'lum analizatorlarning jarohatlanishi ham yuz berishi mumkin. Aqliy nuqson ko'rish, eshitish, nutq va harakat tizimidagi nuqsonlar bilan birga keladi. Ba'zi hollarda aqliy nuqson markaziy falajlar

bilan qo‘shilib ham kelishi mumkin. Buning sabablari turli-tuman bo‘lishi mumkin. Organizmda modda almashinuvining buzilishi, rezus faktor, genetik nuqsonlar ham bunday turdagi oligofreniyaning kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Aqliy nuqson peshona qism kamchiliklari bilan birga kelganda bilish faoliyatining maqsadga muvofiqligi qo‘pol buzilgan bo‘ladi. Ayrimlarida bo‘shanglik, so‘zsiz bo‘ysunish ko‘zga tashlansa, boshqalarida uyatsizlik, kayfiyatning sababsiz ustunligi, tez-tez diqqatning tarqalib turish hollari uchrashi mumkin. Bunday bolalar nutqi tashqi tomondan juda “boy, sermazmun” bo‘lib tuyulsa-da, aslida ularga o‘zlarining gaplarini tushunmaslik, birovlarining fikrlarini qaytarish, o‘zlariga tanqidiy qaramaslik xislatlari xosdir. Salbiy ta’sirlarning bola organizmiga ikki yoshidan keyingi ta’siridan kelib chiqadigan oligofreniya *demensiya* deb yuritiladi. Demensiyani keltirib chiqargan sabablar, uning kechish xususiyatlari, asoratlariga qarab *organik*, *epileptik* va *shizofrenik demensiya* kabi turlarga ajratiladi.

Barcha yordamchi maktab o‘quvchilarini amaliy maqsadda ikki guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanish davrining ma’lum bosqichlarida bosh miyasi zararlanib, nuqson asosida rivojlanayotgan amaldagi sog‘ bolalar kirs, ikkinchi guruhga maktab ta’limi davrida ham kasalliklari davom etib boruvchi bolalar kiradi.

Birinchi guruhga kiruvchi bolalarni yana ikkita tipik guruhlariga bo‘lamiz. Birinchi kichik guruhni shartli ravishda A deb belgilasak, ikkinchi kichik guruhni B deb belgilaymiz. A guruhga bosh miyasi homila yoki ilk chaqaloqlik davrida zararlangan bolalar (oligofrenlar) kirs, B guruhga bosh miyasi zararlangan bog‘cha yoki kichik maktab yoshidagi bolalar kiradi.

Ikkinchi guruhga hayotda, ta’lim-tarbiya jarayonida kasalliklari davom etuvchi aqliy nuqsonlilar kiradi. Bunday kasalliklarga misol qilib asab sistemasining revmatizmi, bosh miya zaxmi, epilepsiya (tutqanoq), shizofreniya, gidrosefaliya va boshqalar kiradi.

Aqliy nuqsonning chuqurligiga qarab oligofreniya uch darajaga ajratiladi: **debillik**, **imbetsillik** va **idiotlik**. Har qaysi daraja haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Debillik birmuncha yengil daraja bo‘lib, oligofreniyaning eng ko‘p tarqalgan turidir. Yordamchi maktabga bolalarni saralash vaqtlarida asosan shu bolalar bilan ish olib boriladi. Yordamchi maktab o‘quvchilarining asosiy qismini ham debil bolalar tashkil qiladi. Bu bolalarni saralash vaqtida ham ma’lum qiyinchiliklarga duch kelinadi. Buning asosiy sababi shuki, aqliy nuqson u darajada chuqur emas. Bu bolalar umumlashtira oladilar. Bog‘cha yoshi davrida primitiv, sodd, mazmunli o‘yinlarni tashkil

qila oladi. Maktab yoshi davrida esa ma'lum muayyan holatlarni baholay oladi, amaliy masalalarni yechishda to'g'ri ish tutadi. Nutqi asosan saqlangan bo'lib, mexanik xotirasi nisbatan yaxshi natijalar beradi. Bularning barchasi yordamchi maktab dasturi hajmidagi materiallarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi. Debil bolalarda yetarli harakatchanlik, ish qobiliyatlari saqlangan bo'ladi. Bu bolalarda nisbatan hissiyot-iroda sifatleri yaxshi saqlangani natijasida o'zlarini nazorat qilish imkoniyatlari mavjud. Yordamchi maktabning maxsus sharoitlari tufayli debil bolalar 9 yil davomida ommaviy maktablar boshlang'ich sinf hajmidagi o'quv materiallarini egallab, ma'lum ishlab chiqarish, kasb-hunar tayyorgarligini oladilar.

Qator ijobiy xislatlariga qaramay, ma'lum darajada aqliy rivojlanmaganlik bu bolalarga ham xosdir. Bu bolalarning tafakkurlari ko'rgazma-obraz mazmunini kasb etadi. Tushunchalarning shakllanishi juda qiyin amalga oshadi. Umumlashtirish, taqqoslash jarayonlari juda zaif kechadi. O'qilgan muayyan mazmunni qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar. Fanlarni to'g'ri idrok qila turib, ularning ichki bog'lanishlarini tushunmaydilar. Bunday xislatlar debil bolalar bilan mazmunli rasmlar, izchil voqealarni tasniflash tajribalari o'tkazilganda yaqqol ko'rinadi, hisoblash malakalari ham qiyin shakllanadi. Sonlar, suratli arifmetik belgilar mohiyatini yetarli tushunib yetmaydilar. Ular sodda masalalarning shartlarini dastlabki tushuntirishlarda bila olmaydilar. Uni yechishda oldingi ishlagan yo'llarni qo'llaydilar. To'g'ri yozish malakalarini qiyinchilik bilan egallaydilar. Ularning nutqi sodda, grammatik tomoni buzilgan, tili chuchuk bo'lishi mumkin. So'zli tushuntirishlar muayyan holatlar bilan bog'liq bo'lmasa materialni juda qiyin idrok etadilar. Debil bolalarning yetarli aqliy taraqqiy etmaganligi ular shaxsining shakllanmaganligi bilan birga qo'shilib keladi. Bu xislat fikr yuritish va qarashlarning mustaqil emasligida, bilimga intilishlarning yetishmasligida, tashabbuskorlikning bo'shligida, mehnat faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Hissiyot-iroda sohalari yetarli saqlangan holda, ayrim qayg'urish, xursand bo'lish vaqtlarida o'zlarini yetarli, nuqsonsiz tengdoshlaridek tuta olmaydilar. Ayrim nozik differensiyalashgan harakatlar, yuzlardagi ifodalilik yetishmaydi. Ba'zan nevrologik belgilar, tana displaziyasi, endokrin buzilishlar uchraydi. O'z vaqtidagi to'g'ri ta'lim-tarbiya, mehnat malakalarini berish, aqliy nuqsonni murakkablashtiruvchi asab-ruhiy taassurotlarni yo'q qilish orqali debil bolalarni muvaffaqiyatli ravishda hayotga moslashtirish mumkin. Bu bolalar tashabbus, mustaqillik, bir ish turidan boshqa ish turiga tez o'tish talab etilmaydigan ish jarayonlarida yetarli unum bilan mehnat qiladilar. Bu bolalardagi amaliy intilishlarning borligi kelajakda jamiyatda o'z o'rinlariga ega bo'lishlarini bilishlari asosida mehnat malakalarini egallashlariga yordam beradi.

Imbetsillik debil darajadan birmuncha og'ir darajadir. Aqliy nuqsonning imbetsillik darajasida oligofreniyaning o'ziga xos xususiyatlari va namoyon bo'lishi birmuncha yaqqol ko'rinadi. Birinchi navbatda, bu muayyan holatlarda umumlashtira olmaslik, hatto oddiy tushunchalarni hosil qila olmasligi bilan ajralib turadi. Imbetsil bolalarning mantiqiy fikrlash jarayonlari juda past darajada bo'ladi. O'qigan materialning mazmunini ilg'ab ololmaydilar. Yordamchi savollar orqaligina qisman mazmunini tushunishlari mumkin. Ko'rish va eshitish analizatorlari qabul qilgan axborotlarni tahlil qila olmasligi natijasida harflarni eslab qolishda qiynaladilar, o'xshash tovushlarni bir-birlariga aralashtirib yuboradilar. Kitobdagi matnlarni mexanik ravishda o'qib, mazmunini tushuntira olmaydilar. O'ngacha sanash, o'n ichida hisob-kitob qilishlari mumkin. Lekin ularda *murakkab son* haqidagi tushunchalar yo'q. Ularning so'z boyligi kam bo'lib, nutqi ifodasiz, jumalari qisqadir.

Ularning harakati deyarli differensiyalashmagan. Sekin harakat qilish, bo'shanglik yozuv va mehnat malakalarini egallashlariga xalaqit beradi. Ular faoliyatlarida tashabbuskorlik, mustaqillikka intilish kabi shaxsiy xislatlar bo'lmaydi. O'zlarining mustaqil ishlarini aqliy jihatdan tushuntirib bera olmaydilar. O'rgangan ish uslubi, malakalar o'zgartirilsa bu bolalar shoshib qoladilar. Shu sababli ularni hayotga moslashtirishda muntazam nazoratga, rahbarlikka va yordamga muhtojlik sezadilar. Ayrim ma'lumotlarni o'zlashtirish qobiliyatlarini ko'rish mumkin. Ba'zan sodda jumalarni tushuna oladilar, narsalarning sodda, umumiy belgilariga qarab ularning farqlarini bilishlari mumkin. Ularni o'qish, yozish va tartibli sanash elementlariga o'rgatish mumkin. O'zlariga xizmat ko'rsatishning elementar malakalari bor. Elementar hissiyotlari nisbatan saqlangan bo'lib, hamdardlik, yordam berishga intilish, rag'batlantirish va tanqidga to'g'ri munosabatda bo'lish nisbatan saqlangan. O'z imkoniyatlariga to'g'ri baho berish, o'zlarining ruhiy va jismoniy nuqsonlari uchun qayg'urish ham uchraydi. Harakat tizimlari qo'polligi bilan ajralib turadi. Murakkablashmagan oligofreniyaning yengil va o'rta darajasidagi imbetsillar jismoniy mehnatning oddiy turlarini egallashlari mumkin. Imbetsillikning og'ir darajalarida ularni eng sodda ish turlariga ham o'rgatish mumkin emas. Imbetsillikda aqliy nuqson turli xilda namoyon bo'ladi. Imbetsillikning yengil turlarini debillikning og'ir turlaridan ajratish birmuncha qiyin diagnostik ishdir. Bunday hollarda, yaxshisi, yengil darajadagi imbetsillarni yordamchi maktablardagi diagnostik sinflarga yuborish maqsadga muvofiqdir. Imbetsil darajadagi oligofrenlarda reflekslarning buzilishlari ham ko'zga tashlanishi mumkin. Ba'zan tutqanoqlar bo'lishi mumkin. Bosh miya tuzilishining displaziyasi – mikrosefal va gidrosefal holatlar uchraydi. Ularning tana tuzilishida jismoniy buzilishlar, serebral endokrin buzilishlari ko'zga tashlanadi.

Oligofreniyaning eng og'ir darajasi **idiotlik** bo'lib, ular idroklarida qo'pol rivojlanmaganlik ko'rinadi. Atrof-muhitga bo'lgan munosabati mos emas. O'z shaxsini aniq bilmaydi. Ularning tafakkuri deyarli yo'q. Ular o'zlariga qarab gapirilgan gapdan ko'ra mimika va yuz harakatlarini nisbatan ilg'ab oladilar. Idiotlar nutqi aqliy nuqson chuqurligiga bog'liq. Ular nutqi ma'nosiz tovushlardan, ba'zan alohida so'zlar yig'indisidan iborat bo'lishi mumkin. Hissiyotlari haddan tashqari sodda bo'lib, fiziologik xohishlar bilan bog'liqdir. Xursandchiliklari, qoniqishlarining asosida o'zlarining to'qligi, turarjoyining issiqligi, patologik intilishlarini qondirish bo'lishi mumkin (jinsiy o'z-o'zini qondirish, barmoqlarini so'rish, yeb bo'lmaydigan narsalarni chaynash). Xafagarchiliklari esa sovuq, ochlik, og'riqdan bo'lishi mumkin. O'zlarining xursandchiliklarini harakat, qichqirish, mimika harakatlari bilan namoyon etsalar, xafagarchiliklarini esa qaysarlik, o'z tana organlarini jarohatlash bilan ko'rsatishlari mumkin. Idiotlarning nisbatan yengilroq turlarida ijtimoiy hislarning saqlanganligini ko'rish mumkin. Bunday xislatlarni ularni boqadigan kishilarga birmuncha bog'lanib qolganliklarida, maqtaganida ularning xursand bo'lishlarida ko'rish mumkin. Ularning umumiy kayfiyatlari goh befarq, goh bo'shanglik va xursandchilik bilan ifodalanishi mumkin. Harakat tizimlarining haddan tashqari kambag'alligi natijasida hatto yurish va tik turish malakalari ham buzilgan bo'ladi. Faoliyatlari deyarli ko'zga tashlanmaydi. O'zlariga xizmat qilish malakalari shakllanmagan. Xulqlari asosan ularning o'z talablarini qondirish bilan bog'liq. Ba'zilar bir xildagi stereotip harakatlar qiladilar. Ritmik ravishda tana harakati, bir xildagi bosh, bo'g'inlar harakatini kuzatish mumkin. Idiot darajadagi aqliy nuqsonlilikda turli tutqanoqlar, ba'zan jismoniy rivojlanishida qo'pol nuqsonlar uchraydi – teri nuqsonlari, ichki organ kamchiliklari, endokrin va modda almashinuvining buzilishini ko'rish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. E. Segen fikrlarini qanday tushunasiz?
2. Ye. Suxareva tasnifini aytib bering.
3. Aqli zaif bolalarni o'rganish manbai deganda nimani tushunasiz?

2-BOB. MAXSUS TA'LIM TIZIMI

2.1. Maxsus muassasalar

Maxsus ta'lim tizimi deganda jismoniy va ruhiy kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarga (ko'zi ojiz, kar-soqov, aqli zaif, tayanch harakati apparatida nuqsoni bo'lgan, nutq nuqsoni bo'lgan bolalar) aniq maqsadni ko'zlab «korreksiya», «kompensatsiya», «reabilitatsiya» ishlarini amalga oshiradigan maxsus ta'lim muassasalari: ko'zi ojiz bolalar uchun, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun, aqli zaif bolalar uchun maktab-internatlar tushuniladi.

Har bir mamlakat xalq ta'limi tizimining taraqqiyoti shu mamlakatda ishlab chiqarish kuchlarining, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojiga va jamiyat taraqqiyotiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz istiqolga erishgandan keyin xalq maorifini rivojlantirish masalalariga, yetuk defektolog mutaxassis kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Konstitutsiyasiga asoslangan holda fuqarolarning millatidan, dinidan, jinsidan, ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, ta'lim olishga huquqliligi tamoyili qaror topgan. Nogironlarni ijtimoiy-huquqiy himoya qilishni davlat o'z burchi deb biladi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan boshlab nogiron bolalarga maxsus ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, yangi milliylik va o'z-o'zini anglash ruhida tarbiyalash, o'qitish, yangi darsliklar, o'quv qo'llanmalari tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda, bundan tashqari nogironlarni himoya qilish bo'yicha bir qancha buyruqlar va qarorlar tayyorlangan. Xalqimizning, shu jumladan, nogironlar va nogiron bolalar, ularning jismoniy, aqliy, psixik rivojlanishini yaxshilash, hayotga moslashtirish yo'llarini ishlab chiqish ko'rsatilgan.

Nogironlikning oldini olish va nogironlarni tibbiy-ijtimoiy reabilitatsiya qilish yuzasidan Vazirlar mahkamasining 1995-yil 11-noyabrda qabul qilingan 433-sonli «O'zbekiston Respublikasining nogironlarni reabilitatsiya qilish bo'yicha 1996–2000-yillarga mo'ljallangan davlat dasturi», 2000–2005-yilga mo'ljallangan davlat dasturi qabul qilingan va qator tadbirlar ishlab chiqilgan. Eng avvalo, nogironlikning oldini olish, nogironlarni tibbiy va ijtimoiy reabilitatsiya qilish, ularning ruhiyatini yaxshilash va sog'lomlashtirish, nogironlikni ilk bor aniqlash, saralash, maxsus ta'lim-tarbiya berish va korreksion-pedagogik ishlar orqali korreksiyalash, kasbga yo'naltirish, hayotga moslashtirish, jismoniy tarbiyalash, nogironlar bilan ishlash uchun kadrlar tayyorlash masalalariga oid qonun va buyruqlar mavjuddir.

Ko'rinib turibdiki, nogiron, alohida yordamga muhtoj bolalar ham zamon talabiga javob beradigan ilmiy bilimlarning elementar asoslarini egallashi, hayotda o'z o'mini topa olishlari haqida davlatimiz mustaqillikning dastlabki yillaridayoq g'amxo'rlik qila boshlagan. O'zbekiston Respublikasida barcha maxsus ta'lim-tarbiya muassasalari davlat ixtiyorida ekanligi, bu tashkilotlarni davlat mablag' bilan ta'minlashi nazarda tutiladi. Maxsus ta'lim-tarbiya muassasalarining faoliyati davlat tomonidan boshqarilib boriladi. Shu kabi tadbirlar maxsus ta'lim ustidan davlatning siyosatini amalga oshirish, o'quv reja va dasturlarining yagona bo'lishini ta'minlash imkoniyatini beradi. Nogiron bolalarning barcha turlari uchun maxsus maktab, maktab-internatlar, sog'lomlashtirish sanatoriyalarida ta'limning bepul ekanligini ta'kidlash mumkin.

Shuni aytish zarurki, maxsus ta'lim tizimining o'ziga xos bo'lgan tomoni — uch vazirlik: Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Ijtimoiy ta'minot vazirligi tasarrufida ekanligidir.

Yordamchi maktabda o'quvchilar nazoratsiz qolmasligi uchun moddiy imkoni bo'lgan maktablarda kuni uzaytirilgan guruhlar tuzilgan, yetim bolalar uchun bolalar uylari, maxsus maktab-internatlar tashkil etilgan:

- maktabgacha tarbiya — aqli zaif bolaning ilk yoshidan 7—8 yoshigacha;
- boshlang'ich ta'lim — 1—4-sinflar;
- o'rta maxsus ta'lim — 5—9-sinflar;

— kollej — aqli zaif o'quvchilarning qobiliyatli va kasb-hunarga qiziqqan hamda o'qishni davom ettirishga layoqatli bo'lgan bolalarni maxsus guruhlarda (kollejlarda integratsiya usulda) o'qitishi kasb-hunar ta'limi bandlarigina taalluqlidir. Chunki aqli zaif o'quvchilar boshqa yuqori darajada ta'lim olishlariga ularning aqliy nuqsonlari imkon bermaydi. Lekin kasb-hunar kollejlari aqli zaif o'quvchilarning nuqson darajalari inobatga olingan holda ta'lim olishlari mumkin.

Maxsus ta'lim tizimida birinchi bosqich — maxsus maktabgacha tarbiya

Maxsus maktabgacha tarbiyaning asosiy vazifasi maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni sog'lom va aqliy darajalarini mumkin qadar yuqori darajada korreksion rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Ularning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish, sog'lom va yetuk qilib tarbiyalash, nutqini korreksion rivojlantirishga alohida ahamiyat beriladi. Gohida 6—7 yoshgacha bolaning maktabga tayyor emasligiga asos bo'lganda 8 yoshgacha ham maxsus bog'chada qoldiriladi. Ba'zan maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bog'chalarda ham tarbiyalanadilar, lekin ular bilan logopedning jiddiy shug'ullanishiga to'g'ri keladi. Ota-onalar bilan birgalikda korreksion ish olib boriladi.

Maxsus ta'limda maktabgacha oligofrenopedagogika oligofrenopedagogika fanining muhim sohasi bo'lib, korreksion tarbiyaning maktabgacha tarbiya

yoshi va aqliy nuqson bilan bog'liq bo'lgan jihatlarini ochib beradi. Aqli zaif bolalarning ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitlarida ilk yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va korreksion-pedagogika fanining umumiy nazariy qoidalariga tayanadi. Maktabgacha oligofrenopedagogikasining asosiy qoidalari quyidagilardir: maxsus maktabgacha tarbiya berish masalalariga va avvalo axloqiy tarbiya masalasiga milliy, sharqona tarbiya berish, milliy va mafkuraviy tarbiya berish tamoyili o'z-o'ziga xizmat qilishga o'rgatish asos qilib olinishi kerak. Maxsus ta'lim tizimida dastlabki ta'lim bo'lgan maktabgacha tarbiya oligofrenopedagogikasi aqli zaif bolalarni tarbiyalashda eng muhim bo'lgan tarbiya maskani va binobarin mafkuraviy muassasadir. Shu munosabat bilan milliy-mafkuraviy va tarixiy bog'langanligi tufayli ham mamlakatimizda mustaqillikka erishilgandan keyin isloh etilgan maxsus xalq ta'limi tizimining prinsipial xususiyatlariga amal qilinadi:

1. Maxsus maktabgacha tarbiyaning (oligofrenopedagogikaning) maqsadi – aqli zaif bolalar shaxsini har tomonlama garmonik rivojlantirishdir. Maktabgacha oligofrenopedagogika ilk yoshdagi, maktabgacha tarbiya yoshdagi aqli zaif bolalarni korreksion tarbiyalash vazifalarini ishlab chiqishga asos qilib olingan. Kelajagimiz egalari bo'lgan yosh avlodni milliy, mafkuraviy ruhda tarbiyalash vazifalari faqat jamiyatimiz sharoitlarida ijtimoiy tarbiya bilan oila tarbiyasining birligida amalga oshiriladi.

2. Oligofrenopedagog (logoped) rahbarligida tevarak-atrofdagi borliq haqidagi bilimlar tizimida berilgan ijtimoiy-tarixiy tajribani, xilma-xil faoliyat turlaridagi, shuningdek, milliy, mafkuraviy tarbiya mezonlari va axloq-odob qoidalarida tevarak-atrofdagilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlardagi malaka va ko'nikmalarni mumkin qadar yuqori darajada o'zlashtirib olish aqli zaif bola shaxsini korreksion rivojlantirishning asosini tashkil etadi, maktabgacha oligofrenopedagogika (jismoniy, aqliy, axloqiy, go'zallik tarbiyasi, ekologik tarbiya, mehnat tarbiyasi) tufayli ijtimoiy-tarixiy tajribalar qo'llanilib, maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning elementar bilimlarni o'zlashtirib olishi mumkin bo'ladi.

3. Maktabgacha oligofrenopedagogikaning maqsadi hamda vazifalarini korreksion tarbiya va korreksion rivojlantirish muammolarini qarab chiqish vaqtida aqli zaif bolalar shaxsining bundan keyingi qaror topishini belgilovchi bosqich sifatida ilk va maktabgacha yoshdagi bolalik bosqichlari ajratib ko'rsatiladi. Bunday yondashish korreksion tarbiya va korreksion rivojlantirish jarayonlarining bosqichma-bosqich vorisiyiligi yuqoriga qarab boradigan oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga qarab boradigan tusda deb tushunishini ta'minlaydi.

4. Maxsus maktabgacha oligofrenopedagogika maxsus tarbiya, korreksion rivojlanish va aqli zaif bolalarning ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish jarayoni ularning faol ishi davomida amalga oshiriladi. Mana

shu uslubiy qoidaga tayangan holda tarbiya jarayoni aqli zaif bola faoliyatining asosiy turlarida (predmetlar bilan shug'ullanish, o'yin va mehnat faoliyatida) amalga oshirib boriladi.

5. Aqli zaif bolalarni korreksion tarbiyalash va kamol toptirish muammolariga ularning individual xususiyatlarini, aqliy nuqson buzilishi darajalarini inobatga olgan holda uzluksiz yondashish — ularga korreksion tarbiya berish jarayonlarining birligi, o'ziga xosligi va o'zaro bog'liqligini amalga oshirishga yordam beradi. Bunda tarbiya asosiy yetakchi rol o'ynaydi. Bu esa korreksion ta'lim-tarbiyaning vazifalarini belgilashga, uning mazmuni, vositalari, uslublarini hamda tashkil etishni talab qilish imkonini beradi. Shunday qilib, maktabgacha oligofrenopedagogikada maxsus maktabgacha muassasalarda aqli zaif bolalarning korreksion masalalarini qarab chiqishga yaxlit psixologik-pedagogik nuqtai nazardan yondashiladi. Bu oligofrenopedagogika, oligofrenopsixologiya va aqli zaif bolaning korreksion rivojlanishi haqida boshqa fanlar bilan bog'liq holda olib boriladi. Shu bilan bir paytda maktabgacha oligofrenopedagogikaning ilmiy asoslarini kengaytirib boradi.

Boshlang'ich ta'lim

(1–4-sinflar)

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng xalq ta'limi sohasini tubdan isloh qilish masalasi ko'tarildi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunni hayotga tatbiq qilish boshlanib, maxsus ta'lim tizimida ham yangi qoidalarning bajarilishi shart qilib qo'yildi.

Bular:

1. Ta'lim va tarbiyaning insonparvarligi hamda demokratligi. Buning mohiyati shundaki, barcha maxsus ta'lim tizimiga kiruvchi muassasalarda berilayotgan korreksion ta'lim-tarbiya o'quvchilarning moddiy va ma'naviy kamolotini, aql-zakatini o'ziga xos, imkon qadar o'sishini (L.S.Vigotskiy ta'limotiga asosan), insoniy faoliyati normal insonlar orasida, hayotga moslashib barq urishini va nihoyat, o'zligini anglashini va o'z haq-huquqlari uchun kurashadigan vatanparvar, mehnatsevar, e'tiqodli bo'lib yetishishlarini maqsad qilib qo'yadi.

2. Ta'lim tizimining uzluksizligi va izchilligi. Bu normal bolalarga ta'lim berish tizimidan farq qiladi. Lekin maxsus ta'lim-tarbiya ham uzluksiz, o'zaro bog'liqlik va izchillik qoidasiga amal qiladi. Maxsus maktabgacha yoshdagilar tarbiyasi (oligofrenopedagogikasi) har bir boshlang'ich ta'limning o'quv reja va dasturlari asosida, keyingi bosqichlar oldingilarining davomi sifatida amalda davom etadi. Maxsus ta'limda korreksion ta'lim berish maxsus o'quv reja va dastur asosida tizimli, izchil amalga oshirilib boriladi.

3. Davlat ta'limi tizimining ilmiyliligi va dunyoviyligi. Respublikamizning barcha maxsus ta'limga oid aqli zaif bolalar uchun ta'lim-tarbiya muassasalarida dunyoviy bilimlardan elementar bilimlar beriladi.

Bu bilimlar aqli zaif o'quvchilarning obyektiv dunyoni bevosita bilishi, sabab va oqibat qonuniyatlarini anglashi, tegishli xulosalar chiqarishi, o'zining jamiyatda tutgan o'rni, burchi va vazifalarini anglab yetishi, biror-bir o'ziga mos kasb-hunarni ongli egallashiga yo'naltirilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

4. Davlat ta'lim standartlari qoidasida hammaning ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratilganligi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 4-moddasida ta'kidlab o'tilganidek, O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy kelib chiqishi, jinsi, tili, yoshi, irqi, millati, turarjoyi, Respublika hududida qachondan beri yashayotganligidan qat'i nazar, barchaning ta'lim olishi teng kafolatlanadi. Shundan kelib chiqqan holda aqli zaif bolalarni ham erta tashxis qilish, ularning uyda qolib ketishiga yo'l qo'ymaslik, albatta maxsus ta'lim maskanlariga jalb etilishini ta'minlash, tegishli korreksion ta'lim-tarbiya berishni o'z vaqtida hal etilishi taqozo etiladi.

5. Tayanch ta'limning majburiyligi. Aqli zaif o'quvchilarga korreksion ta'lim-tarbiya berishda mustaqillikka erishgunga qadar barcha yordamchi maktablarda 8 yillik ta'lim joriy etilgan edi. Bunda aqli zaif o'quvchilarni oilaga tayyorlash, huquqiy, ekologik, iqtisodiy ta'lim-tarbiya berish masalalariga keng o'rin berilmasdi. Aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash ham chegaralangan edi. Shu bois yordamchi maktab o'quvchilari maktabni tugatgandan keyin ko'p qiyinchiliklarga, ishsizlikka duch kelar edilar. Natijada ko'cha ta'siriga tushib qolib, ko'p hollarda huquqbuzarlik hodisalari ro'y berar edi. Mustaqillik sharofati bilan maxsus ta'lim islohoti tufayli maktabda 9 yillik tayanch ta'limi majburiy qilindi. O'quvchilarga 9-sinfda kasb-hunar turlarini kengaytirish, oilaga tayyorlash, huquqiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa tarbiya turlariga oid bilimlarni yanada kengroq berish imkoni yaratildi. Hozirgi davrda maxsus dastur va reja asosida kollejlarda maxsus guruhlar tashkil etilib, korreksion ta'limning yo'lga qo'yilishi davr taqozosidir.

6. Maxsus ta'lim yordamchi maktab o'quvchilari uchun ma'naviy va jismoniy tarbiya dasturlarini tanlashning yagona va maxsus o'quv rejasi hamda dasturlarni tasdiqlaydi. Ularning o'z vaqtida bajarilishi nazorat qilinadi. Maxsus ta'limda olib boriladigan korreksion ta'lim-tarbiyaviy ishlar yordamchi maktab o'quvchilarini hayotda o'z o'rinlarini topishga, ma'naviy yuksak, ruhan tetik, jismonan baquvvat, axloqan pok, insonparvar, mehr-muruvvatli, mehnatsevar, o'z Vataniga sadoqatli, vatanparvar, e'tiqodli bo'lib yetishishi uchun barcha moddiy va ma'naviy sharoit yaratib beradi. «Korreksiya», «kompensatsiya», «reabilitatsiya» ishlarini amalga oshirishda zaruriy va majburiy sa'y-harakatlarni amalga oshiradi.

7. Bilimdonlik va iste'dodni rag'batlantirish. Yordamchi maktabda rasm chizishga, san'atning ba'zi turlariga, ma'lum kasb-korga qobiliyatli o'quvchilarni rag'batlantirish uchun turli ko'rinishdagi maqtoov yorliqlari, moddiy yordam, mehnat bayramida o'zi yasagan buyumlarni ko'rgazmaga qo'yish va sotish kabi shaklda tashkil etish, yordamchi maktab o'quvchilarini o'ziga xos bo'lgan qobiliyatini namoyon etish va korreksion rivojlantirish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yiladi.

8. Ta'lim muassasalarida chet tilini o'rganish, din tarixi va jahon madaniyati sohasida bilim olish uchun sharoitlar yaratish. Maxsus ta'lim tizimi va «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun asosida o'quvchilarning bilimlarini, vatanparvarlik sifatlarini shakllantirish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Yordamchi maktab rejalariga din va madaniyat tarixi bo'yicha yangi fanlar kiritilgan (odobnoma darslari, «Vatan tuyg'usi», ma'naviyat va ma'rifat asoslari).

9. Ta'lim muassasalarining siyosiy partiyalar va ijtimoiy - siyosiy harakatlarning ta'siridan xoli bo'lishi. Maxsus maktab o'quvchilarining aqli zaifligidan foydalanib, ularni noto'g'ri yo'lga da'vat qilish, ulardan huquqbuzarlik maqsadlari uchun foydalanish, jamiyatimizga zarar keltirishda yomon niyatli kishilar ta'siriga tushib qolmasliklari uchun ularga dunyoviy elementar bilim asoslarini berish — hayotga, turmushga, mehnatga tayyorlash asosida ularda turg'un milliy mafkuraviy ongni shakllantirish, o'z Vatanga sadoqat va e'tiqodni mustahkamlash va bu yo'lda adashmasligi, chalg'imasligi uchun doimo ogoh bo'lish maxsus ta'lim zimmasiga yuklatilgan.

10. Maxsus maktablarda tarbiyalovchi va ta'lim oluvchilarni hurmatlash. Maxsus ta'lim tizimida barcha oligofrenopedagoglar yordamchi maktab o'quvchilarini davlat talabi darajasida o'qitish majburiy hisoblangan maxsus reja va maxsus dasturlar asosida olib boriladi va maxsus ta'lim tizimida tarbiyalanuvchi va ta'lim oluvchilarning insoniy qadr-qimmatlarini hurmat qilish, Konstitutsion haq-huquqlarini poymol qilmaslik, ularga hurmat bilan qarash mas'uliyati yuklatiladi.

Aqli zaif o'quvchilarni o'qitishda maxsus yordamchi maktab ta'limida boshlang'ich maktabning ahamiyati o'ta muhimdir. Chunki maxsus maktab birinchi sinfga yoshlari har xil, aqliy faoliyatlarining nuqsonlari turli darajadagi o'quvchilar qabul qilinadi. Ba'zilar maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida maktabga tayyorlangan, ba'zilar esa uydan, tayyorgarliksiz keladilar. Shu bois ham maxsus yordamchi maktablarda boshlang'ich ta'lim asoslarinigina olish uchun ham zarur bilim, o'quv ko'nikmalari bilan qurollantiradi. Shuning uchun ham maxsus yordamchi maktabda korreksion ta'lim-tarbiya berish, rivojlantirish o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Maxsus ta'lim maktablari **(5-9-sinflar)**

Maxsus yordamchi maktablar umumiy o'rta ta'lim maktablaridan keskin farq qiladi. Maxsus o'rta ta'limda aqli zaif o'quvchilarga fizika, kimyo, algebra va boshqa aqliy kuch ko'p talab etiladigan predmetlar o'tilmaydi, qolgan fanlarning esa faqat asoslari va o'quvchilar aqliy faoliyatiga mos tuzilgan o'quv dasturlari asosida ta'lim beriladi. Maxsus maktablarning asosiy maqsadi o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash va hayotga moslashtirish bo'lganligi uchun mehnat darslari asosiy fan hisoblanadi. Maxsus maktab o'zining korreksion rivojlantiruvchi, ta'lim-tarbiya beruvchi vazifalarini aynan ana shu mehnat ta'limi, mehnat tarbiyasi orqali amalga oshiradi. Shu bois ham maxsus maktablarda o'quvchilarda mehnatga munosabatni to'g'ri shakllantirish taqozo etiladi. Ular hayotida mehnat asosiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, mehnatga oid zamonaviy bilimlar beriladi. O'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stirib, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llashga, hayotga tatbiq qilishga o'rgatadi. Bu esa o'z navbatida kasb tanlashga yo'naltiradi, biror-bir o'ziga mos kasbni egallash imkoniyatini beradi. Ularni kelgusi hayotga tayyorlashda maxsus ta'lim markazlari mavjud. Jumladan, Toshkent shahrida «L.Mo'minova markazi» aynan ruhiy va jismoniy kamchilikka ega bo'lgan bolalarni reabilitatsiya qilish masalalari ustida ish olib bormoqda.

Maxsus kasb-hunar ta'limi

O'zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi yoshlarni mehnat va kasb-hunar ko'nikmalariga, kasbiy madaniyatga o'rgatish, ishchi xodimlar tayyorlash, ular malakasini oshirish va qayta tayyorgarlikdan o'tkazishdir. Hunar-texnika ta'limi, malakali ishchilar tayyorlash Respublikaning o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi o'quv yurtlari, o'quv ishlab chiqarish, o'quv kurs korxonalari, markazlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan o'quv muassasalarida amalga oshiriladi. Lekin aqli zaif o'quvchilar uchun maxsus o'rta kasb-hunar ta'limini tashkil etish maxsus dastur asosida, defektolog-o'qituvchilar tomonidan amalga oshirilishi shart bo'ladi. Chunki maxsus yondashuv maxsus korreksion ta'lim-tarbiyaviy ishlarni aqli zaif o'quvchilar shaxsini yaxshi bilgan yetuk mutaxassislargina samarali amalga oshirila oladi.

Maktabdan tashqari ta'lim O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 10-23-moddasiga asoslangan bolalar va o'smirlarning ehtiyojlarini, xohish-istaklarini to'laroq ro'yobga chiqarish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maqsadida davlat muassasalari, turli mulk shakllariga ega bo'lgan korxonalar, jamoat tashkilotlari, ilmiy-badiiy, ilmiy-tibbiy, texnik,

sport va boshqa yo'nalishdagi maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasida shunday maktabdan tashqari tarbiya muassasalari faoliyati davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, xalq ta'limi bo'limlari tomonidan ular ishi nazorat qilinadi.

Maktabdan tashqari muassasalarning asosiy vazifasi maxsus yordamchi maktab va mutaxassis-defektolog bilan hamkorlikda yordamchi maktab o'quvchilarining bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning mayl va xohishlariga qarab turli to'garak ishlariga jalb etishdan, bor qobiliyatini mumkin qadar maksimal rivojlantirishdan, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llashga va hayotga tatbiq etishga o'rgatishdan iboratdir.

2.2. Yordamchi maktabni boshqarish va unga rahbarlik qilish

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida (1997-yil 29-avgust), jumladan, maxsus ta'lim xususidagi 23-moddasida nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarga ta'lim-tarbiya berish borasida tegishli ko'rsatmalar belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi maxsus ta'lim sohasida (aqli zaif, kar-soqov, ko'zi ojiz, tayanch harakati apparati buzilgan bolalar maxsus ta'limi) o'rta tashlanayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchi-defektologga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish sharoitida maxsus maktablarda korreksion ta'lim-tarbiyadan ko'zlangan maqsadga erishish vazifasi asosan o'qituvchi-oligofrenopedagog zimmasiga yuklatilgan. Bu esa, o'z navbatida, yordamchi maktabni boshqarish bilan bog'liq. Shu sababli ham maxsus maktablarni boshqarish nizomida maxsus maktab direktori mutaxassis-defektolog bo'lishi shart deyilgan. Qaysi maxsus maktab direktori mutaxassis bo'lsa, o'sha yerda ichki va tashqi nazorat ishlari, korreksion ta'lim-tarbiya ishlari ham izchil va samarali bo'ladi. Pedagog-defektologlar jamoasi ishini sistemali nazorat qilish, bir tomondan, har bir oligofrenopedagogning o'z ishi uchun mas'uliyatini oshiradi hamda o'z ishida kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va tuzatish imkonini beradi.

Yordamchi maktab ichki nazoratining bir qancha ko'rsatmalari mavjud: yordamchi maktab rahbari va uning ilmiy ishlari bo'yicha muovini darslarga kirishlari, turli mashg'ulotlar shakllarini tahlil qilishlari, darslarga muntazam kirib turishlari shart. Buning uchun yil davomida darslarga kirish rejalarini kuzatadilar hamda yosh mutaxassis-oligofrenopedagoglarga metodik yordam ko'rsatib boradilar.

Yordamchi maktabda darslarga kirish va uni kuzatish ma'lum maqsadga qaratilgan. Bunday darslarga kirish va kuzatishlar o'quvchilarning aqliy faoliyatlari haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Ba'zan yordamchi maktab o'qituvchilari o'quvchilaridan biri yordamchi maktab o'quv

dasturini o'zlashtira olmayotganligi uchun uni maktabdan chiqarishlarini so'rab ariza beradi. Ana shunday hollarda muammoli hodisalar ota-onalar bilan yoki o'qituvchi bilan yuz bermasligining oldini olishda ham qo'l keladi.

Yordamchi maktab rahbari va uning o'quv ishlari bo'yicha muovini darsni tekshirishda quyidagilarga e'tibor berishi kerak:

- darsning korreksion maqsadi qanchalik to'g'ri, aniq va tushunarli qilib ifodalanganligi;

- darsning bosqichlari qanchalik o'ylab olinganligi, darsning korreksion tarbiyalovchi ahamiyati;

- maqsad yuzasidan uning mazmuni bayon etilganligi;

- materialning ilmiy-nazariy saviyasi qandayligi;

- o'qituvchi-defektolog qo'llagan uslublar qanchalik samarali hamda zamonaviy bo'lishi;

- darsda o'qituvchi-oligofrenopedagogning didaktik qoidalarga rioya qilishi;

- o'qituvchi-oligofrenopedagogning har bir darsda har bir o'quvchi bilan individual shug'ullanib, ularning korreksion aqliy o'sishiga qanchalik erishishi, maxsus ta'limning ko'rsatma va texnik vositalaridan qanchalik malakali foydalanishiga e'tiborni qaratish lozim.

Darsning boshi va oxiriga, tashkiliy tomoniga, darsning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tilishiga, ularning mantiqiy bog'lanishiga, darsdagi jamoa ishining birga qo'shib olib borilishiga, o'quvchilardan so'rash va ularning bilimlarini baholashga hamda uyga beriladigan topshiriqlar sistemasiga e'tibor berish nihoyat muhimdir. Shu bilan birga darsga ketgan vaqtni belgilash zarur. Bular dars vaqtini obyektiv baholash imkonini beradi. Darsning tarbiyaviy tomoniga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Darsning tuzilishi mazmuni, uslublari, o'qituvchining darsdagi xatti-harakatlari tarbiyaviy nuqtai nazardan baholanadi. Yordamchi maktab rahbari har bir darsni kuzatib bo'lgandan so'ng o'qituvchi bilan suhbatlashib, uning yutuq va kamchiliklari to'g'risida madaniyatli qilib aytib o'tishi va uning kelgusi faoliyati uchun muvaffaqiyat tilashi lozim.

Yordamchi maktab rahbari va uning muovinlari aqli zaif o'quvchilar bilan olib boriladigan o'quv va sinfdan tashqari ishlarning barcha shakllariga rahbarlik qiladilar va ularni tekshirib turadilar.

Yordamchi maktab rahbari va uning muovinlari tadbirlarning g'oyaviy yo'nalishini tashkil etishning ilmiy-uslubiy darajasi aqli zaif bolalarning qiziqishlari va uning faolligi, mashg'ulotning o'quv- tarbiyaviy qimmatiga alohida e'tibor qaratadilar. Yordamchi maktabda oligofrenopedagoglar, sinf rahbarlari, direktor va uning muovinlari o'zlarining ishlari haqida hisobot beradilar. Hisobot berish oligofrenopedagoglar yordamchi maktab rahbarlariga o'z ishlarining natijalarini tahlil qilishga, aqli zaif o'quvchilarga ta'lim berishda ba'zi

kamchiliklarning sabablarini ochishga, ularni bartaraf etish yo'llarini belgilashga ko'maklashadi. Yordamchi maktabda har bir o'quvchi jiddiy hisobga olib boriladi: o'quvchilarni kuzatish daftari va shaxsiy papkalari bo'ladi. Yordamchi maktab o'quvchisiga berilgan psixonevrologning xulosasi, tashxisi, aqli zaif o'quvchining qabul qilingan vaqti, sanasi, qayerdan kelganligi haqidagi ma'lumotlar bo'ladi. Shaxsiy hujjatlarda yordamchi maktab o'quvchisining yordamchi maktab dasturini o'zlashtirishi va xulqining ahvoli haqidagi umumiy ma'lumotlar bo'ladi. Bu hujjatlar o'quvchi yordamchi maktabni tugatgandan so'ng yordamchi maktab arxivida saqlanadi.

Yordamchi maktab ishini har jihatdan to'g'ri tashkil qilish, uning samaradorligi natijasi garovidir, bu esa jamoa mehnati jarayonlarini oqilona yo'lga qo'yishni taqozo etadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini korreksion tarbiyalash ko'plab kishilarning g'amxo'rliqi, umumiy mehnati jarayonida hal qilinar ekan, demak, bu mehnatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning kuchlari qanchalik to'g'ri yo'naltirilganligiga, maqsadlar birligi va harakatlar muvofiqligi qanday ta'minlanayotganligiga bog'liq.

Nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi muassasalar

Nuqsonli bolalarning atroflicha rivojlanishida ijtimoiy ta'lim-tarbiya nihoyatda katta ahamiyatga ega. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, nuqsonlilarning uchdan bir qismigina maxsus ta'lim-tarbiyaga jalb qilingan. Chili, Gretsiya, Italiya, Peru, Turkiya, Gonduras va boshqa ayrim mamlakatlarda aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi majburiy emas. Aqli zaiflar bilan shug'ullanish qonuniy yo'l bilan belgilangan mamlakatlardan hisoblangan: AQSHda—20—25 foiz, Kanadada—40 foiz, Fransiyada—25 foiz, Yaponiyada—3,2 foizgina bolalar maxsus ta'lim bilan qamrab olingan.

Nuqsonli bolalarning ta'lim-tarbiyasidagi asosiy qiyinchilik nuqsonni aniqlashdan iborat. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, 0—2 yoshda 15,2 foiz, maktabgacha yoshda 17,7 foiz, kichik maktab yoshida esa 49,6 foiz nuqsonli bolalar aniqlanar ekan (Goldovskaya T. I., Timofeyeva L. I., 1970). Shundan ko'rinib turibdiki, o'n yoshli bolalar orasida ham 20 foizga yaqin nuqsonlilar uchrar ekan. Buning sabablaridan biri tashxis ishlarining takomillashmaganligi, yetarli, ishonchli psixologik-pedagogik uslubiyotlarning yetishmasligidir.

Nuqsonli bolalarga ijtimoiy ta'lim-tarbiya berish ishlari respublikamizda keyingi 20 y.l ichida birmuncha takomillashdi. Xalq maorifi qonunida ta'kidlanishicha, «o'zlarining jismoniy va ruhiy nuqsonlari asosida umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya olishga qodir bo'lmagan bolalar uchun maxsus umumta'lim maktablari va maktab-internatlari tashkil etiladi. Bu muassasalarda

Mehribonlik uylari va maxsus umumta'lim maktablari va maktab-internatlarning 1999-yildagi tarmog'i haqida ma'lumot.

Viloyatlar	Maxsus maktab va maktab-internatlar										Jami maxsus maktab-internatlar		Mehribonlik uylari		Maxsus maktab va maktab-internatlar	
	Ko'r va zaif ko'ruvchi		Kar va zaif eshituvchi		Aqli zaif bolalar		Miya falaji, nutq nuqsonli		Skleroz bolalar							
	jami	o'quvchilar soni	jami	o'quvchilar soni	jami	o'quvchilar soni	jami	o'quvchilar soni	jami	o'quvchilar soni	jami	o'quvchilar soni	jami	tarbiyalanuvchilar		
1. Qoraqalpog'iston			1		1832	458			1	264	4	935	1	233	5	1167
2. Andijon	1	214	2	444	4	815			1	251	8	1724	2*	329	10	2053
3. Buxoro	1	158	1	129	2	517			1	448	5	1252	1*	279	6	1531
4. Jizzax			2	270	1	177					3	447	2*	487	5	934
5. Qashqadaryo	1	133	1	262	2	298			1	287	5	980	3	255	3	1235
6. Navoiy			1	294	1	147					2	441	1	101	3	542
7. Namangan	1	242	1	290	2	515	2	545	1	310	7	1832	3**	736	10	2568
8. Samarqand	2	382	2	407	4	811					8	1600	5*	967	13	2567
9. Surxandaryo			1	191	1	210			1	415	3	816	1	163	4	979
10. Sirdaryo					1	160					1	160	2*	351	3	511
11. Toshkent			1	240	11	2061			1	417	13	2718	3*	523	16	6241
12. Toshkent sh.	1	321	3	818	13	3660	1	237	1	435	19	5471	6*	900	25	6371
13. Farg'ona	1	209	1	235	4	1191			1	240	7	1975	3	612	10	2587
14. Xorazm	1	96	1	244	1	188			1	296	4	824	3**	499	7	1323
Res. bo'yicha	9	1755	18	3860	49	11235	3	782	10	3363	89	21175	36	6434	125	27609

* Kam ta'minlangan bolalar uchun mo'ljallangan mehribonlik uylari (11 ta).

nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiya olish va davolanish bilan birga ijtimoiy-foydali mehnatda qatnashishlari uchun ham imkoniyat yaratiladi».

Hozirgacha maxsus muassasalar o'zlarining yuzaga kelish, rivojlanish, takomillashishida ma'lum tarixiy yo'lni bosib o'tdi. 1841- yilda fransuz shifokor-pedagogi E.Segen tashkil qilgan «maktab-priyut» maxsus maktabning dastlabki ko'rinishi edi. 1882-yilda Peterburgda shifokor I. V. Malyarevskiyning «Davolash, tarbiyalash muassasalari», Ye.K.Grachyovaning 1894-yilda aqli zaiflar uchun ochgan xususiy maktabi, 1908-yilda V.P.Kashenko tomonidan ochilgan «Nuqsonli bolalar maktab-sanatoriysi» Rossiyada maxsus muassasalar rivojida boshlang'ich bosqich vazifasini o'tadi. 1915-yilda Peterburgda A. N. Graborov tomonidan ochilgan aqli zaif bolalar maktabi birinchi yordamchi maktab edi.

Respublikamizda nuqsonlilarga yordam 3 yo'nalishda: xalq ta'limi, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot vazirliklari orqali olib borilmoqda.

Xalq ta'limi vazirligi qoshida ko'r, zaif ko'ruvchi bolalar maktab-internatlari va ular qoshida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun guruhlar: kar, qulog'i yaxshi eshitmaydigan bolalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab yoshidagilar uchun esa ular ta'lim-tarbiya oladigan maktab-internatlar; aqli zaif bolalar uchun maktabgacha muassasalar va o'quv kuni uzaytirilgan maktablar: maktab-internatlar; murakkab nuqsonlilar uchun maxsus ta'lim-tarbiya muassasalari; o'rta umumta'lim maktablari qoshida nutq sinflari; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun maktab-internatlar va tenglashtirish sinflari; harakat-tayanch sistemalari buzilgan bolalar uchun maktab-internatlar; o'rta umumta'lim maktablar, poliklinikalar qoshida logopedik punktlar ishlab turibdi (1-jadval).

Sog'liqni saqlash vazirligi qoshida esa nuqsonlilarga tibbiy yordam ko'rsatadigan maxsus psixonevrologiya sanatoriyalari, ruhiy shifoxonalar, chuqur aqliy va jismoniy nuqsonlilar saqlanadigan muassasalar mavjud. Aqliy jihatdan og'ir nuqsonlilar (imbetsil va idiot darajada) uchun Ijtimoiy ta'minot vazirligiga qarashli bolalar uylari mavjud. Ularga 4 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar qabul qilinib, 18 yoshgacha tarbiyalanadilar, 18 yoshdan oshganlar nogironlar uylariga o'tkaziladi yoki ular ota-onalari bilan birga yashaydilar.

Xalq ta'limi tizimi hamma yoshdagi nuqsonli bolalarni ta'lim-tarbiya olishga jalb qiladi. 4 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalanadilar. Ko'rish qobiliyati zaiflashgan aqli zaif bolalar uchun maxsus maktab-internat qoshida yordamchi sinflar tashkil etilgan. Ushbu sinflarda tibbiy, oftalmologik hamda korreksion-pedagogik kuzatish ishlari olib boriladi. Ko'rlar maktabida umumiy ta'lim maktablarining Brayl sistemasi bo'yicha nashr etilgan darslik va qo'llanmalar ishlatiladi. Ko'zi xira ko'radigan bolalar maktablarida umumiy ta'lim maktablarining yirik harflar bilan nashr etilgan darsliklari asosida ish olib

boriladi, maxsus chiziqli daftarlar ishlatiladi. Ko‘r bolalar uchun tashkil etilgan maktab-internatda bolalar 12 yil ichida 9 yillik umumiy ta‘lim maktabi dasturini o‘zlashtiradilar. So‘ngra kechki maxsus maktablarda o‘qishni davom ettirishlari mumkin. Ushbu maktablarda xalq xo‘jaligi uchun malakali ishchilar tayyorlash, hunar-ta‘lim ishlari olib boriladi. Mehnat darslarida 5—7 o‘quvchi, umumiy ta‘lim darslarida 8—12 bola qatnashishi mumkin.

Debil darajali kar bolalar esa maxsus tashkil etilgan yordamchi sinflarda ta‘lim oladilar. Bu sinflarda bolalar 7—8 kishidan oshmasligi kerak. Qulog‘i og‘ir bolalar uchun tashkil etilgan maktab-internat ikki bo‘limdan iborat bo‘lib, amaliy nutqqa ega bo‘lgan bolalar, ya‘ni gapira oladigan bolalar birinchi bo‘limda, juda katta qiyinchiliklar bilan noaniq gapiradigan bolalar ikkinchi bo‘limda ta‘lim-tarbiya oladilar. Birinchi bo‘limda o‘qish muddati 10 yil, ikkinchi bo‘limda esa 11—12 yil. Har bir sinfda 12 nafardan bola o‘qishi lozim. Aqli zaif, qulog‘i og‘ir bolalar 7—8 kishidan iborat bo‘lgan maxsus sinfda ta‘lim oladilar. Og‘ir nutq nuqsonlari bor bolalar uchun Xalq maorifi vazirligi qoshida maktabgacha yoshdagi bolalarga mo‘ljallab nutq bog‘chalari yoki bolalar bog‘chalari qoshida nutq guruhleri tashkil etilgan. Bu turdagi maxsus bog‘chalarning asosiy vazifasi nutq kamchiliklarini iloji boricha barvaqt aniqlab, ularni bartaraf etish va shu yo‘l bilan nutq nuqsonlarining og‘irlashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslikdir.

Maktab yoshidagi logoped, ya‘ni nutqida kamchiliklari bo‘lgan bolalar uchun ommaviy ta‘lim maktablarida logopedik punktlar tashkil etilgan. Logopedik punktga tumandagi bir necha maktabdan 25 ta sinf birlashtiriladi.

Logoped shu sinf o‘quvchilarini tekshirib, logopedik yordamga muhtoj bolalarni saralab oladi. Ular bilan guruhli va yakka mashg‘ulotlar olib boriladi. Bolalar bunday mashg‘ulotlarga kunora, haftada 3 martadan — nuqson bartaraf etilguncha qatnaydilar. Og‘ir turdagi nutq nuqsonlari tufayli o‘rta maktab dasturini o‘zlashtira olmaydigan bolalar maxsus maktablarda ta‘lim olish uchun yuboriladi.

Xalq ta‘limi vazirligi qoshida aqli zaif bolalar uchun maxsus bog‘chalar tashkil etilgan bo‘lib, bu yerga bolalar 4 yoshdan qabul qilinadi. 7 yoshga to‘lganda esa ular yordamchi maktablarga yuboriladi. Yo‘llanma aqli zaif bolalarga tegishli bo‘lganligi sababli, quyida yordamchi maktablar haqida batafsil ma‘lumotlar beramiz.

Savol va topshiriqlar

1. Nuqsonli bolalar tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi muassasalarga qo‘yilgan hozirgi kun talablari haqida so‘zlab bering.
2. Nuqsonli bolalar bilan shug‘ullanuvchi muassasalar qaysi vazirliklarga qarashli?
3. Nuqsonli bolalar tarbiyasi va ularni hayotga tayyorlash masalalariga davlatimiz e‘tibori haqida so‘zlab bering.

2.3. Yordamchi maktab, uning maqsad va vazifalari

Oligofrenopedagoglar o'qituvchi, tarbiyachi, ilmiy bo'lim mudiri, tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari, direktor vazifalarida ishlashi mumkin. Oligofrenopedagog ishi Xalq maorifi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan nizom asosida belgilanib, yosh avlodga tarbiya, umumta'lim fanlaridan bilim berish hamda mehnat tayyorgarligidan o'tishni ko'zda tutadi. Oligofrenopedagog o'quvchilarni atroflicha pedagogik nuqtai nazardan o'rganish asosida butun ta'lim-tarbiya ishlarini rejalashtiradi, aqli zaif o'quvchilarning jismoniy va ruhiy nuqsonlarini tuzatadi, ularning harakat sistemalarini to'g'rilab boradi, bilish faoliyatlarini shakllantiradi va shular asosida o'quvchilarda xarakter va madaniy xulq-atvor mezonlarini tarbiyalab boradi. U aqli zaif bolalarning ota-onalari, jamoatchilik bilan ham tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi.

Maktabni bitirib ketgan hamma o'quvchilar bilan muntazam aloqa bog'lab, katamnesik ma'lumotlar yig'ib boradi. Ularning ishga joylashishlariga yordam beradi. Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganib, ommalashtirib boradi.

Oligofrenopedagoglar maorif tizimida ishlayotgan barcha pedagoglar foydalanadigan huquqlardan foydalanadilar. Nuqsonli bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining birmuncha murakkabligi, turli-tumanligini hukumatimiz e'tiborga olib, oligofrenopedagoglarning maoshlarini birmuncha yuqori qilib belgilagan.

Oligofrenopedagog aqli zaif bolalar bilan ishlaydigan pedagog bo'lsa, aqli zaif bolalarni tarbiyalash, o'qitish haqidagi fan oligofrenopedagogika fani deb yuritiladi.

Oligofrenopedagogika fan sifatida quyidagi masalalarni hal qiladi: aqli zaiflikni pedagogik tahlil qilish; aqli zaiflik sabablarini o'rganish; aqli zaif bolalarning rivojlanishini pedagogik va psixologik o'rganish yo'llari va vositalarini aniqlash; yordamchi maktablarda turli xarakterli bolalarga individual munosabatni ta'minlash; aqli zaif bolalarni tarbiyalash tamoyillari va usullarini ishlab chiqish; aqli zaif o'quvchilarga umumiy bilim va mehnat tayyorgarligi berish; o'quv fanlarining xususiy uslubiyotlarini ishlab chiqish; aqli zaif bolalarga maxsus muassasalar tizimi va tuzilmasini belgilash.

Aqli zaif bolalar yordamchi maktabda barcha umumta'lim fanlari asoslari borasida ma'lum hajmda nazariy, amaliy bilimlar oladilar, kasbiy mehnat malakalarini egallaydilar. Yordamchi maktab va maktabgacha muassasalarda ta'lim jarayonida tuzatish ishlari tizimini amalga oshiradi. Bu ishlar bolalardagi rivojlanishning potensial imkoniyatlariga asoslanib, aqli zaif bola shaxsini atroflicha shakllantirish, bilish faoliyatlarini takomillashtirishni nazarda tutadi.

Bolalar orasida uchrab turuvchi nuqsonlilikni (karlik, ko'rluk, aqli zaiflikni) bartaraf etish ijtimoiy masalalardan biri bo'lib, bu ishni

muvaffaqiyatli amalga oshirish davlatning umumiy ishlari orqali ro'yobga chiqarilishi mumkin.

L. S. Vigotskiyning 1924-yilda aytgan optimistik bashorati naqadar haqiqiy ekanligini hozir defektologiya sohasida erishilgan, erishilayotgan yutuqlar ham ko'rsatib turibdi. «Ehtimol, insoniyat ertami, kechmi ko'rlik, karlik, aqli zaiflikni yengadi. Ammo ularni biologik va tibbiyot tomonidan ko'ra, ijtimoiy va pedagogik tomondan ancha ilgari yengadi», — deb ta'kidlaydi L. S. Vigotskiy. Turli nuqsonli bolalarga ta'lim-tarbiya berish maktablarining, davolash muassasalarining keng tizimi olim fikrining dalili emasmi? Fan yutuqlarini hayotga tatbiq etish tufayli turli xil yuqumli kasalliklar umuman tugatildi. Bilim egallashi mumkin bo'lgan nuqsonli bolalar uchun majburiy ta'lim joriy etildi. Barcha maxsus maktablar, maktab-internatlar, maxsus bog'chalar butunlay davlat ta'minotiga o'tkazilgan.

Ayrim chet mamlakatlarda nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan xususiy muassasalar, diniy tashkilotlar, nuqsonlilarga yordam berish jamiyatlari hamda ayrim maxsus maktablar shug'ullanadi. Ulardagi ta'lim-tarbiya ishlari qat'iy tizim asosida olib borilmaydi. Bizdagi yordamchi maktablar ommaviy maktablar singari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni jamiyatning foydali kishisi qilib yetishtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, yordamchi maktablarning maxsus, xususiy vazifalari ham mavjud. Bularga aqli zaif o'quvchilarning psixofizik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga alohida yondashgan holda bilim berish orqali bilish jarayonlarini tuzatib borish vazifasi kiradi. Yordamchi maktablar aqli zaif bolalar uchun dastlabki va oxirgi o'quv yurti bo'lganligi sababli, o'quvchilar maktabni bitirgandan so'ng bevosita hayotga yo'llanma olishlarini hisobga olib, ularga maktabda turli xil kasbiy mehnat ko'nikmalari, malakalari beriladi. Yordamchi maktablarda davolash ishlari umumiy ta'lim-tarbiya ishlari bilan birgalikda qo'shib olib boriladi.

Yordamchi maktablar tajribasini ilmiy jihatdan umumlashtirish asosida ta'lim-tarbiya nazariyasini ishlab chiqish oligofrenopedagogika fanining bosh mavzuini tashkil qiladi. Ta'limning didaktik asoslari, darsning umumiy tizimi, maktabda o'quv ishlarini tashkil etish, xususiy uslubiyotlarning umumiy masalalari kabi pedagogik masalalar umumiy pedagogik talablarga suyanadi.

Oligofrenopedagogika fani qator umumiy va maxsus fanlar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Aqli zaif bolalar oliy asab faoliyatlari, ularning rivojlanish xususiyatlari, kasalliklari, kechishi, davolash ishlarini nevropatologiyadan, aqli zaif bolalar ruhiy jarayonlarining xususiyatlari, ularning taraqqiy etish xususiyatlari oligofrenopsixologiyadan, yordamchi maktabda davolash-sog'lomlashtirish ishlarini tashkil etish uchun ma'lumotlar oligofreniya klinikasidan olib o'rganiladi. Yordamchi

maktablarda ta'lim 9 yil olib boriladi. O'quv rejasiga kiradigan fanlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz:

1. O'zbek tili. O'quv rejasidagi asosiy fanlardan biri o'zbek tili bo'lib, quyidagi maqsad, vazifalarni hal qiladi:

a) o'quvchilarni to'g'ri, ifodali o'qishga o'rgatish, sodda badiiy va gazeta-jurnal materiallarini o'qishga o'rgatish;

b) o'quvchilarda aniq, ozoda, tushunarli, savodli yozish malakalarini shakllantirish hamda ularni grammatik jihatdan to'g'ri yozishning boshlang'ich tushunchalarini egallashga o'rgatish;

d) o'quvchilarni o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, izchil bayon qilishga o'rgatish. Matn yuzasidan berilgan savolga javob qaytarish.

Yordamchi maktabning 1-sinfiga qabul qilingan bolalarning ko'pchiligida talaffuz kamchiliklari bo'lganligi sababli, alifbegacha bo'lgan davrda talaffuzdagi kamchiliklar, fonematik malakalarni rivojlantirish, baholanishli yozma va og'zaki nutq ustida ish olib boriladi. 1–4-sinflarda rivojlantirish davom etadi.

2. Matematika. Yordamchi maktab o'quv fanlari ichida o'zining ilmiy, tuzatish imkoniyatlari jihatidan matematika fani barcha fanlardan ajralib turadi.

Yordamchi maktabning 1–4-sinflarida aqli zaif o'quvchilar matematikadan quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashlari lozim:

a) natural son haqida tushuncha, nol haqida, natural sonlar qatori to'g'risida, ularning xususiyatlari, oddiy va o'nli kasrlar haqidagi tushunchalarni;

b) ko'p xonali sonlar va kasrlar ishtirokida to'rt arifmetik amalni bajarish;

d) uzunlik va vaqt o'lchov tizimi haqidagi bilimlarga ega bo'lish hamda ulardan amaliy foydalanish;

e) chizg'ich, tarozi, soat va boshqa asboblardan foydalana olish;

f) sodda va murakkab (3–4 amalli) matematik masalalarni yecha olish;

g) geometrik figuralarni ajrata bilish, ularning xususiyatlarini farqlash, bu figuralarni chizg'ich, sirkul, transportir yordamida chizish, o'lchash asboblari yordamida yasay olish.

Matematika fani aqli zaif bolalar uchun nihoyatda murakkab fan hisoblanadi. To'g'ri tashkil qilingan, uslubiy talablarga javob bera oladigan darslar orqali aqli zaif o'quvchilarda yuqorida aytib o'tilgan bilimlarni shakllantirish mumkin.

3. Tabiatshunoslik. Tabiatshunoslik fani ham yordamchi maktabda alohida o'rinni egallaydi. Tabiatshunoslik darslarida aqli zaif o'quvchilar quyidagi bilimlarni egallaydilar:

— o'quvchilar tirik va jonsiz tabiat — suv, havo, foydali qazilmalar hamda o'simlik, hayvon, odam tanasining tuzilishi va hayoti to'g'risidagi bilimlar;

— tabiiy hodisalar: yomg'ir, qor, shamol, bulut, tuman, fasllar haqida aqli zaif bolalarda to'g'ri tushunchalar shakllantirish;

— tabiatga to'g'ri, ongli munosabatda bo'lish hislarini tarbiyalash;

— aqli zaif bolalarda o'simliklar, hayvonlarni parvarish qilish malakalarini shakllantirish;

— sog'liqni saqlash, mustahkamlashga oid odatlarni tarkib toptirish.

Tabiatshunoslik darslari keng ko'rgazmali qurollar, rasmiy materiallar, rangli va rangsiz javdallardan foydalangan holda olib boriladi.

4. Geografiya. Yordamchi maktablarning V, VIII sinflarida geografiya fani o'qitiladi. Geografiya darslari orqali ilmiy, tarbiyaviy ishlar va tuzatish ishlari amalga oshiriladi. Aqli zaif o'quvchilarga yer yuzining tuzilish shakllari, xarita, yerdagi suv, iqlim, o'simliklar va hayvonot dunyosi, kishilarning yaratuvchanlik mehnatiga oid ma'lumotlar beriladi. To'g'ri tashkil qilingan darslar orqali bolalarda qiziquvchanlikni, tabiat hodisalarini kuzatish odatlarini, taqqoslash malakalarini, tabiat hodisalarini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin.

5. Tarix. Yordamchi maktablarda tarix darslarini o'qitishdan asosiy maqsad o'quvchilarda Vatanni sevish va vatanparvarlik hislarini tarbiyalashdan iborat.

Yordamchi maktablarda mamlakat tarixidan chuqur, keng bilimlar berilmaydi, balki epizodik tarzda asosiy voqealar, mavzular beriladi. Aqli zaif o'quvchilarga ko'pmillatli respublika xalqlarining inqilobiy, qahramonlik, mehnat yutuqlari tarbiyaviy yo'nalishda tushuntiriladi.

Tarix darslarining asosiy vazifalaridan yana biri o'quvchilarda davlat qonunlariga, yashash — turmush qoidalariga hurmat bilan qarashni tarbiyalashdir.

6. Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya yordamchi maktablardagi butun o'quv-tarbiyaviy ishlarning asosiy qismi bo'lib, aqli zaif o'quvchilarni atroflicha, garmonik shakllantirishga xizmat qiladi, ularning sog'liqlarini mustahkamlaydi, jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni to'g'rilaydi, harakat sistemasini yaxshilaydi. Shu sababli jismoniy tarbiya darslari 8 yil davom etadi. Aksariyat hollarda aqli zaif bolalarda jismoniy kamchiliklar uchraydi. Boshlang'ich sinflardagi ritmika darslari, undan so'ng jismoniy tarbiya darslarida aqli zaif bolalarning bilish faoliyatlariga ijobiy ta'sir etuvchi mashqlar tizimi keng o'rin oladi.

7. Qo'l mehnati. Yordamchi maktab boshlang'ich sinflarida olib boriladigan qo'l mehnati umumiy va xususiy vazifalarni hal etadi. Qo'l mehnati darslariga quyidagi talablar qo'yiladi:

a) dars qat'iy rejalashtirilgan bo'lishi kerak. Ajratilgan vaqtdan unumli foydalanish zarur;

b) darslar o'ziga xos bo'lib, darsning asosiy qismida amaliy ishlar, mehnat harakatlari bo'lishi kerak;

d) dars yaxshi ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak, asboblari sozlangan va sifatli bo'lishi lozim;

e) qo'l mehnati darslari orqali bolalarning mayda qo'l harakatlari yaxshilanishi va ular kasbiy mehnat darslariga tayyorlanishi kerak.

8. Ashula darslari orqali aqli zaif bolalar estetik jihatdan tarbiyalab boriladi. Atrof-muhitdagi, hayotdagi go'zallikni seza bilish, uni idrok etish, tasavvur qilish, tushunish aqli zaif bolalarga juda ko'p narsa beradi.

Yordamchi maktabdagi mehnat ta'limi va tarbiyasi bir sistemadan iborat bo'lib, uning bo'g'inlari bir-biri bilan mustahkam bog'langan, bir-birini to'ldiradi va taqozo qiladi. Mehnat ta'limining quyidagi bosqichlari bor: qo'l mehnati (1–3-sinf), umumtexnika mehnati (4-sinf). Maktab ustaxonasi bazasidagi mehnat. Bu mehnat kasb-korlikka yo'naltiradi: kasb-korlik mehnat ta'limi (5–9-sinflar), ishlab chiqarish ta'limi.

9. Yordamchi maktablarda kasbiy mehnat darslari yuqori sinflarda o'quv rejasining asosiy qismini egallaydi. Buning sababi bor, albatta. Maktabni bitirayotgan o'quvchi bevosita ishlab chiqarishga, zavod, fabrikalarga, hayotga yo'llanma olayotganligi sababli yuqori sinflarda haftasiga bu mehnat turiga VI–IX sinflarda 10–12 soat, ba'zan undan ham ortiq vaqt beriladi.

Aqli zaif o'quvchilarga duradgorlik, chilangarlik, bichish-tikish ishlari, qishloq xo'jaligiga oid ish turlari o'rgatib boriladi.

Mehnat ta'limi aqli zaif bolalarda nazariy bilimlarning o'zlashtirilishiga, ularning jismoniy rivojlanishlariga, bevosita hayotlarini boshlab yuborishlariga juda katta yordam beradi.

Savollar

1. Ijtimoiy tarbiya nima?
2. Nuqsonli bolalarning qanday toifalari mavjud?
3. Yordamchi maktabning umumiy va xususiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Respublikada nuqsonli bolalarga qanday yordam turlari tashkil etilgan?

Ta'lim-tarbiya, rivojlantirish va tuzatish ishlari yagona korreksion pedagogik jarayon sifatida

Inson o'zining butun umri davomida o'zgarib turadi. Bu o'zgarish turli shaklda, mazmunda, ko'rinishda bo'lishi mumkin. Chuqur, keng o'zgarishlar bolalik davrida yuz beradi. Bu davrda shaxsning jismoniy, ma'naviy sifatleri samarali ravishda rivojlanadi. Insonning ruhiy, jismoniy rivojlanishi qonuniy jarayon bo'lib, shaxsning turli faoliyat jarayonlarida shakllanadi.

Bolalar va o'smirlarning rivojlanishi o'z ichiga ham jismoniy holatlarni, ham ruhiy jarayonlarni oladi. Inson biologik mavjudot bo'lganligi sababli tabiatning qonunlari unga ham taalluqlidir. Ammo bu qonunlar boshqa jonli mavjudotlardan ko'ra insonga boshqacharoq ta'sir etadi.

Boshqa jonli mavjudotlar tashqi muhitga moslashib, o'zlarining hayot kechirishlari uchun tayyor narsalardan foydalansa, inson jamiyatda yashar ekan, kerakli narsalarni o'zi ishlab chiqaradi. Shaxsning rivojlanishi, kamolot darajasiga yetishi masalasiga turli asrlarda, turli g'oyalar bilan qurollangan olimlar, faylasuflar, psixologlar turlicha yondashganlar. Ingliz faylasufi Djon Lokk fikricha, jamiyatda kishilarning rivojlanishida yetakchi omil — muhitdir.

Amerikalik psixolog E. Torndayk fikricha, bola genlarning maxsus zaryadlangan batareyasidir, bu batareya o'zgarimas bo'lib, bolaning faqat jismoniy rivojlanish holatinigina belgilab qolmasdan, balki aqliy sifatlarini ham belgilaydi.

Psixologiya fanidan ma'lumki, shaxsning faoliyati uning rivojlanishida asos hisoblanadi.

Insonlar tashqi olamni, atrof-muhitni o'zgartirib borish bilan birga o'zlarini ham o'zgartirib boradilar. Bu fikr faoliyatning rolga ham tegishlidir.

Turli-tuman, faol faoliyat jarayonida insonlarning barcha imkoniyatlari rivojlanib va ijobiy hayot tajribalari to'planib boradi. O'sib kelayotgan kishi dunyoni chuqurroq, to'laroq bilib boradi. Ikkinchi tomondan, inson o'z faoliyati bilan atrof-muhitga ta'sir etadi. Muayyan shaxs boshqa odamlarga, narsalarga, voqealarga o'z munosabatini bildirib, rivojlanib boradi.

O'quvchilarning barcha faoliyat turlarida rivojlantiruvchi xarakterdagi omillar mavjud.

Barcha faoliyat mazmuni, mohiyati bolalarning dunyoqarashlarini boyitib borishga xizmat qiladi. Shu asosda bolalarning bilish jarayonlari o'sib, rivojlanib boradi va shunga imkoniyat yuzaga keladi. Har qanday faoliyat, agar u pedagogik nuqtai nazardan to'g'ri tashkil qilinsa, shaxsning aqliy va irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Inson o'z faoliyatini rejalashtiradi, o'z oldiga maqsad qo'yadi, oxirgi natija ustida bosh qotiradi, materiallar tanlaydi. Bu jarayonlarda inson faqatgina harakat qilib qolmasdan, mumkin qadar mukammal usullarni qidiradi, ijodiy yondashadi.

Faoliyat natijasi baho bilan bog'lanadi hamda namuna bilan taqqoslaniladi, tahlil qilinadi. Faoliyatni tashkil etish qanchalik yuqori darajada bo'lsa, bu faoliyat shaxs kamolotiga shunchalik katta ta'sir etadi. Barcha faoliyat turlarida intilish, motivlar katta rol o'ynaydi. Shu motiv asosida o'quvchi o'z faoliyatiga turlicha munosabatda bo'ladi. Motivlar bolada faoliyatga nisbatan qiziqish yoki befarqlikni yuzaga keltiradi. Shu asosda

bola rivojiga ham turlicha ta'sir etadi. Bolalardagi faoliyatga bo'lgan motivlar turli-tumandir. O'quvchi faoliyatini bir necha motivlar asosida tashkil etishi mumkin. Qiziqish, javobgarlik, jamoadagi hayot, ijtimoiy motivlar shular jumlasiga kiradi. Faoliyatdagi motivlar unga ma'lum yo'nalish beradi. Bu narsa shaxsning rivoji uchun katta ahamiyatga ega. Faoliyat usullarini, yo'llarini egallash va ularni rivojlantirish ham shaxsning rivojiga ijobiy ta'sir etadi. O'quvchilar turli ko'nikma, malakalarni egallash bilan birga o'z faoliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ko'nikma, malaka, odatlarni takomillashtirish irodaviy sifatlarning ham rivojlanishiga yordam beradi. Xullas, faoliyatda yaxshi natijalarga erishish uchun shaxs turli hissiy holatlarga tushadi. Bu esa, o'z navbatida, shaxsiy sifatning o'sishiga olib keladi. O'quvchining rivojlanib borishi jarayonida faoliyat ham o'zgarib boradi. Agar bolalardagi faoliyat dastlab tahlil asosida amalga oshgan bo'lsa, borgan sari mustaqil xarakter kasb etib boradi. Shaxsning rivojlanishi davomida, tajribalarning ortishi asosida faoliyat o'ziga xos xarakter kasb etadiki, bunda shaxs mustaqil, original yo'llarni qidirib topa boshlaydi. Bunday faoliyatda faqatgina shaxsning umumiy xususiyatlari ochilmasdan, balki xususiy, individual tomonlarining ochilishi, namoyon bo'lishi uchun keng imkoniyatlar yaratiladi.

Barcha yoshda faqatgina ma'lum faoliyat rivojlanib qolmasdan, balki faoliyat turlari ham o'zgarib boradi. Masalan, bog'cha bolalarida o'yin faoliyati, o'quvchilarda o'qish faoliyati, o'smir va yoshlarda mehnat faoliyati. Hatto faoliyatning harakatlari, uning mazmuni, yo'llari, motivlar ham o'zgarib borar ekan.

Inson faoliyati — uning rivojlanishining asosidir. Faoliyatsiz rivojlanish bo'lmaydi. Bu qonuniyat yosh avlod uchun juda zarurdir.

Faoliyat turlari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. O'yin — bola rivojida o'ziga xos maktabdir. O'yin jarayonida bolalar o'zlarining idrok, tasavvur va xayol xususiyatlariga ko'ra narsalarni o'zgartiradilar, ularga ijodiy yondashadilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ijodiy o'yinlar ular tomonidan atrof-muhitni bilishda tuganmas manbadir. Bu faoliyatda ular shifokor, tarbiyachi, o'qituvchi, san'atkor, ishchi, dehqon qiyofalariga kirib, o'zlarining ko'rgan, eshitgan narsalarini aks ettiradi.

O'yin jarayonida yordamchi maktab o'quvchilari harakat yo'llarini egallab boradilar. O'quvchilar o'yin jarayonida «davolaydi», «jang qiladi», «quradi», «otda uloq chopadi». Bunday holatlar o'quvchilarning umumiy rivojlanishiga cheksiz samarali ta'sir etadi.

Jamoa bo'lib o'ynaladigan o'yinlarda qoidalar borligi tufayli, ular yordamchi maktab o'quvchilarida iroda shakllanishiga yordam beradi. Chunki bunda o'quvchilar qo'yilgan maqsadga ko'ra qiyinchiliklarni bartaraf etish asosida harakat qiladi. Shaxsiy intilishlari borgan sari ko'pchilik

manfaatiga bo'ysunib boradi. Aqliy o'yinlar qiziquvchanlikni, chiniqishni, fahm-farosatni rivojlantiradi. Aqliy jarayonlar: taqqoslash, farqlash, umumlashtirishlarning mashq qilinishiga imkoniyat yaratadi. Jismoniy o'yinlar yordamchi maktab o'quvchilarini faqatgina jismoniy rivojlantirib qolmasdan, balki ularda iroda, kuzatish, tahlil qilish kabi fikrlash jarayonlarining rivojiga ham ijobiy ta'sir etadi. O'quvchilar rivojidagi asosiy faoliyat turi — bu maktablardagi izchil, rejali tashkil etiladigan o'qishdir. Bilim egallash yoki o'quvchining bilish faoliyati o'zining yetakchi faoliyat ekanligi bilan boshqa har qanday faoliyat turlaridan ajralib turadi. Bu ishlar reja asosida, maqsadga muvofiq, o'qituvchi-defektolog rahbarligida amalga oshirilganligi sababli, shaxsning rivojida beqiyos katta ahamiyatga ega. Ta'lim jarayoni, sinfdan sinfga o'tgan sari o'quvchilar dunyoqarashlari u yoki bu muayyan bilimlar doirasi bilan qurollantirib boriladi. Shular asosida o'quvchilar bilim doiralari kengayib, chuqurlashib boradi. Hissiyot va sezgirlik ham takomillashib boradi. Ta'lim mazmunining borgan sari murakkablashib borishi o'quvchini yuqori pog'onaga olib chiqadi. Barcha ta'lim yillarida o'quvchilar juda katta rivojlanish yo'lini bosib o'tadilar. Sinfdan sinfga o'tgan sari o'quvchilar ijodiy faoliyatga layoqatli bo'lib boradilar. O'quvchilarning bolalik, o'smirlilik davrlaridagi mehnat faoliyati ularning rivojlanishida yetakchi omillardan biridir.

Mehnat faoliyatida aqli zaif o'quvchilar ma'naviy va jismoniy jihatdan rivojlanib boradilar. Mehnat turlari o'zgaradi, kengayadi, chuqurlashib boradi. Boshlang'ich sinflardagi asosiy mehnat o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lib, yuqori sinflarda ijtimoiy foydali mehnat ishlab chiqarish mehnati bilan almashadi. Sinfdan sinfga o'tish jarayonida mehnat usullari, mazmuni o'zgarib boradi. O'quvchilar rivoji uchun mehnatning mohiyati katta ahamiyatga ega. Mehnatni to'g'ri tashkil etish, uni ta'lim bilan bog'lab olib borish asosida o'quvchilar juda ko'p bilimlarni egallab oladilar. Bolaning ijtimoiy tajribasi ortadi, ishlab chiqarish jarayonlaridagi munosabatlarni tushunadi, mehnatning hayotda tutgan o'rmini anglay boradi. Mehnat ko'nikmasi, malakalarini egallab borish jarayonida shaxs ham aqliy, ham jismoniy jihatdan rivojlanishda davom etadi. Mehnat jarayonidagi intellektual, ijodiy rivojlanish ulardagi tushunchalarni chuqurlashtiradi va aniqlashtirib boradi. Ba'zi pedagogik adabiyotlarda ijtimoiy faoliyat, badiiy faoliyat, sport faoliyati va boshqa faoliyat turlari haqida ham bilimlar beriladi.

Faoliyatda yordamchi maktab o'quvchilarining ongi shakllanib boradi. Faoliyat jarayonida shaxs atroflicha rivojlanib, tashqi olamga munosabatlari rivojlanadi.

Maktabdagi boshlang'ich ta'lim davrida o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirib borish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'lim bilan tarbiya yordamchi maktab o'quvchilarining ruhiy kamol topib borishi uchun belgilab beruvchi ahamiyatga egadir. Kamol topib borishidagi olg'a harakat esa o'z navbatida ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonida oligofrenopedagog shuni e'tiborga olishi muhimki, o'quvchilar o'zlariga taklif qilingan ba'zi vazifalarni tamomila mustaqil ravishda bajara oladilar, bunda ular ruhiy kamol topib borishning shu paytgacha erishilgan darajasiga, amaliy tajriba, bilim, malaka va ko'nikmalarga tayanadilar. Shu bilan birga biror murakkabroq topshiriqni mustaqil ravishda eplay olmagan o'quvchi uni o'qituvchi yordamida (uning qo'shimcha tushuntirishlar ko'rsatishi, yordamchi savollar berishi va hokazo yo'l bilan) bajara oladi. Bu hol yordamchi maktab o'quvchisi imkoniyatining go'yoki ikkilamchi darajasi bo'lib, u psixologiyada «eng yaqin kamol topish zonasi» deb ataladi. Shu sababli ta'lim jarayoni aktual kamol topish darajasigagina, ya'ni shu paytgacha tarkib topgan ruhiy funksiyalargagina tayanib qolmay, balki uning potensial imkoniyatlariga, tarkib topayotgan funksiyalariga, ya'ni eng yaqin kamol topish zonasining aktual kamol topishiga o'tishiga yordam berishi lozim. Bu holda bola bugun yordam olgan taqdirdagina bajara oladigan vazifani ertaga mustaqil bajara oladigan bo'lishi zarur. Ta'lim bilan kamol topish o'rtasidagi ichki bog'lanish ham xuddi ana shundadir. Binobarin, ta'lim bilan kamol topib borish o'rtasidagi aloqa g'oyat xilma-xil bo'lsa ham bolaning kamol topib borishining eng yaqin zonasiga tayanuvchi ta'limgina chinakam samarali bo'lishi mumkin.

Kamol topib borishning ikki darajasi haqidagi, ta'lim bilan kamol topib borishning bog'lanishi to'g'risidagi hamda to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'limning kamol topib borishdan oldinda borishi va uning tugallangan bosqichlarigagina tayanib qolmay, balki tarkib topayotgan ruhiy funksiyalarga ham tayanishi kerakligi haqidagi ana shu asosiy nazariy qoidalar yordamchi maktab ta'limi va amaliyoti uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Bu qoidalarni atoqli psixologlardan biri L. S. Vigotskiy o'rta tashladi. L. S. Vigotskiyning nazariy qoidalari professor L. V. Zankov rahbarligida amalga oshirilgan bir qator tajriba ishlari bilan tasdiqlandi. Tadqiqotchilar ta'lim jarayonini shunday tashkil etdilarki, o'quvchilarning kamol topib borishining umumiy darajasini maksimal oshirishni maqsad qilib qo'yidilar. Bunda ular kuzatishning shunday shakllarini rivojlantirishga alohida e'tibor berdilarki, ularni amalga oshirishda tafakkur jarayonlari voqelikni real hissiy bilish bilan, idrok etiladigan narsalardagi tafovutlar va o'xshash tomonlarni aniqlash bilan bog'landi. Bolada mavhum tafakkurni rivojlantirishga, ya'ni bola atrofidagi voqelik obyektlari o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarni o'rnatishga, shuningdek, bolada amaliy harakatlarni tarkib toptirishga alohida e'tibor beriladi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, bunday sharoitlarda bolalar o'zlarining umumiy kamol topishlarida ancha yuqori darajaga erishadilar, bilimlarni, malaka va ko'nikmalarni ancha muvaffaqiyatli egallaydilar. Eng yaqin kamol topish zonasi hamda ta'lim bilan kamol topishning o'zaro bog'lanishi haqidagi nazariyaga asoslanib, Rossiyada umumiy va pedagogik psixologiya institutidagi kichik yoshdagi bolalar psixologiyasi laboratoriyasi (D. B. Elkonin, V. V. Davidov) o'quvchilar kamol topib borishining umumiy darajasini oshirish, mavhum tafakkurni rivojlantirish, o'qish, yozish va hisoblashni uqib olish negizidagi asosiy qonuniyatlarni anglab olish qobiliyatini tarkib toptirish maqsadida eksperimental o'qitishni tashkil qildi. Bu tizim mualliflari o'qishni o'rgatish jarayonida o'quvchilarga avvalo so'zdagi tovush shaklining qurilish tamoyilini ochib berish kerak deb hisoblaydilar. Bu bilan o'qish va yozish vaqtida ana shu ko'nikmani to'g'ri vujudga keltirish uchun sharoit yaratiladi. Tashkil qilingan ta'lim o'quvchilarning kamol topishiga yordam beradi hamda o'quvchilarga o'quv materialini yuksakroq darajada muvaffaqiyatli va sifatli o'zlashtirishga imkon yaratadi. N.A.Menchinskaya, S.T.Kostyuk, B.G.Ananyev va boshqa psixologlarning ko'pgina ishlari ta'lim va kamol toptirish masalalariga bag'ishlangan. Bu ishlarining hammasi yordamchi maktab o'quvchilariga ta'lim berishda muayyan bir usullarning qo'llanishi o'quvchilarning kamol topish jarayonida g'oyat katta ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi. Ta'lim va kamol topish jarayonining bir-birini taqozo qilishi va bir-biri bilan mustahkam bog'lanishi kamol topishida biron-bir kamchiligi bo'lgan o'quvchilarni o'qitishdagi qiyinchiliklar tahlil qilinganda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Ta'lim berish jarayonida yordamchi maktab o'quvchilarida vujudga keladigan qiyinchiliklar turli xil bo'lganligi sababli, pedagog bu qiyinchiliklar nimalardan kelib chiqqanligini va ularning ichki mohiyati qanday ekanligini anglab olishi zarur. Chunonchi, biror bosqichda yozuvni bilib olmaydigan o'quvchilar bo'lishi mumkin. Bunga qulog'ining og'irroq bo'lib qolishi, yordamchi maktab o'quvchilarida so'zni tovush jihatidan tahlil qilishni o'zlashtirishga xalaqit beradigan fonematik idrokning yetarli darajada o'sib yetmaganligi, parixonxotirlik, fazo tasavvurining buzilishi bu xil yozuvni qiyinlashtiradi, chunki alifbo harflarini idrok etish yordamchi maktab o'quvchisidan fazoni aniq tasavvur qilishni talab qiladi, chunki harflar muayyan fazo shakliga ega bo'ladi va boshqa bir qancha narsalar sabab bo'lishi mumkin. O'quvchining xulq-atvori va faoliyatidagi kamchiliklarning har qanday turini dinamik tahlil qilish oligofrenopedagogga o'quvchining kamol topishidagi kamchiliklarning xarakterini anglab olishga hamda tuzatish-tarbiyaviy ishlarning turli usullarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ta'lim—maxsus tashkil etilgan bilish faoliyati bo'lib, kishilik jamiyatining turli sohadagi tajribalarini egallashga xizmat qiladi. Bularga ilm-fan, texnika, g'oya, axloq, madaniyat, san'at kiradi. Maxsus maktablardagi ta'lim ham

yosh avlodga shular haqida qisqa, oddiy tasavvurlar berishdan iborat bo'libgina qolmay, balki shu bilimlar orqali mavhum tafakkur jarayonlarini tuzatishdan iborat. Tafakkur jarayonlariga tahlil, sintez, umumlashtirish, induksiya-deduksiya, taqqoslash, xulosalash va boshqa fikriy jarayonlar kiradi. Aqli zaif o'quvchilarda ba'zan turli analizatorlar ham u yoki bu darajada buzilgan bo'ladi. Bizlarga ma'lumki, har qanday bilish jonli mushohadadan boshlanadi. Jonli mushohada deganda dastlabki ma'lumotlarni eshitishimiz, ko'rishimiz, teri sezgilarimiz, hid bilish, ta'm bilish organlarining ishtirokida qabul qilishimiz tushuniladi. Qabul qilingan ma'lumot bosh miyada qayta ishlanib, undan amaliyotga, amalga yo'llanadi. Aqli zaif bolalar uchun eng katta nuqson hisoblangan tafakkur jarayonlarining buzilganligi sababli, butun to'g'rilash, yumshatish, tuzatish ishlari shunga qaratiladi.

Korreksiya (tuzatish) so'zining mohiyati, mazmuni haqida pedagogik asarlarda qator tushunchalar berilgan. Defektologiya lug'atida u «aqli zaif bolalardagi ruhiy va jismoniy kamchiliklarni tugatish, oldini olishga, yumshatishga qaratilgan pedagogik ishlar sistemasidir», deb ko'rsatiladi. Italiyalik defektolog M. Montessori (1870–1952) aqli zaiflikda asosiy ishni sezgilarni tarbiyalashdan boshlash lozim deb ko'rsatadi. Uning fikricha, maxsus mashqlar orqali bolalar sezgilarini rivojlantirish asosida tafakkurni tuzatish mumkin ekan.

Uning fikrlarini davom ettirgan belgiyalik O. Dekroli (1871–1933) tuzatish ishlarini 3 bo'g'inga ajratgan: I bo'g'inda sezgilarga ta'sir etish, II bo'g'inda tafakkurga ta'sir etish va III bo'g'inda esa harakatlarga ta'sir etish.

Montessori va Dekroli qarashlarining cheklanganligi (ular ruhiyatning bir butunligini to'la tushunmadilar), torligi rus olimlaridan A. N. Graborovning pedagogik tizimida birmuncha yuqori bosqichga ko'tarildi. Bu tizim asosida o'yin, qo'l mehnati, fanlarni o'qitish, ekskursiyalar yotadi. Ammo uning tizimida ham sensor tarbiya batamom barham topmadi. Bu uning tizimidagi kamchilik edi.

X.S.Zamskiyning ko'rsatishicha, yordamchi maktablardagi tuzatish ishlari birinchi navbatda ayrim kamchiliklarni to'g'rilashga qaratilmasdan, balki shaxsni bir butunligicha: bilimlarni egallash, malaka, ko'nikmalar bilan qurollantirish, mehnat faoliyatiga tayyorlashni ham o'z ichiga olishi lozim.

G.M.Dulnevning yozishicha: «Mehnat ta'limi bilan aqli zaif o'quvchilar kamchiliklarini tuzatish orasidagi bog'liqlik, normal o'quvchilar ta'limi va rivojlanishi orasidagi bog'liqlikka o'xshaydi. Bu yerda ta'lim faol maqsadga muvofiq tuzatish-rivojlantirish shaklida tashkil qilinsa, umumiy kamolotda yetakchi vazifani o'taydi».

Bu masalani to'g'ri tushunish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. J.I.Shifning ta'kidlashicha: «Aqli zaif bolalar ta'limi tuzatuvchi-tarbiyaviy xarakter kasb etishi lozim».

Rus oligofrenopedagogikasida tuzatuvchi ta'lim nazariyasi G.M.Dulnev nomi bilan chambarchas bog'liq. Defektologiya ilmiy tekshirish institutida yordamchi maktablar sektorini 20 yildan ortiq boshqargan G.M.Dulnev yordamchi maktablar uchun o'quv rejasi, dasturlari, darsliklari, uslubiy adabiyotlar yaratish ishlariga bevosita rahbarlik qildi va bunda faol ishtirok etdi. Rus olimlaridan G.M.Dulnev tomonidan yordamchi maktablarda mehnat ta'limi masalalari, ayniqsa, atrofficha, keng o'rganildi. Yordamchi maktablarning maxsus tuzatish vazifalariga to'xtalib, ta'lim o'quvchilarda umumlashtirishni o'stirishi, nutqning yetakchilik rolini rivojlantirish asosida ularning umumiy aqliy rivojlanishini ta'minlashi lozim deb ko'rsatadi muallif. U yordamchi maktablarda ta'limiy ishlar bilan tuzatish ishlari har doim organik birlikda olib borilishini ta'kidlaydi. «Bilim egallashdagi har bir yangi qadam nuqsonli bola shaxsini tuzatish, aqliy rivojlanishini ta'minlashdagi yangi qadam bo'lishi kerak»,— deb ko'rsatadi u.

G.M.Dulnevning ta'kidlashicha: «Pedagogikadagi sensualizm, xususan, oligofrenopedagogikada ham, ta'limning bola kamolotidagi faol yetakchilik rolini pasaytirib, qonuniy tarzda bolada insonga xos tug'ma berilgan ma'naviy kuchlar ta'sirida rivojlanadi, degan idealistik yo'nalishga olib keladi».

Korreksiya (tuzatish) ishlari eshitalishidan osongina to'g'rilash, yumshatish degan ma'noni bersa ham, amalda, maktab hayotida aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan amaliy xodimlar buning juda ham murakkabligini yaxshi tushunadilar. Chunki bilimlar tizimini berish, tarbiyalash, shaxsni shakllantirish bevosita, to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilmaydi. Bu ish har bir soatlik dars jarayonlarida, tarbiyaviy ishlarda, o'quvchining butun hayoti davomida amalga oshirib boriladi. Bu ishlar soatlab o'lchanmaydi, balki haftalab, oylab, yillab amalga oshirib borilishini taqozo etadi. Toma-toma ko'l bo'lur, deydi dono xalqimiz. Ha, 9 yil davomida zarrachadan singdirilib borilsa ham, hayot bo'sag'asida aqli zaif bolalarda juda katta o'zgarishlar bo'lganligini ko'ramiz. Bu o'rinda mashhur fransuz shifokori va oligofrenopedagogi E. Segenning chuqur aqli zaiflarga oid quyidagi fikrlari juda ham ta'sirlidir: «Agar u (nuqsonli bola) ishyoqmas, qobiliyatsiz, e'tiborsiz bo'lsa, bir so'z bilan aytganda, unda siz yoqtiradigan birorta ijobiy fazilat bo'lmasa, shunda ham ruhan tushmang. Agar u har doim yotsa turg'azib, o'tqazib qo'ying, agar u o'zi yemasa, ovqatlantirish vaqtida uning barmoqlarini ushlang, agar u umuman harakatlanmasa, uning muskullarini harakatlantiring, agar u qaramasa, gapirmasa, unga siz gapiring, ko'zlariga qarang: uni ishlayotgan kishilardak ovqatlantiring va birga ishlashga majbur eting; uning irodasi, tafakkuri bo'ling. Agar siz 3—4 yil ichida unda biror qobiliyat, nutq, tafakkur elementlarini shakllantira olmagan bo'lsangiz ham sizning mehnatlaringiz zoye ketmagan bo'ladi».

U muvaffaqiyatlarga erishmagan bo'lsa ham, har holda, u sog'lomroq, kuchliroq, quloq soladigan, axloqiyroq bo'ladi. Bu kammi? Bu sizning mehnat mahsulungiz emasmi? Nima qo'lingizdan kelsa, hammasini qildingiz. Bu hamma narsa emasmi?» Demak, yordamchi maktablarda ta'lim olayotgan aqli zaif bolalarning garmonik rivojlanishida maxsus maktab ta'limi juda katta potensial imkoniyatlarga ega. Yordamchi maktab, maktab-internatlardagi tuzatish-tarbiyalash ishlari asosan quyidagi yo'llar bilan: korreksion-rivojlantiruvchi mazmunli ta'lim, mehnat, o'yin, yordamchi maktab o'quvchilari hayotini tashkil etishdagi kun tartibi, sinfdan, maktabdan tashqari ishlar, davolash-profilaktik ishlar orqali amalga oshiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Korreksiya (tuzatish) so'zining mohiyati, mazmuni haqida so'zlab bering.
2. Inson faoliyati deganda nimalarni tushunasiz?
3. Aqli zaif o'quvchilar shaxsini shakllantirishda mehnat faoliyatining o'rni va ahamiyati haqida so'zlab bering.

3-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA TA'LIM NAZARIYASI

3.1. Yordamchi maktablarda ta'lim jarayonining mohiyati

Oligofrenodidaktika umumiy pedagogikaning bir qismi bo'lib, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining nazariyasini ishlab chiqadi. Xususan, yordamchi maktablarda ta'lim mazmuni, jarayoni, tamoyillari, usullari hamda pedagogik jarayonni uyushtirish shakllari haqida batafsil ma'lumotlar beradi. Uning nazariy asoslari inson shaxsi, uning taraqqiyoti haqidagi ilmiy bilimlarga asoslanadi. Oligofrenodidaktika umumiy didaktika bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning umumiy qonun-qoidalaridan foydalangan holda, umumiy, pedagogik, maxsus psixologiya yutuqlariga ham asoslanadi. Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy haqli ravishda: «Odamlarda ta'lim-tarbiyaga qobiliyat turlichadir. Birovlar bu qobiliyatga ega, boshqalar esa mahrum. Mahrumlar mashaqqatli mehnat, intilish, tirishqoqlik orqali tushunishlari mumkin», — degan. Demak, nuqsonlilar ta'lim-tarbiyasida shaxsni o'rganib, muomala qilish zarur.

Yordamchi maktablar didaktikasining uzviy bo'limlaridan biri — ta'lim jarayonining mohiyatidir. Didaktika ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi qismidir. Didaktika grekcha so'z bo'lib, «didayko» — o'qitish, «didaskal» — o'rgatuvchi degan so'zlardan kelib chiqqan. Didaktikaning so'zma-so'z tarjimai ta'lim nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini o'z ichiga oladi. Didaktika o'z oldiga o'qitishning maxsus maktab o'quvchilarini har tomonlama tarbiyalash maqsadlariga javob beruvchi umumiy qonuniyatlarini bilib olish vazifasini qo'yadi.

Demak, didaktika oligofrenopedagogikaning «nimaga o'qitish», «nimani o'qitish» va «qanday o'qitish» kabi savollariga javob izlaydi. Umumiy didaktika esa, o'z navbatida, ayrim o'quv fanlariga oid usullar bilan juda mustahkam bog'lanadi. Shu usullar ma'lumotiga tayanib, o'qitishning umumiy qonuniyatlarini yechib beradi va ayni vaqtda har bir o'quv fanini o'qitish usullari uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy kabi buyuk sharq mutafakkirlari o'zlarining saboqlarga boy asarlarida tibbiyot, mantiq, musiqa, adabiyot, geografiya, riyoziyot kabi ilmlarni o'qitish vositasida avlodlarni tarbiyalash g'oyasini olg'a surdilar.

Sharqu g'arb ma'naviy merosi asosida pedagogik jarayondan markaziy o'rin olgan didaktika doimo rivojlanib boradi. Didaktika rivojiga buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy ham katta hissa qo'shdi. Uning «Buyuk didaktika» asari o'qitishni rivojlantirishga g'oyat katta ta'sir ko'rsatadi va muallimlarning doimiy foydalanadigan manbai bo'lib qoldi.

O'zbekistonda didaktik ta'limning tashkil topishi va rivojlanishi Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Muhammad Rasuliy, Qori Niyoziy, O.Sharafiddinov kabi pedagog va olimlarning nomlari bilan bog'liq. Ajdodlarimiz tajribasini o'rgangan holda hozirgi kun davr talabi pedagogik faoliyatdagi formalizmning qat'iyani oldini olish, o'qitishdagi muqobil usul, shakl va vositalarni tanlash, pedagogika fani yutuqlarini amalga dadillik bilan joriy qilish vaqti yetdi. Usuliy ishlarni jonlantirish, olegofrenopedagoglarning tashabbuslarini, ijodiy izlanishlarini har tomonlama rivojlantirish, ilg'or pedagogik tajribani chuqur o'rganish lozim.

Bilish – ta'lim jarayonining metodologik asosidir

Bilish jarayoni kabi ta'lim jarayonida ham aqli zaif o'quvchi bilmaslikdan bilishga, noto'g'ri va noaniq bilimdan tobora to'liqroq va aniqroq bilishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Bu jarayonda hissiy idrok etish ham, abstrakt tafakkur ham, amalda sinab ko'rish ham bo'ladi.

Muayyan fan va hodisalar obyektiv dunyoni bilish jarayonidan o'rganiladi va ularning tashqi, ichki mohiyatini o'zlashtirish jarayonida omillar aniqlanadi. Mushohada, tasavvur va abstrakt tafakkurga asoslanib faktlar umumlashtiriladi va ilmiy xulosalar chiqarish natijasida nazariyalar, qonunlar va kategoriyalar yaratiladi.

Bilish ikki qismga – **nazariya** va **amaliyotga** bo'linadi. Nazariya yangi bilimni, yangicha bilishni ifodalovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula, grafik raqam va boshqalar. Nazariyada g'oya shakllanadi.

Amaliyot bilimlarning haqiqiylikini ko'rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba, o'zgartirish, yaratish – bular amaliyot shakllariga kiradi.

Amaliyot ijtimoiy hayot va tabiatning murakkab jarayonlarini bilib olishda inson uchun asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Marsni kuzatish jarayonini olaylik. Jonli mushohada va abstrakt tafakkur yordamida uchirilgan ilmiy apparatlar orqali olingan materiallarni laboratoriyalarda tekshirish amaliyotga kiradi.

Ilmiy bilishning vazifasi hodisalarning mohiyatini, ularning rivojlanish qonunlarini ochishdangina emas, balki biron-bir qonunning qay tariqa namoyon bo'lish sabablarini ham ko'rsatib berishdan iborat.

Ilmiy omil ilmiy bilishning elementi bo'lib, kuzatish, tajriba asosida qo'lga kiritiladi, omilga asoslanmagan bilimning ilmiy qiymati, amaliy

faoliyat uchun ahamiyati ham bo'lmaydi. Shuning uchun ilmiy bilimning, fanning asosiy maqsadi omillar asosida yotgan umumiy bog'lanishlarni, qonuniyatlarni topish, ularning mohiyatini bilishdir.

Markaziy Osiyoning buyuk mutafakkirlari bilishda omillarni o'rganishga katta ahamiyat berganlar. Abu Nasr Forobiy (873–950) bilimning elementi bo'lgan omillarini o'rganishga katta ahamiyat bergan. Uning fikricha, bilimning asosini mavjud narsa va hodisalarni inkor ettiradigan omillar tashkil etadi. Ibn Sino (980–1037) kasallikni vujudga keltiruvchi obyektiv omillarni o'rganish asosida kasalliklarni turlarga ajratadi va davolash usullarini ishlab chiqadi. Beruniy (973–1048) tabiat hodisalari sirlarini o'rganishda tajriba, empirik kuzatish va ular asosida olingan faktlarga asoslanadi.

Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish tevarak-atrofdagi voqelik, narsa va hodisalarning sezgi organlarimizga ta'sir etuvchi ayrim sifatlarining ongimizda aks etishidir. Bunda har bir organ, har bir analizator, I.P.Pavlov ta'kidlab o'tganidek, narsalarning ayrim sifatlarini idrok qiladi: biz sovuq, iliqlik, sho'r, oq, qora, achchiq, chuchuk va hokazolarni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm – maza bilish, teri – muskul – harakat va organik sezgi organlarining faoliyati orqali bilib olamiz.

Sezgilar – olam haqidagi barcha bilimlarimizning manbaidir. Ammo ilmiy asosda bilishda, masalan, olimning bilishi bilan o'quvchining bilish faoliyati o'rtasida umumiylik bo'lsa ham, lekin ular bir-biridan farq qiladi. Olimlar olamni bilib olib, ilgari fanga ma'lum bo'lmagan yangi haqiqatlarni kashf etadilar, yangi qonuniyatlarni aniqlaydilar va shu tariqa fanning ilgarilab ketishiga imkon yaratadilar. O'quvchilar esa ta'lim jarayonida olam haqidagi elementar bilimlarni bilib olib, o'zlari uchun ilgari noma'lum bo'lgan, biron fan kashf etgan va odamlarning ijtimoiy-tarixiy amaliyotida tekshirib ko'rilgan yangi bir narsani bilib oladilar.

Yordamchi maktabda o'qituvchi o'quvchilarni olimlar tomonidan yaratilgan bu qonunni bilishga to'g'ri, yengillashtirilgan, vaqt jihatidan qisqa yo'ldan olib boradi. O'qitish natijalari bilim sifatida, aqli zaif o'quvchilarning korreksion rivojlanish darajasida o'z aksini topadi.

Yordamchi maktablardagi ta'limning umumiy vazifalari maxsus aqli zaif o'quvchilar nuqsonlarini tuzatish vazifasi bilan birga olib boriladi. Shu sababli yordamchi maktablardagi ta'limning asosiy, zaruriy xususiyatlaridan biri uning nuqsonni tuzatishga yo'nalganligida bo'lsa, ikkinchi xususiyati, uning bolaning rivojlanishida o'ziga xos amalga oshirilishidadir. Bosh miya faoliyatlari nuqsoni asosida aqli zaif o'quvchilarning rivojlanishi cheklangan bo'lib, orqada qoladi. Aqli zaif bola kam rivojlangan emas, balki o'zgacha rivojlangan va rivojlanayotgan boladir. Uning rivojlanishi nuqsonli ravishda boradi. Aqli zaif o'quvchining

bilish faolligi va mustaqilligi birmuncha past bo'ladi. Bu kamchilik ularning bevosita hayot qiyinchiliklariga duch kelganlarida namoyon bo'ladi.

Me'yordagi ommaviy maktab o'quvchilari ma'lum voqealarga e'tibor berib, ular haqida bilim egallasalar, aqli zaif o'quvchilar bu voqealarni sezmasliklari mumkin. Bu holat yordamchi maktablardagi ta'lim-tarbiyani qiyinlashtiradi. Shunga qaramasdan yordamchi maktab ta'limi bu o'quvchilarda faollik, mustaqillikni rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Shuni ta'kidlash o'rinliki, aqli zaif o'quvchilardagi buzilgan ruhiy jarayonlar maxsus pedagogik ta'sirga yaxshi beriladi. Shu sababli yordamchi maktab ta'limida «yaqin orada rivojlanishi mumkin bo'lgan zona»ga alohida e'tibor beriladi.

Yordamchi maktab ta'limining uchinchi, o'ziga xos xususiyati *ta'lim nazariyasi va amaliyotining bog'liqligidir*. Yordamchi maktab ta'limi amaliy yo'nalishga ega. Amaliyot aqli zaif bolalarning nazariy bilimlarni egallashlariga yordam beradi hamda ular amaliyotda qatnashib, nazariy bilimlarini oshirib boradilar.

Yordamchi maktab ta'limining ko'rgazmaliligi ham uning o'ziga xos tomonlaridan biridir. A. N. Graborovning ta'kidlashicha, ko'rgazmalilik idrok, tasavvurlarni tuzatishga imkoniyat yaratadi. Shu sababli yordamchi maktablarda ko'rgazmalilik ommaviy maktablardan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega. Aqli zaif bolalar ko'rgazmalilik orqali narsa, voqealarning ichki mohiyatini tushunib boradilar. Shu orqali ularning fikrlash faoliyatlari to'g'rilanib boradi. Har qanday ko'rgazmalilik bilan maqsadga erishish mumkin emas. Balki ko'rgazmalilik og'zaki tushuntirishlar bilan birga namoyish etilsagina kutilgan maqsadga erishish mumkin. Shundagina aqli zaif bolalarning nutqi, tafakkuri birga rivojlanib boradi, yordamchi maktab ta'limi jarayonida aqli zaif bolalarning faol emasligini, mustaqil ishlashlarining chegaralanganligini e'tiborda tutish kerak. Aqli zaif bolalardagi bu xususiyatlar yordamchi maktab ta'limining oxirida ham normal tengdoshlariga yeta olmaydi. Shu sababli yordamchi maktabning barcha sinflarida o'qituvchilar bu kamchiliklarni bartaraf etib borishlari kerak.

Shuni ta'kidlash joizki, yordamchi maktab ta'limi sodda, o'quvchilar nuqsoniga moslab, mexanik tarzda berilishi tufayli har doim ham kutilganday natija bermaydi. Shu sababli o'quv materiallari qancha sodda bo'lmasin, albatta ongli, tushunarli tarzda berilishi kerak. Shundagina bu ta'lim o'quvchilar nuqsonlarini tuzatishga yordam beradi. Yordamchi maktabdagi ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, o'quvchilarning bilim olishiga, zarur ko'nikma va malakalar hosil qilishlariga xizmat ko'rsatadi.

Oligofrenopedagogning faoliyati deganda o'qitish, yordamchi maktab o'quvchilariga bilim berish tushuniladi. Ta'limda esa o'qituvchining vazifalari birmuncha kengayadi, ya'ni o'qituvchi bilim berish bilan kifoyalanib

qolmasdan, ko'nikma, malakalar ham beradi. Mustaqil bilim egallash yo'llarini tushuntiradi. Shu bilan birga o'quvchilarning bilish faoliyatlariga rahbarlik qiladi va uni boshqarib boradi. **O'quvchilar faoliyati** deganda ularning ma'lum bilimlar yig'indisini egallab borishlari tushuniladi. Ta'lim bilan o'qish bir-biri bilan uzviy bog'liq. Bilim egallash ta'lim jarayonining asosini tashkil qiladi va uning asosiy mohiyatini belgilaydi.

Bilim, ko'nikma, malakalar egallash jarayonida aqli zaif o'quvchilarning bilish jarayonlari shakllanib boradi hamda ularning hissiyotiroda sifatleri rivojlanadi. Shular oqibatida o'quvchilarning bilimga qiziqishi, ish qobiliyatlari, tirishqoqlik kabi shaxsiy sifatleri takomillashib, ular bir butunligicha tarbiyalanib, hayotga bo'lgan munosabatlari shakllanib boradi.

Shunday qilib, yordamchi maktabda ta'lim va tarbiya yagona o'quv jarayoniga aylanadi. O'qituvchi o'quvchilarni o'qitish bilan birga ularni tarbiyalaydi ham. Ta'lim, tarbiya shaxsning rivojiga qaratiladi. O'quv jarayoni ta'lim, tarbiya, kamolot birligini ta'minlaydigan murakkab jarayondir. Bu haqda oldingi bo'limda fikr yuritilgan edi. Ta'lim, tarbiya, kamolot bog'liqligining murakkabligi asosan ikki omil bilan belgilanadi. Birinchi omil — ta'lim, tarbiya, rivojlanish jarayonining tashqi sharoitlari (o'qituvchining mahorati, uning malakasi, shaxsiy sifatleri, ta'lim-tarbiyani tashkil qilishi, ta'lim-tarbiya usullarining maqsadga qaratilganligi) bo'lsa, ikkinchi omil — ta'lim, tarbiya va rivojlanish jarayonlarining ichki tomoni bo'lib, bular o'quvchilarning yosh, individual va xarakter xususiyatlaridir. S. L. Rubinshteyn haqli ravishda tashqi sabablar, taassurotlar ichki sharoit orqali ta'sir qiladi, degan edi. Shu sababli o'qituvchi ta'lim jarayonini tashkil qilishda ularning barcha xususiyatlarini e'tiborga olish bilan birga, ichki holatlarini, muayyan, yakka bola xususiyatlarini ham nazarda tutishi darkor.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalar shakllanib boradi. Pedagogikadan ma'lumki, bilim deganda insoniyat tomonidan egallangan obyektiv, muayyan tushunchalar, fikr yuritish, qonun va qoidalar tushuniladi. Ta'lim orqali berilayotgan bilimlar ilmiy xarakter kasb etgan bo'lishi shart. O'quvchilar ongida to'g'ri bilimlarni shakllantirish uchun ta'limda xususiyan umumiyga o'tish tamoyili asosida ish yuritiladi. Bilim bilan malaka uzviy bog'liqdir. Bolalar ma'lum bilimlar asosida misol, masala yechadilar, grammatik tahlil qiladilar. Aqli zaif bolalarda analitik-sintetik faoliyat stereotip mazmunda bo'lganligi uchun ular ko'p hollarda samarali faoliyat usullaridan foydalana olmaydilar. Bu kamchiliklarni bartaraf etish ham yordamchi maktab ta'limining asosiy vazifalaridan biridir. O'quvchilarning bilimlarni egallashlari asosida ko'nikma va malakalar shakllanib boradi va bu

o'qituvchidan alohida e'tiborni talab etadi. Aqli zaif bolalardagi dunyoqarashning juda murakkab va dinamik jarayon ekanligi barcha ta'lim bosqichlarida izchil ish olib borishni talab etadi. Har bir insonning hayotida yangi bilimlar, tajribalar oldin egallangan bilimlar tizimiga albatta ta'sir etadi. Yangi bilim, dalillarni egallab borish asosida bolalarning atrof-muhitga, boshqa kishilarga munosabati o'zgarib boradi. Shu tariqa ta'lim jarayonida aqli zaif bolalarda uni o'rab olgan muhitga munosabatning dinamik tizimi tarkib topa boradi. Bilimlarni egallash, o'rganish xos ravishda bir necha bosqich asosida yuz beradi. Bilishning birinchi bosqichida narsa, voqealar idrok etilib, qisman tushuniladi. Bu bosqichda yordamchi maktab o'qituvchisining **asosiy vazifasi** mumkin qadar bolalarning idrok etishini osonlashtiradigan ishlar bo'lishi lozim. Yangi bilimlar egallash uchun asos bo'la oladigan narsa oldingi bilimlarning qanchalik mustahkam o'zlashtirilganlik darajasidir. Bolalarning qiziqishlari, o'quv materiallarini qanchalik tushunishlari ularning sezgi va idrok xususiyatlariga bog'liq. Bu omillar ular bilish faoliyatlarining o'ziga xosligidan ham kelib chiqadi.

Aqli zaiflik nuqsonida sezgi va idrok birmuncha saqlangan ruhiy jarayondir. Markaziy asab sistemasidagi organik jarohatlar natijasida ba'zan ayrim analizatorlar ishida patologik o'zgarishlar kuzatiladi. Aqli zaif bolalarning sezgi va idrok xususiyatlari ularning tafakkuri, nutqi va boshqa psixik jarayonlarning rivojlanmaganligi bilan yaqin aloqada bo'ladi. Materiallarni dastlabki idrok etish asosida taqqoslash, sodda umumlashtirishlar amalga oshiriladi. Shu sababli o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini shunday tashkil etishi kerakki, dastlabki idrok vaqtida materiallar mazmunini ular tushunsinlar. O'qituvchi savollar orqali bolalarning idrok, tushunish darajalarini aniqlab boradi. Ayrim hollarda o'quv materiallarini egallashlarida ifodalilik, hissiy kayfiyat ham katta rol o'ynaydi. Shu asosda idrok etilgan o'quv materiallari tushunilib boriladi. Shu vaqtdan boshlab materialni to'la tushunish boshlanadi. O'quvchilar ayrim narsa, holat, voqealarni boshqalari bilan taqqoslaydilar. Ular orasidagi bog'liqlikni topadilar, tahlil qiladilar. Shular asosida umumiy xulosa chiqaradilar. Bu bosqichda o'qituvchining **muhim vazifasi** mumkin qadar bolalarning fikrlash imkoniyatlarini faollashtirishdan iboratdir. Bu bosqich o'zining murakkabligi bilan boshqa bosqichlardan ajralib turadi. Chunki aqli zaif bolalardagi asosiy nuqson tafakkurning rivojlanmaganligidir. Bolalarning tasavvuri bilimlarni egallashda sezgi bosqichidan tafakkur bosqichiga o'tadigan bog'lovchi ko'priklar bo'lib, yordamchi maktab o'quvchilarida tushunchalar, bilimlar shakllanishida asos vazifasini bajaradi. Yordamchi maktab o'quvchilari tasavvurining yuzakiligi, kambag'alligi, aniq emasligini ta'lim jarayonida **tuzatib borish** talab etiladi.

O'quvchilarni kuzatishga, asosiy g'oyani aniqlashga, tahlil etishga o'rgatib borishimiz kerak. Bu narsa yordamchi maktab o'quvchilarida atrof-muhit haqida ongli bilimlarning shakllanishiga yordam beradi. Oligofrenopsixologiyadan ma'lumki, tafakkurning yetarli rivojlanmaganligi aqli zaiflikning asosiy belgisidir. Ularda ko'rgazma-harakat, ko'rgazma-obraz va bog'liqlik tafakkur turlari ko'proq zararlangan bo'ladi (K.X.Mamedov. 1994-y.).

Yordamchi maktab o'quvchilari tafakkurining asosiy kamchiligidan biri umumlashtirishning zaifligidir. Tafakkurning yuzakligi, sekinligi, bo'shligi, sekin harakati, torligi, tanqidiy emasligi, mustaqil emasligi, maqsadga muvofiqligining buzilishi ham uchrab turadi. Ta'limning maqsadi ushbu kamchiliklarni to'g'rilab borishdan iborat (K.X.Mamedov. 2004-y.).

Bilim egallashdagi ikkinchi bosqich egallangan bilimlarni ko'nikma, malakalar shaklida mustahkamlashdan iborat. Bu bosqich nihoyatda muhim. Bu bosqichda xotira jarayonining ahamiyati katta. Chunki olingan bilimlar xotirada saqlanishi, kerak bo'lganda ishlatilishi mumkin. Eslab qolish, esga tushirish, esda saqlash jarayonlari buzilganligi sababli bu bosqich ham to'g'rilash ishlarini talab etadi. O'qituvchi bolalar tomonidan egallangan materiallarni mustahkamlash uchun qaytarish, takrorlashning turli ko'rinishlaridan foydalanishi lozim. Uchinchi bosqichda egallangan bilim, ko'nikma va malakalar yangi sharoitlarda qo'llaniladi. Bu bosqichda o'qituvchi bolalarda yangi, notanish holat, sharoitlardan qo'rqmasdan ishlash malakalarini shakllantirishi kerak. Oldin egallangan bilimlar umumlashtiriladi.

Bilimlarni egallash jarayonini tahlil qilar ekanmiz, bilish faoliyatining tuzilish komponentlari haqida deyarli to'xtalmadik. Bilish faoliyatida qiziqishning o'rni nihoyatda katta, chunki qiziqishsiz bilimga ongli munosabatni shakllantirib bo'lmaydi. Aqli zaif bolalarda bilish qiziqishlarini shakllantirish juda qiyin. Bunga yuqori sinflardagina qisman erishish mumkin. Shunga qaramay, ularning qiziqishlari bir tomonlama, yuzaki ifodalangan bo'ladi. Boshlang'ich sinflardagi o'yin va amaliy ishlar ularda, ayniqsa, jonli qiziqish uyg'otadi.

Aqli zaif bolalar diqqatining tarqoqligi ularning harakatlarida ham, ko'zga tashlanadi. Yuqorida aytib o'tilgan barcha nuqsonlar yangi bilimlarni egallashda qiyinchilikka duch kelganda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Ularda ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash ham murakkab ishlardan sanaladi. Shu sababli ta'lim jarayonlarida ularning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularga nisbatan alohida-alohida muomala ishlarini amalga oshirish kerak. Ta'lim jarayonida tuzatish-tarbiyalash ishlarini amalga oshirish natijasida yuqorida aytib o'tilgan bilish faoliyatlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish mumkin. O'qituvchi ishining

samaradorligi har bir muayyan o'quvchi ishining samaradorligi bilan o'lchanadi. Shu sababli o'qituvchi har bir o'quvchi bilan ishlash asosida butun sinf bilan samarali ishlashga o'tadi.

Savollar

1. Oligofrenodidaktika fani nimani o'rganadi?
2. Yordamchi maktablarda ta'limning qanday xususiyatlari bor?
3. Ta'lim, tarbiya va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi nimada?
4. Ta'lim jarayonida o'qituvchining boshqaruvchilik roli qanday ta'minlanadi?
5. Bolaning rivojlanishida ta'limning roli qanday?

3.2. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining qo'llanish xususiyatlari

Ta'lim tamoyillari o'qitishning mohiyatini, ta'limning barcha tomonlari: mazmuni, uslublari, tashkiliy shakllarini belgilab beruvchi dastlabki omildir. Pedagogikada ta'lim tamoyillari tarbiya bilan uzviy dialektik bog'liqlikda bo'lib, o'quvchilarning o'quv faoliyatlari xususiyatlarini psixologik-pedagogik ma'lumotlarga asoslanib hisobga oladi.

Yordamchi maktabda ham ta'lim didaktik tamoyillar asosida olib boriladi. Pedagogikada ishlab chiqilgan didaktik tamoyillar yordamchi maktablarda aqli zaif o'quvchilarning psixofizik rivojlanish xususiyatlarini nazarda tutib amalga oshiriladi.

Yordamchi maktablar o'qitish didaktikasida asosan quyidagi tamoyillar qo'llaniladi: ta'limning tarbiyaviy xarakterdaligi, faollik va onglilik, ilmiylik, tushunarlik, sistemalilik va muntazamlilik, ko'rgazmalilik, o'quvchilarga differensial munosabat, nazariyaning hayot bilan bog'liqligi.

Oligofren bolalar bilish faoliyatining o'ziga xosligi umumiy didaktik tamoyillarni yordamchi maktab ish tajribasiga mexanik ravishda olib o'qilishini istisno etadi. Umumta'lim tamoyillari aqli zaif bolalarni o'qitish masalasiga tatbiq qilingan holda amalga oshiriladi, aqli zaif bolalarning bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish jarayoni qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Bugungi davr talabiga ko'ra o'qitish tamoyillarining o'zgarishini e'tirof etgan holda an'anaviy ta'riflarini saqlash, ularga faqat hozirgi zamon yordamchi maktablarining ahvolini aks ettirish zarurligi uchun yangi maxsus maktabga xos ba'zi bir qoidalarni kiritishga qarshi emasmiz. Masalan, jismoniy va ruhiy nuqsonga ega bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishga bag'ishlangan me'yoriy hujjatlar, yangi ishlab chiqilgan konsepsiyalar shular jumlasidandir.

Aqli zaif bolalarni o'qitish tamoyillarini maxsus didaktika belgilaydi. U esa yordamchi maktabda umumiy didaktik tamoyillarni amalga oshirishning xususiyatini asoslab beradi.

Didaktik tamoyillar ta'limning maqsadlaridan kelib chiqadi va o'quv materialini o'zlashtirishning muayyan qonunlarini aks ettiradi. Ana shu asosiy qonunlar didaktikada ta'lim tamoyillari yoki didaktik tamoyillar deb ataladi.

Har bir tamoyil to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Yordamchi maktablarda ta'limning tarbiyalovchi xarakterda bo'lish tamoyili asosiy, yetakchi tamoyillardan sanaladi. Chunki aqli zaif bolalarga bilim berish bilan birga, asosiy e'tibor ularda shaxsiy, axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratiladi.

Tarbiyalovchi ta'lim tamoyillari

Ta'lim tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi kerak. Didaktikaning birinchi talabi shundan iborat. Bu tamoyil didaktik tamoyillarning butun sistemasini birlashtiradi va ularni yordamchi maktabning asosiy vazifasi – aqli zaif bolalarni atroflicha tarbiyalashning muayyan yo'lini amalga oshirishga yo'naltiradi. Boshqacha aytganda, bu tamoyil maktablarda butun ta'limning g'oyaviy yo'nalishini belgilaydi.

Yordamchi maktab sharoitida bu tamoyil qay darajada va qaysi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin? Yordamchi maktab tajribasi, bu maktab o'quvchilarida mehnatga to'g'ri munosabatni, o'quv va mehnat jamoasida fe'l-atvor malakasini tarbiyalash va shuning asosida Vatan oldidagi o'z burchining zaruriy tasavvurlarini vujudga keltirish mumkinligini ishonarli ravishda ko'rsatdi.

Yordamchi maktab respublikamizning ijtimoiy hayoti bilan turli yo'llar orqali mahkam bog'langan, shu asosda aqli zaif o'quvchilarning tushunishlari mumkin bo'lgan ijtimoiy foydali tadbirlarni uyushtirish imkoniyatiga ega. Yordamchi maktab o'quvchilari, masalan, jamoa xo'jaligiga yordam berish ishlarida: hosilni yig'ishtirish, yosh chorva mollarini boqish va boshqa ishlarda zo'r qiziqish bilan qatnashadilar.

Maktabdagi bolalar tashkiloti maktabda va sinfda navbatchilikni muvaffaqiyatli tashkil qiladi, turli yig'inlar va boshqa shunga o'xshash tadbirlarni uyushtiradi.

Bolalarni atroflicha tarbiyalashda o'quv materiali mazmunining g'oyaviy yo'nalishi katta ahamiyatga ega. Yordamchi maktab dasturi va darsliklari u yoki bu o'quv materialining tushunarli bo'lishini albatta nazarda tutadi. Biroq o'qituvchi u yoki bu materialni rasmiy ravishda o'tish yo'lidan bormay, o'quvchilar materialni qanchalik tushunib yetishlariga e'tibor berishi kerak. Bu borada Abu Nasr Forobiy inson aql-zakovati xususida fikr yuritib, quyidagi fikrlarni aytgan: «Bilim va o'qishga muhabbati bo'lsin,

o'rganmoqchi bo'lgan bilimni charchashni sezmasdan osonlik bilan o'zlashtira olsin» (Abu Nasr Forobiy, «Fozil odamlar shahri». Toshkent, 1993-yil). Forobiyning aynan shu fikrlari yordamchi maktab o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini axloqiy tarbiyalashda mehnat ta'limi muhim omil hisoblanadi.

Bolalarni o'quv ustaxonalarida o'qitish jarayonidayoq ularda mehnatga va jamoat mulkiga nisbatan to'g'ri munosabat tarbiyalanadi. Maxsus o'tkazilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, yordamchi maktab o'quvchilarining ko'pchiligi maktabni tugatib ketganlaridan so'ng ishlab chiqarish korxonalariga ishga joylashib, mehnatga nisbatan halol, jamoat mulkiga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lar ekanlar. Bu juda muhim, zero ishlab chiqarish mehnatida qatnashish ta'siri ostida bu o'quvchilar o'z ishlarining jamoat uchun foyda keltirishini tushuna boshlaydilar va bu ularning umumiy kamolotiga samarali ta'sir etadi.

Shunday qilib, yordamchi maktab nuqsonli bolaning aqliy rivojlanishini yaxshilaydi, o'quvchilarning ongida, xulqida, ish faoliyatida shunday xarakterni vujudga keltiradiki, bu xususiyatlar o'quvchilarni jamiyat uchun foydali fuqarolar bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

O'qitishda bilimlarni puxta o'zlashtirish tamoyili

Ta'lim berish bilim, ko'nikma va malakalarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlashi kerak. Bu didaktik tamoyilning mohiyati shundan iboratki, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalar xotirada saqlanishi lozim. Bu esa istalgan bir paytda xotirada saqlangan bilimlardan zarur ma'lumotlar olish va ularni o'zlarining o'quv va mehnat faoliyatida qo'llash imkoniyatini beradi.

O'tkazilgan ko'pdan-ko'p kuzatishlar va tajribalar (A.A.Smironov, P.I.Zinchenko) shuni ko'rsatadiki, esda olib qolish biron-bir faoliyatda ro'y bergan vaqtlardagina eng samarali bo'ladi.

Maxsus vositalar va usullarni (materialning ma'nosiga qarab guruhlariga ajratish, ma'no jihatidan muhim joylarni belgilash, reja tuzish, esga tushirish bilan almashib turadigan unumli takrorlash va hokazo) qo'llagan holda, esda olib qolish sohasidagi maxsus tashkiliy faoliyat bo'lgan yodlash katta ahamiyatga ega. A.A.Smironovning o'tkazgan tajribalari shuni ko'rsatadiki, masalan, matnni tuzib chiqilgan reja asosida yodlash rejaga asoslanmagan yodlashdan esda olib qolish tezligi jihatidan ham, esda saqlashning mustahkamligi jihatidan ham ikki baravar samaraliroq ekan.

Ma'lumki, o'quv materialini ma'nosiga tushunib esda olib qolish faqat zarur bo'libgina qolmasdan, shu bilan birga, mexanik esda olib qolishdan beqiyos darajada samaraliroqdir.

Shuning uchun yordamchi maktab o'quvchilarining bilimlarini mustahkam o'zlashtirishga erishishning muhim sharti o'quv materialini ular tomonidan tushunilishini ta'minlash hisoblanadi.

Bu tamoyil o'quvchilar bilimlarni ongli, tushungan holda, bilim, malaka, ko'nikmalarni uzoq muddat esda saqlashlarini talab qiladi.

O'quvchilar materialni tugatilgan, ma'noli bo'laklarga bo'lib, muhimini ajratib, to'g'ri yodlashga ham o'rgatilishi kerak. Bunda yordamchi maktab o'quvchilarining bir xususiyatini hisobga olish lozim. Ular muhimini ajratolmay, odatda butun o'quv materialini so'zma-so'z yodlab oladilar. So'zma-so'z yodlash ayrim hollarda, masalan, ta'riflar, ifodalar, she'r va shunga o'xshash materiallarni yodlashda zarur. Biroq o'quv materialining katta qismi so'zma-so'z yodlab olishni emas, balki uning ma'nosini o'z so'zlari bilan to'g'ri aytib berishni talab qiladi. Bu jihatdan yordamchi maktab o'quvchilari doimiy yordamga muhtojdirlar.

Yordamchi maktab o'qituvchisining ishida bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlashda o'quv materialini mustahkamlashga katta o'rin ajratilishi kerak.

K.D.Ushinskiy bu borada shunday degan: «Materialni o'z vaqtida mustahkamlamagan o'qituvchi yukni yomon bog'lab, aravani quvgan aravakashga o'xshaydi. Orqasiga qaramay, aravani quvib manzilga yetib kelgach, aravada hech narsa qolmagan bo'ladi. U esa uzoq masofani bosib o'tganligidan xursand bo'ladi. O'qituvchi ham o'z vaqtida materialni mustahkamlab bormasa, fan o'qib tugatilgach, bolaning ongida hech narsa qolmasligi mumkin».

Yangi material o'tilganda o'quvchilarga mashqlar berib, ularning yangi materialni qanday tushunganliklarini aniqlash mumkin.

Mustahkamlashning zarur sharti mashq qilish bo'lib, u quyidagi shartlarni bajarishi lozim:

1) mashqning maqsadini, qanday natijalarga erishish kerakligini aniq bilish zarur;

2) bajarishning aniqligini maxsus kuzatish, agar xatolar paydo bo'lsa, ular mustahkamlanib qolmasligi uchun mashqlarning natijalarini kuzatish, o'z harakatlarini namuna bilan taqqoslash, qanday muvaffaqiyatlarga erishib bo'linganini anglash va kamchiliklarga barham berish uchun ulardan qaysilariga diqqatni qaratish kerakligini bilib olish zarur;

3) o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq bo'lgan mashqlar soni malaka hosil qilish uchun yetarli bo'lishi lozim. Agar mashqlar yetarli bo'lmasa, malaka mustahkamlanmaydi, balki tezroq barbod bo'ladi. Mashqlar haddan tashqari ko'p bo'lsa, odatda o'quvchilar bu mashqlarga salbiy munosabatda bo'la boshlaydilar va bu hol e'tiborni pasaytiradi, natijada malakaning hosil bo'lishiga xalaqit beradi;

4) mashqlar bir xildagi harakatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat bo'lmasligi lozim. Bu mashqlarga muayyan tizim, ularning aniq rejalashtirilgan

to'g'ri izchilligi, xususan, ularning sekin-asta murakkablashib borishi asos qilib olinishi kerak;

5) mashqlar bir qadar uzoq muddatga uzilib qolmasligi lozim, aks holda malaka sekin hosil bo'ladi yoki agar u mustahkamlanmagan bo'lsa, tezda susayib qoladi, tormozlanadi, hatto umuman yo'qolib ketadi.

O'tilganlarni takrorlashni to'g'ri tashkil qilish bilim va malakalarni mustahkamlab o'zlashtirishga erishishning juda muhim sharti hisoblanadi. Esdan chiqarishning oldini olish maqsadida albatta sistemali ravishda o'tilganlarni takrorlab turish kerak.

Shuning uchun yordamchi maktabda har bir darsda dasturning mavzu bo'limi tugatilgandan so'ng, yilning oxirida takrorlash olib boriladi. Kelgusi sinfda ham o'quv yili boshidan oldingi sinfda o'tilganlar takrorlanadi.

Biroq aqli zaif bolalarni o'qitishda muhimi faqat o'tilganlarni qayta-qayta takrorlash emas, balki o'tilgan material bilan yangi material orasidagi bog'lanishni o'quvchilarning tushunishlariga harakat qilmoch kerak. Shu sababli o'qituvchi yangi materialni o'rganishga oid dars rejasini tuzar ekan, u albatta bog'lanishni aniqlash zarur bo'lgan o'tilgan materialni takrorlashni ham nazarda tutishi, ularning o'xshashlik tomoni va farqini ko'rsatishi zarur.

Takrorlashga quyidagi talablar qo'yiladi:

- 1) takrorlash maqsadga muvofiq bo'lishi kerak;
- 2) takrorlashda shunday obyekt, tajribalarni ko'rsatish kerakki, unda takrorlanayotgan bilimlar, xususiyatlar, ma'lumotlar yangidan namoyon bo'lsin;
- 3) takrorlanayotgan materialga shunday savollar kiritish lozimki, bu savollar amaliy masalalarni yechishni talab qilsin va takrorlanayotgan materialning yangi tomonlarini ochib bersin.

Nihoyat, o'rganilayotgan materialga nisbatan o'quvchilarda qiziqish uyg'otish, bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkam o'zlashtirishga erishishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Shunday qilib, o'qitishda mustahkamlik tamoyili didaktikaning butun tamoyillar tizimi bilan o'zaro bog'liq bo'ladi va yordamchi maktabning zaruriy qismini tashkil qiladi.

O'qitishda mustaqillik tamoyili

Bilim va malakalarni ongli o'zlashtirish o'quvchilarning o'zidan ma'lum darajada mustaqillik va faollikni talab qiladi. Shunga qaramay, aqli zaif o'quvchilar ko'pincha yuqori sinflarda ham hatto sodda savollarning yechimini to'g'ri tanlashda qiynaladilar.

Yordamchi maktab bolani o'qitishda dastlab shunday sharoit yaratadiki, bu vaqtda o'quvchilarga doimo har yerda yordam beriladi. Qisqasi, o'quv topshiriqlarini bajarishdagi mustaqillik o'quvchilar tomonidan ancha chegaralangan bo'ladi. Shunga qaramay, bolalarni quyi sinflardan boshlab

ishlarni mustaqil bajarishga odatlantirmoq zarur. Bu mustaqillik dastlab to'liq bo'lmasin, biroq o'quvchiga yordamni uyushtirish shunday bo'lishi kerakki, unda ishni mustaqil bajarishga xohish va o'z kuchiga ishonch hissi tarbiyalansin.

O'quvchi ustidan haddan tashqari uzoq va doimiy homiylik qilish unda o'ziga ishonmaslik, jur'atsizlik hissini mustahkamlashi mumkin. Shuning uchun aqli zaif bolalar bilan ishlashning birinchi bosqichida ularga mustaqil bajarish uchun yetarli darajada tushunarli bo'lgan yoki arziyas yordam bilan bajariladigan (o'quv qo'llanmalarini tarqatish, sinfdagi gullarni parvarish qilish, sinfni tozalash, maktab yer maydonida ishlash va hokazo) uncha murakkab bo'lmagan topshiriqlarni berish maqsadga muvofiqdir.

Dastlab o'qituvchi o'quvchilarga mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berishda, bir tomondan, har bir topshiriqning tushunarli bo'lishini, ikkinchi tomondan, ularning murakkabligini asta-sekin orttirib borishini ta'minlovchi tartibni atroflicha o'ylab ko'radi. So'ngra bolalarni navbatdagi topshiriqni bajarishga tayyorlaydigan barcha ishlar o'qituvchi rahbarligi ostida olib boriladi.

Nihoyat, o'qituvchi muayyan vazifa bilan birga olib boriladigan ko'rsatma mazmunini, shaklini o'ylab chiqadi va aniqlab oladi, har bir o'quvchining ishini kuzatib boradi.

Ishda mustaqillikni tarkib toptirishda og'zaki ko'rsatma berishning to'g'ri va tushunarligi muhim vosita hisoblanadi. O'quvchiga topshiriq beribgina qolmay, bu vazifani qanday izchillikda bajarish kerakligini qayta-qayta takrorlash ham kerak.

Bu bosqichning hammasida bolalarga mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqqa asos qilib olinadigan o'quv materialining xususiyatini va sinf o'quvchilari ilgari egallashlari kerak bo'lgan bilimlar zaxirasini e'tiborga olibgina qolmay, balki har bir o'quvchining tayyorgarligidagi individual farqlarni ham, har bir bolaning ruhiy xususiyatlarini ham hisobga olish kerak bo'ladi.

Shunday qilib, o'qituvchining rahbarligi ishning tayyorgarlik bosqichida uning turli tomonlarini qamrab olishi kerak, ammo oxirgi maqsad bolalarni topshiriqni o'qituvchining bevosita yordamisiz tamomila mustaqil bajarishga tayyorlashdan iborat bo'lishi lozim.

O'quvchilar mustaqil ishining asosiy xususiyati shundan iboratki, bunday ish jarayonida o'quvchi biror vaqt oralig'ida o'zi odatlanib qolgan o'qituvchi tomonidan beriladigan yordamdan mahrum bo'lib, o'z oldiga qo'yilgan vazifa bilan yakkama-yakka qoladi. Topshiriqni bajarishda o'quvchi o'z kuchini sinab ko'rishi va o'z bilimlariga, mahoratiga, malakasiga, ziyrakligiga suyanib, uni yechish yo'lini topishi va yechishni kutilgan natijaga olib kelishi kerak.

Yangi mavzu o‘tilganda o‘quvchilarga mashqlar berib, uni qanday tushunganliklarini aniqlab olish mumkin, so‘ngra bilimni qo‘llashiga doir vazifa berib, o‘quvchilarda tegishli mahorat hosil bo‘lganmi-yo‘qmi, tekshirib ko‘rish lozim.

Bu ish tizimida xato qilib qo‘yish ehtimoli tug‘ilishi bilan o‘quvchining ishini to‘xtatish, xatoning yuz berish ehtimoliga qarshi hamisha va hamma hollarda o‘qituvchi tomonidan chora ko‘rilishi, oldi olinishi muhim omil hisoblanadi.

Bilim va malakalarni o‘zlashtirishdagi ongliklik ularda amaliy faoliyatda faol qo‘llash ko‘nikmasini nazarda tutadi. Ma‘lumki, aqli zaif o‘quvchilar, bir tomondan, maktabda olgan bilimlarini ko‘pincha tezda esdan chiqarsalar, ikkinchi tomondan, ulardan foydalanishda qiynaladilar. Masalan, o‘quvchilar sinfda yetarli darajada savodli bayon yozishlari, biroq o‘rtoqlariga xat yoki ishga qabul qilish haqida arizani mutlaqo savodsiz yozishlari mumkin. Aqli zaif bolalarning bu xususiyatlarini yo‘qotish uchun maktab ta‘limni shunday uyushtiradiki, bilim va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llashlari uchun o‘quvchilarni yetarli mashqlar bilan ta‘minlaydi.

Ona tili va matematika dasturlarida ishga oid xat, tortish, o‘lchash, turli savdoga oid hisoblashlar va hokazo mashqlar ko‘zda tutilgan. Bu mashqlar bilim va malakani birmuncha ongli va mustahkam o‘zlashtirishni ta‘minlaydi.

O‘quvchilar bilimlarining qo‘llanishini to‘g‘ri tashkil qilish ularda mustaqil, unumli fikrlash mahoratini hosil qilishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bilimlarning qo‘llanishi o‘qitish natijasiga ijobiy ta‘sir etuvchi muhim bir omil hisoblanadiki, u o‘qituvchining o‘quvchi o‘quv materialini qanday o‘zlashtirayotganini doimo nazorat qilib turishiga imkoniyat yaratadi.

O‘qitishda tushunarlik tamoyili

Bu tamoyilning mohiyati ta‘limning mazmuni, hajmi hamda usullari bolalarning yoshi va aqliy rivojlanishiga, ularning bilim saviyasiga to‘g‘ri kelishidan iborat.

O‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarga berilayotgan hamma material ular uchun tushunarli va ularning kuchi yetadigan bo‘lishi lozim. Faqat shu holdagina material ongli ravishda o‘zlashtirilishi mumkin.

O‘quvchilarning tushunishlari uchun qiyin material nari borsa ular tomonidan mexanik tarzda yodlab olinishi mumkin. Bu narsa bolani o‘qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda foydali natijalar bermasligi bilan bir qatorda, aksincha, katta zarar keltiradi, ya‘ni materialning ma‘nosiga tushunmagan holda uni esda saqlash odatini tarbiyalaydi.

Yordamchi maktabda o‘quv materialining tushunarligiga amal qilish, ayniqsa, muhim. Shuning uchun yordamchi maktab ta‘lim mazmunini aks ettiruvchi dastur va darsliklarda bu didaktik qoidalar o‘z aksini topgan.

Berilgan bilimlarni tushunmaslik o'quvchilarning unga bo'lgan qiziqishini pasaytiradi, ko'pincha shu o'quv fanigagina emas, balki umuman o'qishga nisbatan ham salbiy munosabatda bo'lishga olib keladi. Odatda, ommaviy maktabda uzoq vaqt bo'lgan aqli zaif o'quvchida shunday hol yuz beradi.

Ma'lumki, ommaviy maktabda har bir sinf bir xil yoshga ega bo'lgan o'quvchilar bilan, ya'ni o'quv materialini o'zlashtirishda taxminan bir xil imkoniyatga ega bo'lgan bolalar bilan butlangan bo'ladi.

Aqli zaif bolaga ta'lim berishda yosh xususiyatlarini hisobga olish va tushunarlik tamoyilini amalga oshirish ancha boshqacha yuz beradi.

Eng avvalo, aqli zaiflik shakli va darajasiga qarab farq qilinishi tufayli bir sinfning o'zida yoshi har xil bo'lgan o'quvchilar bo'lishi mumkin. Yoshi har xil bo'lgan o'quvchilar bilim va malakalarni o'zlashtirishda taxminan bir xil imkoniyatlarga ega bo'ladi. Demak, yordamchi maktab sinflarini butlashda bolalarning yoshiga aniq rioya qilish amalda mumkin bo'lmaydi.

So'ngra, har bir sinfda shunday bolalar borki, ularda aqli zaiflik turli sabablar orqali kelib chiqqan bo'lib, o'ziga xos tipologik xususiyatlarga ega. Yordamchi maktabdagi ta'lim jarayonida shu tipologik xususiyatlarni hisobga olish o'qituvchi ishidagi majburiy talablardan biridir.

Keyingi vaqtlarda yordamchi maktablarda aqli zaiflik darajasi ancha og'irroq bo'lgan bolalar uchun alohida maxsus sinflar tashkil qilingan. Bu sinflarda bilim va malakalar hajmi hamda o'qitish tezligi yordamchi maktabning odatdagi sinflariga qaraganda birmuncha pasaytirilgan, osonlashtirilgan bo'ladi.

Shunday qilib, yordamchi maktab aqli zaif bolalarga ta'lim berishda faqat ularning yoshini emas, balki tipologik xususiyatlarini ham hisobga olishi kerak.

O'qituvchi o'quv materialini tanlaganda uning bolalarga tushunarli bo'lishiga alohida e'tibor berishi kerak. Bundan berilayotgan material nihoyatda sodda bo'lishi kerak, degan xulosa chiqarilmaydi. Bolalar uchun tushunarli bo'lgan yangi bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni vujudga keltirish ham ayrim qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi.

O'zlashtirishda o'quvchi qiyinchiliklarga duch kelishi zarur. Ta'lim jarayonida qiyinchilik bilan to'qnashish, uni yengish pedagogik jarayonning asosiy rag'batlantiruvchi omili bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonida oligofrenopedagog shuni e'tiborga olishi muhimki, bolalar o'zlariga taklif qilingan ba'zi vazifalarni tamomila mustaqil ravishda bajara oladilar, bunda ular psixologik jihatdan rivojlanib borishning shu paytgacha erishilgan darajasiga, amaliy tajriba, malaka va ko'nikmalarga tayanadilar. Shu bilan birga, biror murakkabroq topshiriqni mustaqil ravishda eplay olmagan bola uni pedagog yordamida (uning qo'shimcha tushuntirishi, ko'rsatishi, yordamchi savollar berishi va hokazo yo'l bilan)

bajara oladi. Bu hol bola imkoniyatining go'yoki ikkilamchi darajasi bo'lib, psixologiyada «eng yaqin kamol topish zonasi» deb ataladi. Shu sababli ta'lim jarayoni faol kamol topish darajasigagina, ya'ni shu paytgacha tarkib topgan psixik funksiyalargagina tayanib qolmay, balki bolaning potensial imkoniyatlariga, tarkib topayotgan funksiyalariga, ya'ni «eng yaqin kamol topish zonasi»ga ham tayanishi lozim.

Ta'limda uchraydigan qiyinchiliklarni chetlab o'tish emas, balki o'quvchi imkoni boricha bu qiyinchiliklarni o'qituvchi rahbarligida yengib borishi kerak.

Shunday qilib, yordamchi maktab ta'limida tushunarlilik tamoyilini amalga oshirishda o'qituvchidan o'quvchilarning yoshi, tipologik va individual xususiyatlarini hisobga olish talab qilinadi.

O'qitishda onglilik va faollik tamoyili

O'qitishda onglilik va faollik tamoyili didaktikaning juda muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati quyidagilardan iborat: ta'lim o'quv materialini o'quvchilarning to'liq tushunishlarini ta'minlashi, o'quvchilarda o'qishga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalashi kerak, fikrlashda ijod va mustaqillikni hamda o'zlashtirilgan bilim, malakalarni amaliy faoliyatda faol ishlatish ko'nikmasini rivojlantirmog'i kerak.

Yordamchi maktab sharoitida bu tamoyilni amalga oshirishda o'qituvchi bir qator qiyinchiliklarga duch keladi. Aqli zaif o'quvchilar bilan tegishli tarbiyaviy ish olib borilmasa, ularda o'qishga nisbatan qiziqish paydo bo'lmaydi. Bu narsa ko'pincha ommaviy maktab sharoitida o'qishda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi natijasida bo'ladi, buning ustiga, o'qishga nisbatan salbiy munosabat ozmi-ko'pmi yangi sharoitda ham birmuncha vaqtgacha saqlanishi mumkin.

Aqli zaif bolalarda o'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish qiyinlashgan va bu ancha kech hosil bo'ladi. Bundan mutlaqo aniqki, ta'limda onglilik tamoyilini amalga oshirishda o'qituvchining birdan-bir vazifasi aqli zaif bolalarda o'quv ishiga to'g'ri munosabatni tarbiyalashdan iborat bo'ladi.

Aqli zaif bola o'zi uchun yengilroq bo'lgan ta'lim olish sharoitida o'quv materialini tushunishi bilanoq o'qishda shubhasiz muvaffaqiyatlar paydo bo'la boshlaydi va bu muvaffaqiyatlar ta'siri ostida undagi o'qishga bo'lgan salbiy munosabat tez fursatda yo'qotiladi.

O'quvchilarning o'qishga munosabati ularning o'qishga diqqat-e'tibor berishida, unga qiziqishida, qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun iroda kuchini sarflashga tayyor ekanligida ifodalanadi. Bundan tashqari, o'qishga ijobiy munosabatda bo'lish o'quvchiga o'rganayotgan materialning ahamiyati qanchalik tushunarli ekanligiga, bu material o'quvchi qiziqishlarining o'qishdan tashqari sohasi bilan qanchalik bog'liqligiga, o'qituvchi materialni

qanchalik aniq va tushunarli qilib bayon etishiga, o'qitish usullarining qanchalik xilma-xil ekanligiga bog'liq.

Yordamchi maktab o'quvchilarida o'qishga mumkin qadar ertaroq qiziqish uyg'otish kerak. Buning uchun o'quvchilarning o'quv materialini to'liq tushunib o'zlashtirishlari talab qilinadi. Bu jihatdan yordamchi maktab o'qituvchisi ayrim qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki debil bolalar uchun aqliy yetishmovchilik xarakterlidir. Bu hol ularda mavhum umumlashtirishga, atrof-muhitdagi narsalar bilan voqealar o'rtasidagi aloqa va bog'liqlikni belgilay olmaslikka, tahlil va tasnif qilishga qobiliyat yo'qligida ifodalanadi.

Ma'lumki, o'quv materialining ma'nosiga tushunib esda olib qolish faqat zarur bo'libgina qolmasdan, shu bilan birga mexanik esda olib qolishdan beqiyos darajada samaraliroqdir. O'quvchi ulg'ayib borgani sari uning aqliy faoliyatida ma'nosiga tushunib esda olib qolish tobora katta rol o'ynaydi. Oligofrenopedagogika aqli zaif bolalar bilish faoliyatining rivojlanishini to'xtatuvchi rasmiy mashq qildirish asosida o'qitish g'oyasini keskin rad qildi hamda ta'limning onglilik tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiqligini va mumkinligini isbot etdi.

Shuning uchun aqli zaif bolaning maktabga birinchi kelgan kundan boshlab aqliy rivojlanishini ta'minlash kerak. Bunga erishish uchun yordamchi maktabda har qanday fanni o'qitish shunday tuzilishi kerakki, o'quvchilarga ayrim bilim va malakalarni beribgina qolmay, ularning aqliy kamchiliklarini ham to'g'rilashi lozim. Bunda bolaning tahlil va tasnif qilish qobiliyatini asta-sekin vujudga keltiruvchi korreksion pedagogik usullar muhim ahamiyatga ega.

O'quvchi biror umumiy qoidani, kuzatilgan dalillarni va hodisalarni taqqoslash hamda ulardagi o'xshashlik va farqlarni yuzaga chiqarish tufayli o'zlashtiradi.

Taqqoslash har qanday tafakkurning asosidir. O'qish va o'rganishdagi muvaffaqiyat ko'p jihatdan aqli zaif o'quvchilarda taqqoslash, ya'ni o'xshashlik va farqni ko'ra bilish malakasining paydo bo'lganligiga bog'liqdir.

Psixologlarimiz o'quvchilarning bilish faolligini oshirish uchun taqqoslashning (qiyoslash va qarama-qarshi qo'yishning) rolini batafsil aniqlab chiqdilar. Bu usul umumlashtiruvchi tafakkur uchun g'oyat samaralidir. Shu sababli «farqini top» mazmunidagi topshiriqlar darslarda keng qo'llanishi lozim.

O'quvchi bayon qilinayotgan yangi materialni passiv holda idrok qilmasdan, balki faol yondashgan holdagina berilgan bilimni to'la, ongli ravishda o'zlashtirishi mumkin. Masalan, biror arifmetik qonuni—qo'shishning o'rin almashtirish qonunini umumlashtirishda o'quvchi qo'shishga doir misollar yechib, qo'shiluvchilarning o'rini almashtirishdan yig'indining o'zgarishini o'zi topsa, shundagina umumlashtirishni ongli ravishda o'zlashtirgan bo'ladi.

Faollik faqat fikrlash jarayoniga (o'quvchidan tushunchalar va qonunlarni o'zlashtirish talab qilinganda) ijobiy ta'sir ko'rsatibgina qolmay, balki esda qoldirish jarayoniga ham ta'sir etadi, eslab qolish qobiliyatini oshiradi, unumli esda qoldirishga yordam beradi.

Aqli zaif o'quvchi o'qish jarayonida faol bo'lishi uchun, birinchidan, unga o'qish ishida mustaqillikka keng imkoniyat berish, ikkinchidan, uni unumli usul bilan mustaqil ishlashga o'rgatish, uchinchidan, unda mustaqillikka intilishni uyg'otish kerak, buning uchun unda tegishli ichki intilishni vujudga keltirish, ya'ni berilgan vazifalarni yechishga mustaqil, ijodiy tarzda harakat qilishini hayotiy muhim vazifaga aylantirish lozim.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, ta'limda onglilik va faollik tamoyili aqli zaif boladagi nuqsonlarni tuzatishda yordamchi maktab ta'limining zaruriy sharti hisoblanadi.

Frontal ishga differentsiyalashgan va individual yondashishni birga qo'shib olib borish tamoyili

Yordamchi maktabda o'quv materialining tushunariligi o'quvchilarning individual imkoniyatlari bilan ham belgilanadi. Yordamchi maktab o'qituvchisiga ma'lumki, bolaning debilligi (yordamchi maktab bolalar tarkibining asosiy qismi) bola o'quv imkoniyatlarining ko'rsatkichi hisoblanmaydi. Bu holda ham u ozmi yoki ko'pmi orqada qolishi mumkin. Bu hol hissiy-irodaviy sohaning turli kamchiliklari, jismoniy yetishmovchiliklar va hokazolar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, yordamchi maktabda bir sinfnng o'zida bir-biridan keskin farq qiluvchi o'quvchilar uchraydi. Ulardan ba'zilari o'quv materialini oson, ba'zilari esa juda qiyinchilik bilan o'zlashtiradi. O'qish jarayonida ba'zilari juda faol, ba'zilari passiv bo'ladi va hokazo. Buning hammasi bir xil tashxisga ega bo'lgan bolalarning o'quv materialini tushunishida farq bo'lishiga sabab bo'ladi.

O'qish jarayonida namoyon bo'ladigan o'quvchilarning individual-psixofizik farqlarini hisobga olgandagina o'qitishda yuqori natijalarga erishish mumkin.

Individual yondashish o'qitishning barcha bosqichlarida: yangi materialni o'tishda, mustaqil mashqlarni tashkil etishda, o'quvchilardan so'rashda va uy vazifalarini topshirish muntazam ravishda olib borilgandagina samarali bo'lishi mumkin.

Ta'limda individual yondashishning ma'nosi shuki, u o'quvchining individual-psixologik xususiyatlariga tayanadi, ana shu xususiyatlarni hisobga olgan holda ish ko'riladi. Shu nuqtai nazardan sinfdagi oddiy ta'lim qanday ro'y berishini ko'rib chiqamiz. Yordamchi maktablarning sinflari, yuqorida aytib o'tilganidek, tayyorgarlik darajasi bir xil bo'lmagan, o'zlashtirishi turlicha, o'qishga munosabati har xil, qiziqishlari xilma-xil bo'lgan

o'quvchilardan tashkil topadi. O'qituvchi an'anaviy tashkil etilgan ta'lim sharoitida hammaga bir xilda baravar bilim bera olmaydi. Shuning uchun o'qituvchi ta'limni o'rtacha darajaga, o'rtacha rivojlanishga, o'rtacha tayyorgarlikka, o'rtacha o'zlashtirishga ega bo'lgan bolaga mo'ljallangan holda olib borishga majbur bo'ladi. Bu narsa muqarrar ravishda «kuchli» o'quvchilar o'z rivojlanishida sun'iy ravishda ushlab turiladi, o'qishga qiziqishlari qolmaydi, o'qish ulardan unchalik ko'p aqliy kuch sarflashni talab qilmaydi, «kuchsiz» o'quvchilar esa surunkasiga orqada qolishga muhtalo bo'ladilar, ular ham o'qishga qiziqmay qo'yadilar, o'qish ular imkoniyatlaridan ortiqroq aqliy kuch sarflashni talab qiladi. «O'rtacha» darajaga kiruvchilar ham har xil bo'ladilar, ularning qiziqish va mayllari turlicha, idrok, xotira, xayol va tafakkur xususiyatlari xilma-xil bo'ladi.

Darsni rejalashtirishda o'qituvchi har bir bolani alohida o'ylashi, uning rivojlanishning umumiy qonuniyatlaridan chetga chiqish sababini, uning bilim, ko'nikma va malakalar holatini, o'quv materialini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan qiyinchiliklarni va ularning kelib chiqish sababini bilishi kerak.

Aqli zaif o'quvchilar o'rtasida ko'pincha ruhan ezilgan bolalar uchraydilar. Ular qiyinchilik bilan ishga kirishadilar, vazifani juda sekin bajaradilar, tashabbuskorlik ko'rsatmaydilar, ayrim hollarda umuman o'quv jarayonidan chetda qoladilar. Bularga nisbatan eng muhimi—ularni «tormoz» holatidan bo'shatish, tez-tez savol va vazifalar berib, ularga murojaat qilib turish kerak.

Ayrim o'quvchilarda faoliyat jarayoni juda sust bo'lib, ular ishda qiyinchilikka duch keladilar. Shuning uchun bunday bolalarga qiyinroq vazifalarni berib bo'lmaydi, ularga o'z vaqtida tegishli yordam berib, to'g'ri tushuntirish kerak.

Yordamchi maktab o'quvchilari o'rtasida haddan tashqari harakatchan bolalar ham uchraydilar. Agar o'qituvchi o'rtaga savol tashlasa, ular shu zahotiyuq, o'ylamay javob beradilar. Bu bolalar bilan olib boriladigan asosiy ish — ularning shoshmashosharligining oldini olish, ularda o'ylab javob berish malakasini shakllantirishdan iborat. Bunday o'quvchilar bilan individual ishlashda juda xotirjamlik, chidamli bo'lish talab qilinadi.

O'quvchilarga individual yondashish tamoyili faqat psixofizik rivojlanishdagi kamchiliklarni hisobga olibgina qolmay, balki nuqsonni muvaffaqiyatli ravishda tuzatish uchun ularning ijobiy sifatlarini ham hisobga olishni talab qiladi, bu sifatlarga tayanish mumkin va tayanish lozim. Masalan, ayrim o'quvchilarda bilish imkoniyatlarining darajasi umuman pasaygan bo'lishiga qaramay, tirishqoqligi, o'qishni xohlashi, mehnatsevarligi ularning bu kamchiligining o'rmini bosishi mumkin. Bu, albatta, ularda yo'q sifatlarning rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Bunday o'quvchilar bilan ishlashda ularning ana shu kuchli tomonlariga tayanish lozim. Bu ijobiy sifatlardan o'qituvchining

maqsadga muvofiq ravishda foydalanishi bunday bolalarning o'qishini ancha yengillashtiradi.

Boshqa o'quvchilarda, aksincha, o'zlashtirish xususiyati birmuncha jonliroq, biroq uyushqoqsizligi, intizomsizligi, o'qishni xohlamasligi tufayli ularni o'qitish ancha qiyin bo'ladi.

Bu o'quvchilar bilan olib boriladigan ishning xarakterli xususiyati — ular psixikasining ojiz tomonlariga passivlik bilan moslashish emas, balki ularni maksimal darajada rivojlantirish uchun ularning aqliy rivojlanishiga faol ta'sir ko'rsatish kerak.

Yordamchi maktabda o'qituvchi ba'zan mutlaqo o'qishni (aleksiya), yozishni (agrafiya) va hisobni (akalkuliya) bilmaydigan bolalarga duch kelishi mumkin. Bu bolalar boshqa hamma fanlardan o'zlashtirsalar-da, ammo yozishni yoki o'qishni, yoki hisoblashni o'rganib ololmaydilar. Ular, albatta, individual yondashishga muhtoj bo'lib, alohida tuzilgan reja asosida o'qitilishlari kerak. Bu o'quvchilar bilan ishlashda o'quvchining o'z kuchiga ishonishi, o'z imkoniyatlari va qobiliyatiga ishonch bilan qarashi muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ular bilan ishlashni shunday tashkil etish muhimki, u o'zining ilgari borayotganligini his qilsin. Ularga dastlabki muvaffaqiyatlarning quvonchini his etish imkoni berilishi kerak. O'qituvchi o'quvchining (dastlabki paytlarida), garchi oz bo'lsa ham erishgan muvaffaqiyatlarini ta'kidlashi, uning diqqat-e'tiborini (hali oz bo'lsa ham) erishgan ayrim yutuqlariga qaratish uchun har bir imkoniyatdan foydalangani yaxshiroq.

Individual yondashishning asosiy maqsadlaridan biri — har bir bolani uzoq muddatli keng ko'lamli ishda muvaffaqiyatli qatnashishga tayyorlashdir.

Lekin frontal ish, albatta, o'quvchilarga alohida-alohida yondashish bilan birga olib borilishi kerak.

Yordamchi maktab dasturi o'quvchilar tarkibini hisobga olgan holda differentsiatsiyalashgan yondashishni nazarda tutadi, biroq ular o'qituvchining har bir o'quvchi bilan alohida ishlash yo'lini belgilab berolmaydi. Yordamchi maktabning o'ziga xosligi shundan iboratki, darsni rejalashtirishda o'qituvchiga har bir o'quvchining xususiyatlarini hisobga olish uchun keng imkoniyat beriladi.

Differentsiatsiyalashgan yondashish o'quvchilarning umumiy guruhlariga oid xususiyatlariga (ularning bilish faoliyatining xususiyatiga, dastur materialini o'zlashtirish saviyasiga, mustaqillik darajasiga, ish qobiliyatiga) qarab yuqori, o'rtacha va past guruhlariga shartli ravishda bo'lishni, ya'ni sinf ichida differentsiatsiyalashtirishni mo'ljallaydi. O'qituvchi shu xususiyatlarga asoslangan holda har bir guruh uchun maxsus vazifalar tanlaydi.

O'quvchilar guruhi uch xil variantdagi topshiriq ustida ishlab, kuchi yetgan darajada bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'ladilar. Guruhdagi ish barcha sinf bilan bajariladigan keng ko'lamli ish bilan birgalikda olib boriladi.

Ishni shunday tashkil etganda o'quvchilarning muntazam o'sishi, bir guruhdan ikkinchi guruhga — kuchsizroq guruhdan kuchliroq guruhga o'tishlari uchun yetarli sharoit tug'iladi.

Ishning bunday tizimining tarbiyaviy tomoni juda muhim ahamiyatga ega. O'quv materialini bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar o'z kuchlariga qarab topshiriq olganlari tufayli, yuqori baho olish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularning o'qish faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, yanada yaxshi o'qish hissini uyg'otadi.

Differenziatsiyalashgan yondashish, bir tomondan, o'qituvchining maqsadga muvofiq ishlashi uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan, har bir o'quvchining bilish imkoniyatlaridan yetarli ravishda foydalanish va ularni rivojlantirish uchun zarurdir.

Ilmiylik, tizimlilik va izchillik tamoyillari

Didaktikada bu tamoyilning mohiyati quyidagilar bilan aniqlanadi: maktabda o'quvchilarga beriladigan hamma bilimlar zamonaviy fan rivojiga muvofiq ravishda, muayyan tizimda va izchillikda har bir fan ichida va imkoni boricha ayrim fanlar o'rtasida o'zaro bog'lanish saqlangan holda beriladi.

Yordamchi maktabning xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar maktabda ta'lim olish davrida eng oddiy bilimlar hajmiga ega bo'ladilar. Biroq bilimlarning oddiyliги ularning ilmiy bo'lishi shart emas, degan ma'noni bildirmaydi. O'quvchilarda dunyoqarashni to'g'ri shakllantirish kerak.

Yordamchi maktab sharoitida tizimlilik va izchillik tamoyilini amalga oshirish katta ahamiyatga ega, chunki aqli zaif bolalar normal kamol topib borayotgan o'z tengdoshlaridan tevarak-atrofdagi hayotiy hodisa va narsalar ustida kamroq tushuncha va tasavvurlar zaxirasiga egalar. Ularda egallangan bilimlarni umumlashtirish va tizimga solish qobiliyati birmuncha yomonroq rivojlangan. Olingan bilimlar uzuq-yuluq o'zlashtirilishi bilan xarakterlanadi. Ular egallagan bilimlar bilan yangidan egallanayotgan bilimlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashda ancha qiynaladilar.

O'qituvchi oligofren bolaning bilish faoliyatidagi bu xususiyatni hisobga olib, o'quv materialini tasniflashi va tizimga solishi kerak, o'quv materialini tanlash va undan foydalanish tartibi o'qitilayotgan fanning mazmuniga muvofiq bo'lishi lozim.

Yordamchi maktabda ilmiylik, tizimlilik va izchillik tamoyilini amalga oshirishda muayyan shartlarga amal qilish zarur. Bularning birinchisi o'quvchilarda tasavvur va tushunchalarni vujudga keltirish, ularda maktabgacha hosil qilingan noaniq va noto'g'ri tasavvur va tushunchalarni tuzatish hisoblanadi.

Ikkinchi sharti—bilimlarni o'zlashtirish maktab o'quvchilarining amaliy faoliyati bilan bog'langan bo'lishi kerak.

Har qanday ilmiy bilimlar bir tekisda tuzilgan tizimni tashkil qiladi. Shuning uchun ta'limda ilmiylik tamoyili tizimlilik bilan mahkam bog'langan. Yordamchi maktab ham bolalarni o'qitish jarayonini ayrim fanlardan bilimlar tizimini ularga ma'lum qilish asosida tuzadi. Masalan, matematika yoki ona tili, tabiatshunoslikdan o'quvchilarga berilayotgan bilimlar har bir fan ichida ma'lum darajada eng oddiy tushunchalar tizimiga mantiqiy bog'langan. Ta'lim berishda tizimlilik bilimlarni o'zlashtirishda muayyan izchillikni, ilgari o'zlashtirilgan material bilan o'zlashtirilayotgan material o'rtasidagi bog'lanishni talab qiladi. Pedagogika kursidan ma'lumki, o'qituvchi ishida tizimlilik va izchillik quyidagi qoidalar: konkretan abstraktga, oddiydan murakkabga va ma'lumdan noma'lumga tomon borish bilan aniqlanadi.

Bilimlarni o'zlashtirish va malakalar hosil qilishda ulardan murakkabroqlarini o'zlashtirish uchun ularning asosini tashkil etuvchi yanada soddaroq bilimlarni egallash talab qilinadi.

Bilimlarni bir tekisda orttirish va chuqurlashtirish, nuqsonli bolalarning bilish imkoniyatlarini rivojlantirish maqsadida material o'quv yillariga qat'iy taqsimlanadi. Bunda yangi materialni tushuntirishda o'quvchilar ko'rgan, eshitgan, bilganlariga asoslanmoq zarur.

Ikkinchidan, aqli zaif o'quvchilarda muayyan tushuncha va malakalarni to'g'ri tashkil toptirish uchun material va vazifalarni shunday tanlash lozimki, bu tushuncha, malakalarning hamma asosiy elementlarini oldin ishlab chiqish mumkin bo'lsin (masalan, harflarni yozishdan oldin ularning elementlari o'rganiladi).

O'qitishda ko'rgazmalilik tamoyili

Ta'limda ko'rgazmalilik tamoyilidan to'g'ri foydalanish bilim va malakalarni mustahkam va ongli o'zlashtirish shartlaridan hisoblanadi. Yordamchi maktablarning asosiy vazifalaridan biri borliqni bilishning birinchi pog'onasi bo'lgan bolalar sezgi tajribalarini vujudga keltirishdir.

Ko'rgazmalilik tamoyili yordamchi maktabda qo'llanishi jihatidan juda ham qimmatli va o'ziga xos tamoyillardan hisoblanadi.

Mantiqiy – abstrakt umumlashtirish haqiqatni hissiy idrok qilishdan boshlanadi. Bolaning hissiy tajribasi uni o'qitish asosida yotadi. Bola tomonidan haqiqatni bilishning birinchi bosqichi uning hissiy tajribasini to'g'ri uyushtirishdan iborat.

Oligofren bola o'z normal tengdoshidan ta'lim olishdagi xarakterli qiyinchiliklari bilangina emas, tevarak-atrof, dunyo haqidagi tasavvurlari, uni idrok etish xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Oligofren bola maktabda ta'lim ola boshlagan paytda tevarak-atrofdagi narsa va voqealar haqidagi bilim va tasavvurlari nihoyatda kambag'al va

tor doirada bo'ladi. Maktabning vazifasi bolalarning tushunishlari oson bo'lgan narsa va voqealar bilan bevosita tanishtirish orqali ularning tasavvurlar zaxirasini har taraflama kengaytirishdir.

Bunda bolalarni atrofdagi olam va odamlarning hayoti bilan tanishtirish uchun uyushtirilgan sayohatlar va yordamchi maktabning quyi sinflari uchun nazarda tutilgan fan darslari tizimi katta ahamiyatga ega. Bu darslarda tevarak-atrofdagi narsalar haqida yordamchi maktab o'quvchilarida to'g'ri, umumlashtirilgan tasavvurlar vujudga keladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, aqli zaif o'quvchilarda, ayniqsa, kichik yoshdagilar murakkab, aniq narsalarni idrok qilishda ularni mustaqil ravishda qismlarga ajratish qobiliyatiga ega emaslar. Masalan, qush suratini muhokama qilayotib, o'quvchilar undan qismlarni (boshi, qanotlari, rangi, tumshug'ining xususiyati va hokazolarni) ajratolmaydi. Shuning uchun o'qituvchi yordamchi maktab o'quvchilarining idrok qilishini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirishi, idrok qilinayotgan obyektidan qismlarni ajratishda, taqqoslashda, tasvirlashda va hokazoda unga yordam berishi kerak.

Aqli zaif bolalarni o'qitishda ko'rgazmalilik tamoyilini amalga oshirishning keyingi bosqichi muayyan tafakkurdan mavhum tafakkurga to'g'ri o'tkazish yo'lini topish hisoblanadi. Bu masala o'quvchilarda nutqni o'stirish masalasi bilan bevosita bog'langan. Yordamchi maktab o'quvchilarida tafakkurning me'yorida rivojlanishi uchun narsa va hodisalarning ko'rgazmali tasvirlaridan tashqari, uning ongida hissiy idrok qilingan narsa va hodisalarning mohiyatini o'zida aks ettiradigan atamalar, so'zlar, jumalarning mavjud bo'lishi zarur. Faqat til kishiga muayyan tafakkurdan mantiqiy mavhum tafakkurga o'tishga imkon beradi. Ko'p hollarda ko'rgazmalilik tafakkurning tayanchi vazifasini o'taydi.

Ko'rgazmalardan foydalanib, maktab, bir tomondan, o'quvchilarda tevarak-atrofdagi dunyo haqida aniq tasavvurlarni vujudga keltirishni ta'minlab borsa, ikkinchi tomondan, maktab bolalarni mavjud dunyoda kuzatilayotgan aloqa va munosabatlarni ifodalash uchun til vositalari (so'z, jumlar va hokazolar)dan to'g'ri foydalanishga o'rgatishi kerak.

Bularning hammasi aqli zaif bola nutqi va tafakkurining yaxshi rivojlanishini ta'minlash uchun uni o'qitishda ko'rgazmalilik va so'z vositalaridan har bir dars, har bir o'quv mashg'ulotida maqsadga muvofiq ravishda qanday foydalanish kerakligini sinchiklab o'ylab ko'rishga yordamchi maktab o'qituvchisini majbur etadi.

Demak, ta'lim berishda ko'rgazmalilik o'quv materialini mustahkam va ongli o'zlashtirish shartlaridan biri, o'quvchilarning nutqi va tafakkurini tuzatish zaruriy shart hisoblanadi.

Yordamchi maktab ta'limida ko'rgazmalilik vositalaridan keng foydalanish bilan bir qatorda, ya'ni ularni ortiqcha qo'llash foydasiz bo'libgina qolmay, zararli ekanligini ham esda tutish kerak. Maktab tajribasida

ko'rgazmali qurollardan noto'g'ri foydalanish holatlarini uchratib turamiz. Masalan, hech kerak bo'lmagan holda ko'rgazmali qurol ishlatiladi, ba'zan esa ko'rgazmali qurol qo'yilgan o'quv maqsadiga to'g'ri kelmasdan, salbiy rol o'ynashi ham mumkin.

Yordamchi maktabda pedagogikada ma'lum bo'lgan hamma ko'rgazmali vositalardan foydalaniladi; natural ko'rgazmalilik, tasviriy ko'rgazmalilik, so'z ko'rgazmaliligi va ramziy ko'rgazmalilik. Bu o'rinda shuni e'tiborga olish kerakki, ko'rgazmalilik turli shakllarda ifodalanishi mumkin: natural ko'rgazmalilik o'quvchilarning narsa va hodisalarni bevosita idrok qilishini nazarda tutadi, sinfda o'tkaziladigan tajribalar, sayohatlar ham shunga kiradi. Tasviriy ko'rgazmalilik tasviriy vositalar – rasmlar, mulyajlar, diapozitivlar, kinokartinalar yordamida amalga oshiriladi. Tasviriy vositalarning mazmuniga qarab ko'rgazmalilik haqiqiy, tasviriy va ramziy ko'rgazmalilikka (rasmlar, chizmalar, jadvallar, diagrammalar) bo'linadi. So'z ko'rgazmaliligi deganda, o'qituvchining o'quvchilarda muayyan tasavvurlarni uyg'otadigan yorqin, obrazli, jonli nutqi tushuniladi.

Modomiki yordamchi maktabda o'qitish davrida o'quvchilarning nutqi va tafakkuri aniq – obrazlidan, mavhum – mantiqiyga qarab rivojlanar ekan, turli ko'rgazmali vositalarni qo'llash ham shunchalik o'zgarib boradi. Quyi sinflarda narsalar, hodisalar haqidagi tasavvurlarni vujudga keltirish uchun natural va tasviriy ko'rgazmalilikdan keng foydalanilsa, yuqori sinflarda tasviriy va ramziy ko'rgazmalilikdan foydalaniladi, chunki bola rivojlanishining dastlabki bosqichlarida mavhum materialni faqat aniq, ko'rsatmali material orqali o'zlashtirishga qobiliyatli bo'ladi.

Yordamchi maktabda ta'lim berishda ko'rgazmalilikni o'quvchilarning amaliy faoliyatlari bilan bog'lash juda muhim. Shuning uchun ko'pincha fan darslarida bolalar o'rganilgan narsalarni yasaydilar yoki rasmini solish bilan tasvirleydilar, yoki ularning mehnati maktab yer maydonida hamda sinfda tashkil qilinadi.

Shunday qilib, ko'rgazmalilik tamoyili o'qitishni faollashtirishga ham muhim ta'sir ko'rsatadi. Ko'rgazmalilik tamoyiliga Beruniy fikri bilan yakun yasasak: «Ko'rgan narsalarni tasavvur qilishga odatlangach, sekin-asta fikrlashga o'tish osonlashadi».

Savol va topshiriqlar

1. Ta'lim tamoyillariga ta'rif bering.
2. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining qo'llanilish xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining bog'liqligi qanday amalga oshiriladi?
4. Ko'rgazmalilik tamoyilining tuzatish ahamiyati nimadan iborat?

3.3. Yordamchi maktablarda ta'lim mazmuni

Yordamchi maktabdagi ta'lim mazmuni deganda maktablarda beriladigan bilim, ko'nikma, malakalar yig'indisi tushuniladi, o'quvchilarning psixologik va jismoniy rivojlanishini ta'minlaydi, ularni mehnatga, hayotga tayyorlaydi.

Ta'limning mazmuni «Nimani o'qitish kerak?» degan savolga javob beradi hamda ta'lim va tarbiyaning maqsadi bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quv rejalarida, dasturlarida va darsliklarida ochib beriladi. Ta'limning mazmuni hozirgi darajaga yetguncha o'ziga xos taraqqiyot davrlarini bosib o'tgan.

A.Avloniy, T.N.Qori-Niyoziy bu borada o'zlarining qimmatli fikrlarini bildirib, shaxsni atrof-muhit dalillarizis rivojlantirish mumkin emas, chunki tafakkur dalillar orqali rivojlanib boradi, deb aytganlar.

Sekin-asta maxsus ta'limga ham qattiq talablar qo'yila boshlandi. Yordamchi maktab o'quv fanlariga uy tutish, hayot kechirish, rasm, jismoniy mashqlar kiritila boshlandi.

Yordamchi maktab ta'limi aqli zaif bolalar bilish faoliyatlarini tuzatish bilan uzviy bog'liqdir. Shundagina nuqsonli bola shaxsi to'g'ri shakllanib boradi. O'z vaqtida E.V.Gere va N.V.Chexov: «To'g'ri tashkil etilgan ta'lim orqali ular mustaqil hayotga tayyorlanadilar, ijtimoiy xayriya tashkilotlariga murojaat qilmay o'zlarini boqa oladilar»,— degan edilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga oid qator psixologik-pedagogik izlanishlar amalga oshirila boshlandi. So'zli va ko'rgazmali ta'limga oid rus defektolog olimlari — L.V.Zankov, X.S.Zamskiy, ayrim o'quv fanlar uslublariga oid M.F.Gnezdilov, V.G. Petrova, V.V.Voronkova, M.N.Perova ishlarini ko'rsatish mumkin. Yordamchi maktab o'quvchilarining ijtimoiy hayotga moslashishi faqatgina umumta'lim bilimlari bilan chegaralanib qolmasdan, balki ularda jamoatchilik ta'siri orqasida shaxsiy sifatlarining ham shakllanib borishi qator izlanishlarda ochib berildi. Ilmiy izlanishlarning natijalari yordamchi maktab hayotiga tatbiq etildi. Aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida nuqsonni tuzatishga bo'lgan yo'nalganlik o'quv dasturlarida ham o'z aksini topishi kerak. Shu nuqtai nazardan yordamchi maktab o'quv rejalarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Maxsus ta'lim davlat komponentlari (o'quv reja)

Aqli zaif o'quvchilar umumiy ta'limi va boshlang'ich kasb ta'limi o'quv pejasi ta'lim talablarining tarkibiy qismi bo'lib, u ta'lim sohalarini me'yorlashga hamda maxsus maktabning moliyaviy ta'minotini belgilashga asos bo'ladigan davlat hujjatidir.

Bu o'quv rejada o'quv predmetlari bo'yicha beriladigan ta'lim mazmunini o'quvchiga yetkazish uchun ajratilgan o'quv soatlarining minimal hajmdagi miqdori aniqlanadi.

Davlat talablari o'quv fanlarini o'qitishning ikkita komponentini belgilaydi.

Davlat komponentiga I–IV sinflar uchun 10 ta, I–IX sinflar uchun 10 ta o'quv predmeti kiradi.

Maktab komponentiga esa o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari uchun boshlang'ich sinflarda 1 soatdan, 9-sinfda esa 3 soat ajratiladi.

Quyida aqli zaif bolalar maxsus maktablari uchun tuzilgan o'quv rejasi tafsilotini beramiz:

– Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari asosida maxsus maktab-internat (maktab)larning o'ziga xos korreksion (tuzatish) ta'lim xususiyatlari hisobga olingan holda ishlab chiqilgan.

– Aqli zaif bolalar uchun mo'ljallangan maxsus ta'lim 9 yil muddatda o'quvchilarga boshlang'ich ma'lumot, tayanch bosqichning ayrim fanlari bo'yicha elementar bilimlar beradi va kasb-hunarga tayyorlaydi. Barcha o'quv fanlar Respublika ta'lim markazi tomonidan tasdiqlangan hamda aqli zaif o'quvchilar maktablari uchun mo'ljallangan dastur va metodik tavsiyalarga ko'ra tashkil etiladi.

-- Maktab kengashi qarori asosida davlat komponentidagi fanlarga ajratilgan soatlarni o'quv dasturini bajarish sharti bilan 15 foizdan oshmagan holda qisqartirilib, ayrim fanlarni chuqurlashtirib o'qitish uchun mustaqil (variativ) o'quv rejalarini tuzish huquqi berildi. Bu rejani Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalari va Toshkent shahar xalq ta'limi boshqarmasi tasdiqlaydi. Lekin har bir sinf uchun mo'ljallangan jami haftalik soatlar hajmi mazkur o'quv rejada ko'rsatilgan miqdordan oshmasligi lozim.

– Maktab ixtiyoriga berilgan soatlar o'quvchilarning asosan ma'naviy, badiiy-estetik, musiqiy, axloqiy-huquqiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Shu bilan birga, maktab komponentiga ajratilgan soatlar fakultativ va o'quvchilarning qiziqishiga ko'ra ijobiy qobiliyatini o'stiruvchi yakka, guruh mashg'ulotlarini tashkil qilishga ajratiladi.

– «Konstitutsiya alifbosi» I–IV sinflarda o'qitilmaydi, V–IX sinflarda maktab komponenti hisobidan 17 soat va I–IX sinflarda «Yo'l harakati qoidalari»ni o'rganish uchun har bir sinfga maktab komponenti hisobidan 17 soat ajratiladi.

Korreksion soatlar maxsus maktablarning yo'nalishidan kelib chiqib, nogiron bolalar nuqsonlarini tuzatishga (korreksiyalashga) qaratiladi. Ular yakka, guruhli va yalpi (frontal) tarzda olib boriladi.

– «Ijtimoiy-maishiy yo'nalish» o'quv fani dars jadvalida bo'lib, mashg'ulotlar yalpi (frontal) tarzda olib boriladi.

– «Logopediya» mashgʻulotlariga oʻquvchilar darsdan tashqari vaqtda jalb etiladi. Mazkur mashgʻulotlar alohida jadvalda qayd etiladi va maktab rahbariyati tomonidan tasdiqlanadi.

– «Davolash gimnastikasi» darsdan tashqari vaqtda tibbiyot xodimi koʻrsatmasiga koʻra tashkil etiladi. Bu mashgʻulotni tabiiy maʼlumotga ega boʻlgan mutaxassis yoki jismoniy tarbiya oʻqituvchisi olib boradi.

– «Ritmika» mashgʻulotlarini butun sinf bilan musiqa oʻqituvchisi rahbarligida olib borish tavsiya etiladi.

– Barcha turdagi taʼlim muassasalarida tayanch oʻquv rejasi yakuniy yuklama boʻyicha davlat tomonidan toʻliq moliyalashtiriladi. Fakultativ, yakka, guruh mashgʻulotlari guruhdagi oʻquvchilar soniga bogʻliq boʻlmagan holda moliyalashtiriladi.

Aqli zaif oʻquvchilarga moʻljallangan oʻquv reja

1	Oʻquv fanlari	Sinflar			
		1	2	3	4
	Davlat ixtiyoridagi soatlar	20	22	22	26
1	Oʻzbek tili (rus)		2	2	2
2	Ona tili	4	4	4	4
3	Oʻqish	4	4	4	4
4	Nutq oʻstirish	1	1	1	1
5	Matematika	4	4	4	4
6	Odobnoma	1	1	1	1
7	Musiqa madaniyati	1	1	1	1
8	Tasviriy sanʼat	1	1	1	1
9	Mehnat	2	2	2	6
10	Jismoniy tarbiya	2	2	2	2
	Maktab ixtiyoridagi soatlar	1	1	1	2
	Umumiy soatlar	21	23	23	28
Korreksion soatlar					
1	Logopediya mashgʻulotlari	4	4	4	4
	Davolash gimnastikasi	1	1	1	1
2	Ritmika	1	1	1	1

Yordamchi maktab darsliklari

Darslik yordamchi maktab dasturida belgilangan har bir fan bo'yicha beriladigan bilimlar yig'indisi bayon etilgan asosiy qo'llanmadir. Darslik mazmuni dastur talablariga mos kelishi lozim. Unda nazariya bilan amaliyot uzviy bog'liq holda berilishi kerak. Aqli zaif bolalarning bilish xususiyatlarini inobatga olgan holda darsliklar sodda, ixcham, chiroyli bo'lishi, I—III sinf darsliklarida harflar katta shrift, IV—V sinflarda o'rtacha kattalikdagi, 7—9- sinflarda esa oddiy shriftlarda, rangli rasmlar bilan berilishi lozim. Yordamchi maktab darsligidagi matnlar qisqa, ammo mazmunli bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yordamchi maktab maxsus ta'limotida oligofrenopedagog yetakchi rol o'ynaydi. U o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi va to'g'ri yo'naltiradi. Yana shu narsa ham ayonki, qo'yilgan vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun o'quv jarayoni didaktik materiallar bilan ta'minlanishi kerak. Didaktik materiallar orasida albatta darslik yetakchi o'rin tutadi.

Darslikda davlat dasturini predmetlardan berilishi lozim bo'lgan bilimning hajmi sistemasi asosiy narsalarni ajratib beradi, shuningdek, yakka tushunchalarni shakllantirish yo'llari va uslublarini ham ma'lum darajada ko'rsatadi.

Yordamchi maktablarda ishlovchi oligofrenopedagogning vazifasi aqli zaif o'quvchilarni o'qiganlarini mustaqil bilib olishga, asosiy va ikkinchi darajali narsalarni ajrata bilishga, mustaqil xulosalar chiqarishga o'rgatishdan iborat.

Darslik bilan ishlashni birinchi sinf o'quvchilarini darslik bilan tanishtirishdan boshlash kerak. Darslik tuzilishi haqida so'zlab berish kerak: darslikning paragraflarga bo'linganligini, har bir paragraf oxirida savol va topshiriqlar borligi, darslik oxirida istilohlar va tushunchalarning qisqacha lug'ati borligini ko'rsatish kerak.

Darslik bilan ishlashning ba'zi bir uslublari haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tushuntirib o'qishni yordamchi maktab boshlang'ich sinflari oligofrenopedagoglari ancha keng qo'llashadi. Bu uslubning mazmuni shuki, bunda tanlab olingan matn qismlarga bo'linadi va o'quvchilar bu qismlarni galma-galdan o'qishadi, tushunmaydigan so'zlarni tushuntirishadi, so'ngra o'qiganlarini gapirib beradilar. Yordamchi maktab o'quvchilari matnda uchragan hamma predmetlarning nomlarini aytib berishga harakat qiladilar.

Oligofrenopedagog kelgusi materiallarni o'rganish vaqtida har bir darsda yordamchi maktab o'quvchilarida darslik bilan mustaqil ishlash malakasini tarbiyalab boradi. Masalan, yuqori sinflarda darslik bilan ishlashning bu turidan bir necha tavsiya beramiz. Oligofrenopedagog doskaga savollarni yozib qo'yadi, o'quvchilar esa darslikning tegishli paragrafidan bu savollarga javob topadilar.

O'quvchilar darslik bilan ishlashning bu ko'rinishlarini (xilini) egallab olganlaridan keyin, darslardan birida paragrafni mustaqil o'qib, uni so'zlab berish rejasini tuzishlari mumkin. Va nihoyat, eng qiyin topshiriq yordamchi maktab o'quvchilariga adabiyot tanlashdir (jurnallardan, gazeta materiallaridan, badiiy adabiyotlardan va h.k.).

Yordamchi maktab o'quvchilarini darslikdagi ko'rgazmali materiallar bilan ishlashga o'rgatish mushkulroq. O'quvchilarga har bir kitobning muallifi, ayniqsa, darslikning muallifi, kitobdagi hamma ko'rgazma material muayyan mazmunga ega bo'lishga, har bir ko'rgazma o'rganilayotgan materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradigan bo'lishiga harakat qilinishini aytishi kerak. Ayni shundan kelib chiqib, oligofrenopedagog yangi materialni tushuntirayotganida va mustahkamlayotganda darslikdagi tegishli ko'rgazma materialdan (rasmdan, jadvaldan) foydalanishi zarur.

Xulosada yordamchi maktab o'quvchilarining qo'shimcha adabiyot o'qishlari haqida ikki og'iz so'z. Oligofrenopedagog yordamchi maktab o'quvchilarini ilmiy-ommabop adabiyotlar o'qishga o'rgatishi kerak, chunki ommabop adabiyotni o'qimasdan turib, faqat darslikni o'qish bilan predmetni, ayniqsa, sevish mumkin emas. Yordamchi maktab o'quvchilarini o'qishga jalb qilish uchun ular o'z o'qituvchilarini hamma kitoblar, jurnal va gazeta yangiliklari bilan doim tanish ekanligini bilishlari kerak. Bunday o'qituvchi har bir darsda jurnal va gazetada bosilgan yangi qiziqarli maqolani qisqacha gapirib beradi.

Agar yordamchi maktab o'qituvchisi o'z kutubxonasida mavjud bo'lgan adabiyotni hisobga olgan bo'lsa va o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishlariga rahbarlik qilsa yanada yaxshi natijalarga erishish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda o'quv rejalarining o'ziga xosligi nimadan iborat?
2. Yordamchi maktab dasturining ommaviy maktab dasturidan farqli tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Darsliklar qanday tuzilishga ega?
4. Reja va dasturlarning takomillashish tarixi haqida gapirib bering.

3.4. Yordamchi maktablarda o'qitish uslubining qo'llanish xususiyatlari

O'qitish uslubi tushunchasi didaktika va uslubiyotning asosiy tushunchalaridan biri. Pedagogikada o'qitish deganda o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatlari, ish usullarini tushunish qabul qilingan. Bu faoliyat yordamida o'qituvchi bilim beradi, o'quvchilar esa bilim, ko'nikmalarni o'zlashtiradilar hamda ularning qobiliyatlarini rivojlantiruvchi, dunyoqarashini shakllantiruvchi malakalar vujudga keladi.

Ta'lim uslublari ommaviy maktab uchun ham, yordamchi maktab uchun ham umumiy hisoblanadi. Biroq qo'llanilishi jihatidan bir-biriga aynan o'xshash bo'lmaydi. Aqli zaif o'quvchilarning butun ta'lim jarayoni o'ziga xos bo'lganligi sababli, ta'lim uslublari ham o'ziga xos mazmunga ega bo'ladi. Umumiy, universal ta'lim uslubi bo'lmaydi (6-rasm).

Darsda o'qituvchi turli ta'lim uslublaridan foydalanadi. O'qitish uslublarini tanlash bir qator omillar: yordamchi maktabning hozirgi bosqichdagi taraqqiyoti, o'quv fani, o'rganiladigan materialning mazmuni, o'quvchilarning yoshi va ularning rivojlanish xususiyatlari hamda ularning o'quv materialini egallashga tayyorgarlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

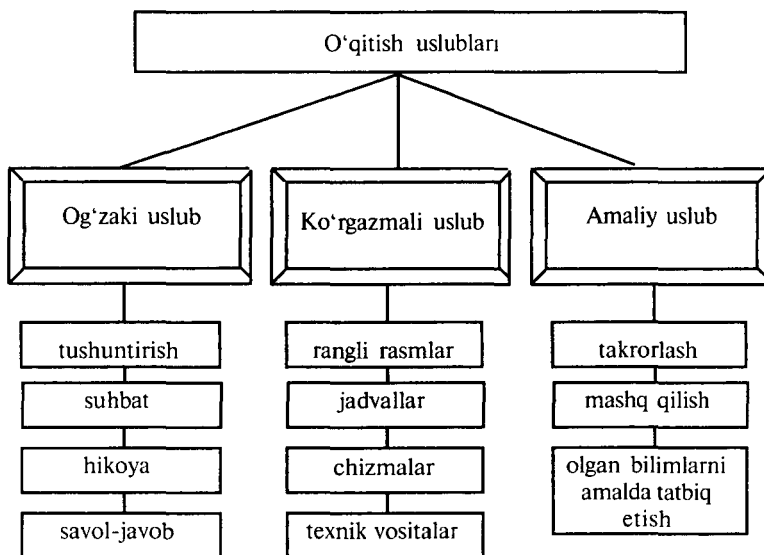
Uslub tanlash va uni qo'llash xususiyati faqat darsdagi o'quv materialining maqsadiga emas, balki mazmuniga qarab ham aniqlanadi. Shu sababli og'zaki uslublar ko'proq gumanitar fan darslarida, amaliy uslublar esa mehnat, rasm, chizmachilik darslarida qo'llaniladi.

O'qitish uslublarini tanlashga yordamchi maktab ta'limining nuqsonni tuzatish tomon yo'nalganligi, o'quvchilarni muayyan kasb-hunar egallashga tayyorlash hamda sotsial moslanish vazifasini yechish ta'sir ko'rsatadi.

O'qitish uslublari turli usullardan tashkil topadi. Masalan, kitob bilan ishlash — biron reja tuzish, asosiy savollarni esga tushirish, matnni bayon etish, reja va savollarni doskaga yozish uslubiyot usullaridir.

Barcha o'qitish uslublarini (2-chizma) bilim manbalariga ko'ra uchta guruhga bo'lish mumkin:

2-chizma

6-*rasm*. 103-maxsus yordamchi maktab-internatda 6-sinfda ona tili darsi(defektolog Matluba Muqimova).

1. Og'zaki uslublar (tushuntirish, suhbat, hikoya).
  2. Ko'rsatmali uslublar: har xil ko'rgazmali qurollarni namoyish qilish, ta'limda texnika vositalaridan foydalanish, ekskursiya, mustaqil kuzatish.
  3. Amaliy uslublar: kitob bilan ishlash, yozma va og'zaki mashqlar, laboratoriya va amaliy ishlar, mustaqil ishlarning ba'zi turlari.
- Har bir uslub bir necha kichik uslublardan iborat.

Og'zaki uslublar

Og'zaki uslublar qisqa muddat ichida hajmi bo'yicha eng ko'p axborot berish, o'quvchilar oldiga muammolar qo'yish, ularni hal qilish yo'llarini ko'rsatish imkonini beradi. Bu uslublar o'quvchilarning mavhum tafakkurlarining rivojlanishiga sharoit yaratadi.

Bilimlarni tushuntirish uslubining mohiyati shundan iboratki, bunda o'qituvchi materialni bayon qiladi, o'quvchilar esa uni tayyor holda qabul qilib oladi. Materialning bayoni aniq, tushunarli, qisqa bo'lishi kerak.

Materialni og'zaki bayon etishga tushuntirish, o'qituvchining hikoyasi kiradi. Yordamchi maktablarda ma'ruza qo'llanilmaydi. Aqli zaif bolalarning psixofizik nuqsonlari sababli hikoya qilish 1–4- sinflarda 10 daqiqa, 5–8-sinflarda esa 20 daqiqadan oshmasligi kerak. Tushuntirish bu yangi materialni mantiqiy izchillikda bayon etishdir. Bu usul o'quvchilarni nazariy bilimlar (qoida, atama, ta'rif) bilan tanishtirishda qo'llaniladi.

Tushuntirishda o'qituvchi yangi materialni oldin o'tilgan material bilan bog'laydi, uni bilimlar tizimiga kiritib, o'quvchilarda bor bilimlar bilan yana egallanuvchi bilimlarning o'zaro bog'liqligini aniqlaydi. Bu o'zaro bog'liqlikni aniqlashda o'qituvchi o'quvchilarning o'tgan tajribasiga tayanib, ularda bor bilimlarni eslashga jalb qiladi.

Quyida sinflarda o'qituvchi tushuntirishda ko'rgazmali materiallar, qo'llanmalar, tarqatma-didaktik materiallar, jadvallar, chizmalar va hokazolardan keng foydalanadi.

Yordamchi maktabda yangi materialni tushuntirish, ayniqsa, quyida sinflarda uzoq cho'zilmaligi kerak. Yangi materialni katta bo'lmagan qismlarga bo'lish kerak. Bitta darsda uncha katta bo'lmagan material bayon qilinadi. O'qituvchi tushuntirishni ahyon-ahyonda to'xtatib, o'quvchilarga savollar berishi mumkin: «Sizlar qanday o'ylaysiz, endi nima qilish kerak?» Bunday savollar o'quvchilarning bayon qilinayotgan materialni tushunishi, kuzatishga ulgurishlari yoki ularning diqqatlari barqarorligini aniqlash maqsadida berib turiladi. Bunday savollar o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ularning diqqatini yo'naltirishga imkon beradi. Ko'pincha o'qituvchining tushuntirishi didaktik materiallar, amaliy ishlar bilan birga qo'shib olib boriladi.

O'qituvchining hikoyasi bu voqea, hodisalarni, qahramonlarga tavsifnoma berishni ochiq, his-hayajon bilan ifodalashdir. U vaqt jihatidan qisqa bo'lishiga qaramay, har doim faqat o'quvchilarning fikriga emas, balki his-tuyg'ulariga ham ta'sir etadi. Shunisi muhimki, hikoya o'quvchilarni qiziqtiradigan bo'lishi, ularda darsda eshitganlariga nisbatan ko'proq bilishga xohish uyg'otishi kerak. Modomiki o'qituvchining so'zi asosiy bilim manbai hisoblanar ekan, o'qituvchi so'ziga jiddiy talablar qo'yiladi. Bular quyidagilardan iborat:

1. O'qituvchining so'zi fonetik tomondan to'g'ri va ravshan bo'lishi kerak.

2. Har bir yordamchi maktab o'qituvchisi o'zining so'zida bo'lgan kamchiliklar ustida ishlashi kerak. O'qituvchining jonli, ravon so'zi o'quvchilarning darsga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi.

O'qituvchi so'zining tez va sekinligi o'quvchilarning dars materialini egallash qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi. Agar o'qituvchi materialni tez bayon etsa, o'quvchilar o'qituvchining so'zlarini qabul qilishga ulgur olmay qoladilar. Natijada ularning diqqati haddan tashqari kuchayib, tez pasayadi va tarqaladi. Shundan so'ng o'quvchi o'qituvchining gapini eshitgisi kelmaydi, o'zini ishdan chetga oladi. Biroq yordamchi maktabda nutqning juda sekinligi ham yaxshi natija bermaydi. Chunki bola jumlaning oxirini eshitguncha uning boshlanishini esdan chiqaradi.

Suhbat uslubi – bu o'qituvchining savol-javob uslubidirki, bunda o'qituvchi o'quvchilarning bilimlarni qanday o'zlashtirganliklarini aniqlaydi va amaliy tajribalariga tayangan holda, maxsus tanlangan savollar tizimi, ularga beriladigan javoblar yo'li bilan o'quvchilarni qo'yilgan ta'lim-tarbiyaviy va tuzatish masalalarini hal qilishga olib keladi. Suhbat yordamchi maktabda keng tarqalgan o'qitish uslublaridan biri hisoblanadi. Yangi materialni tushuntirishdagi suhbat, odatda, o'qituvchining hikoyasi bilan birga qo'shib olib boriladi. Bu holda o'qituvchining savollari qonunlarni, qoidalar va voqealar o'rtasidagi bog'lanishlarni tushunishga yordam beradi.

Suhbat buyumlarni namoyish qilish, o'quvchilarning amaliy faoliyati va mustaqil ishlari bilan qo'shib olib boriladi. Suhbatni o'tkazishga tayyorlanishda o'qituvchi mavzuni va maqsadni aniqlab va uni o'tkazishi uchun ko'rgazmali materiallarni tanlab, savollarni puxta o'ylab chiqadi.

O'qituvchining savollariga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Savol bir o'quvchiga emas, balki butun sinfga qaratilishi kerak. Qoidani bajarish yordamchi maktabda katta ahamiyatga ega. Chunki sinfda o'tirgan har bir o'quvchi o'qituvchi tomonidan berilgan savolga javob berish uchun doskaga chaqirilib qolishi mumkinligini bilgan taqdirdagina ishga kirishadi. Shuning uchun bitta o'quvchiga berilgan savol qolgan o'quvchilarni bu vazifadan ozod etadi.

2. Har bir savol to'g'ri qo'yilishi va o'quvchilarga tushunarli bo'lishi kerak. Ko'p so'zli savollar berilmasligi kerak. Bundan tashqari, bir qancha savollarni birdaniga, birinchi savolga javob olmasdan turib berish mumkin emas.

3. Savollar mazmuniga qarab bir-biridan farq qilishi kerakki, ommaviy maktablarga qaraganda yordamchi maktablarda savollar ko'proq beriladi. Savollar juda qisqa va aniq bo'lishi lozim.

4. Savollarning shakli va uning oson yoki qiyinligi o'quvchilarning yoshiga qarab belgilanishi kerak. Berilgan savollarning ichida javobi bo'lishi kerak emas, aksincha, berilayotgan savollar o'quvchilarni fikrlashga undashi zarur.

5. Berilayotgan savol oldingi savolga bog'liq bo'lishi kerak.

6. Nutqida kamchiligi bo'lgan o'quvchilarga shunday savollar berilishi kerakki, ular javobini ko'rsatishlari yoki yozib berishlari, yo bo'lmasa og'zaki bir so'z bilan javob qaytarishlari mumkin bo'lsin.

7. O'qituvchi savollarni faqat og'zaki berishi shart emas, balki yozma tarzda berishi ham mumkin. Bu o'quvchilarning faqat og'zaki nutqini emas, balki yozma nutqini o'stirishga ham yordam beradi. Masalan, o'qituvchi:

a) og'zaki so'rab, og'zaki javob talab qilishi mumkin;

b) savollarni sinf doskasiga yozib qo'yib, o'quvchilardan og'zaki yoki yozma javob berishlarini talab qilishi mumkin;

d) o'quvchilarga alohida yozilgan savollarni tarqatib, ulardan o'ylab, shu savollarga javob berishlarini so'rashi mumkin.

O'quvchining javobiga quyidagi talablarni qo'yish mumkin:

1. O'quvchilar savolni tushunib yetishlari kerak.

2. Mantiqiy o'ylab, jumla tuza bilishlari kerak.

Yordamchi maktabda o'qituvchi savolni to'g'ri qo'ygani bilan har doim ham o'quvchilardan to'g'ri javob ololmaydi. O'qituvchi har mahal o'quvchilarning javobini diqqat bilan tinglashi kerak. Ular tomonidan qilingan xatolarni o'z vaqtida to'g'rilab borishi lozim. To'g'rilangan xatolarni o'quvchilar tomonidan takrorlashni talab qilish zarur.

Aqli zaif bolalar ko'pincha qisqa yoki bir so'zli «yo'q» yoki «ha» degan javob bilan chegaralanadilar. Yordamchi maktab o'qituvchilari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri o'quvchilardan to'liq javob talab qilishdir.

Suhbat jarayonidagina o'quvchini savollar berishga o'rgatish imkoniyati yaratiladi. Dastlab bu juda qiyin bo'ladi. Keyinchalik bolalar sekin-asta bunga o'rganib boradilar.

Shunday qilib, yordamchi maktabda suhbat usuli ta'lim jarayonida o'qituvchi oldida turgan umumta'lim va tuzatish borasidagi tarbiyaviy vazifalarni bajarishga yordam beradi.

O'qituvchining bilimlarni tushuntirishi **hikoya** shaklida amalga oshirilishi mumkin. O'qitish jarayonining hamma bosqichlarida darslik va kitob bilan ishlanadi, ammo bu ish o'quvchilardan ma'lum malaka va o'qituvchining yordamini talab qiladi. Yordamchi maktab amaliyotida kitob va darsliklar bilan ishlashning quyidagi usullaridan foydalaniladi: ovoz chiqarib o'qish, ichida o'qish, o'qituvchining matnni o'qib berishi.

O'qishning birinchi yillarida ovoz chiqarib o'qishga katta ahamiyat beriladi. To'g'ri, ifodali va bir yo'la o'qish ko'p jihatdan o'qituvchining o'qishga qanday e'tibor berishiga bog'liq bo'ladi. I va II sinflarda o'quvchilarning to'g'ri o'qishiga katta ahamiyat beriladi. Chunki o'quvchilar tovushlarni bo'g'in va so'zlarga bog'lashda juda qiynaladilar.

Yuqori sinflarda ko'proq ichida o'qishdan foydalaniladi, buning yordamida bolalar kitob bilan mustaqil ishlashga o'rgatiladi. Matnning o'qituvchi tomonidan o'qilishi yordamchi maktabda namunali o'qish sifatida, o'qilganni so'zlab berish yoki matn mazmuni ustida suhbat o'tkazish uchun, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurlarini, nutqini, diqqatini, fonematik eshitishini, tahlil va tasnif qilish jarayonlarini to'g'rilash uchun qo'llaniladi.

Bu usulning katta tuzatish-tarbiyaviy ahamiyati borligini hisobga olib, undan hamma o'quv yillarida keng foydalanish mumkin.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kitob bilan ishlashga o'rgatishda avval ularda ongli o'qish malakasini hosil qilish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun darslikda gap borayotgan narsalar va voqealar bilan o'quvchilarning bevosita yoki «ko'rgazmali vositalar» yordamida tanishuvini maksimal ta'minlashga erishish kerak. Bolalar nima o'qiyotganliklarini tushunishlari va tasavvur etishlari lozim.

Darslik materialini ongli o'zlashtirish uchun o'quvchilar matndagi hamma so'zlarni tushunishlari zarur. Shuning uchun darslik bilan ishlash o'qituvchidan maxsus atamalar, qiyin so'zlar ustida lug'at bilan ish olib borishni talab qiladi.

Darslik bilan ishlashda o'quvchilarning diqqatini matnda joylashtirilgan jadval, karta, rasmlarga qaratish kerak. Matnni o'qitishdan oldin o'quvchilar bilan birgalikda rasmlarni batafsil tushunib yetmoq maqsadga muvofiqdir.

Ko'rsatmali uslublar

O'qitishning ko'rsatmali uslublari o'quvchilarga kuzatishlar asosida bilim olish imkonini beradi. Kuzatish hissiy tafakkurning faol shaklidir, bundan boshlang'ich sinflarda keng foydalaniladi. Atrof-borliqdagi narsa va hodisalar, ularning turli-tuman modellari (har xil tipdagi ko'rsatma qo'llanmalar) kuzatish obyektlari hisoblanadi. O'qitishning ko'rsatmali uslublarini o'qitishning og'zaki uslublaridan ajratib bo'lmaydi. Ko'rsatma qo'llanmalarni namoyish qilish har doim o'qituvchining tushuntirishlari bilan birgalikda olib boriladi.

Yordamchi maktabda ta'lim berishda ko'rgazmalilik o'quv materialini mustahkam va ongli o'zlashtirish shartlaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, ko'rgazmalilik o'quvchilarning nutqi va tafakkuridagi nuqsonlarni tuzatishda zaruriy shart hisoblanadi.

Ko'rgazmalardan foydalanib, maktab bir tomondan o'quvchilarda o'zlarini qurshab turgan dunyo haqida aniq tasavvurlarni vujudga keltirishni

ta'minlab borsa, ikkinchi tomondan, bolalarni real dunyoda kuzatilayotgan aloqa va munosabatlarni ifodalash uchun til vositalaridan (so'z, jumladan) to'g'ri foydalanishga o'rgatadi.

Yordamchi maktabda pedagogikada ma'lum bo'lgan hamma ko'rgazmali vositalar: natural ko'rgazmalilik, tasviriy ko'rgazmalilik (rasmlar, mulyajlar, diapozitivlar, kinokartinalar), so'z ko'rgazmaliligi va ramzli ko'rgazmalilik (suratlar, chizmalar, jadvallar, diagrammalar)dan keng foydalaniladi.

Quyida sinflarda narsalar, hodisalar ustida tasavvurlarni vujudga keltirish uchun natural va tasviriy ko'rgazmalilikdan keng foydalanilsa, yuqori sinflarda tasviriy va ramziy ko'rgazmalardan foydalaniladi, chunki bola rivojlanishining dastlabki bosqichlarida mavhum materialni faqat aniq, ko'rsatmali material orqali o'zlashtirishga qobiliyatli bo'ladi.

Yordamchi maktablarda ta'lim berishda ko'rgazmalilikni o'quvchilarning amaliy faoliyatlari bilan bog'lash juda muhim. Shuning uchun ko'pgina fan darslarida bolalar o'rganilgan narsalarni yasaydilar yoki rasmini solish bilan tasvirleydilar, ularning mehnati maktab hovlisida hamda sinfda tashkil qilinadi.

O'quv kinosi va diafilmlarni ko'rsatish ham ta'limning ko'rgazmalilik usuliga kiradi. Kinofilmlarni ko'rsatishdan oldin o'quvchilarga qator savollar berish kerak. Bolalar filmni ko'rish jarayonida ularga javob topishlari zarur.

Sayohat ham ko'rgazmali usulga kiritiladi. Uning afzalligi shundaki, bolalar sayohatda narsalarni tabiiy vaziyatda o'rganadilar. Sayohat o'qituvchi tomonidan yaxshi o'ylanib, yaxshi tayyorlanilsa va uyushtirilsagina samarali bo'ladi. O'qituvchi sayohatning maqsadini, uning o'quv materialini o'rganishdagi ahamiyatini, shuningdek, uning tarbiyaviy ahamiyatini aniq tasavvur etishi kerak. Sayohatni o'tkazishdan oldin suhbat o'tkazib, bolalardan kuzatiladigan obyektidan ularga nima ma'lum ekanligini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Diqqatni nimaga qaratish, nimani kuzatishlari kerakligi ustida bolalarga ko'rsatma berish kerak, ularning oldiga savollar qo'yish lozim, ularga javobni bolalar sayohat vaqtidagi kuzatishlar jarayonida topishlari kerak.

Sayohatdan olingan taassurotlarni, kuzatish natijalarini umumlashtirish juda muhimdir.

Yangi bilim berishda o'qituvchi didaktik material, harf va sonlarning yozilishi o'quvchilar tomonidan kuzatilishini keng qo'llaydi. Ayrim hollarda matematika darslarida kuzatishning o'zi yetakchi usul bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi kuzatish usulidan foydalanib, o'quvchilarning bilish faoliyatini shunday tashkil etadiki, ular mustaqil ravishda o'zlari uchun oson bo'lgan umumlashtirish, xulosa chiqarish ishlarini amalga oshirishlari mumkin.

Kuzatishni tashkil qilish bir qator usullarni qo'llashni talab etadi. Bunda aniq maqsadni qo'yish juda muhim. Bolalar nimani kuzatishlari kerak ekanligini aniq bilishlari kerak. Bundan tashqari, ko'rsatilayotgan buyumning xarakterli belgilarini aniq bilishlari kerak. O'rganilayotgan obyektning oldingi

o'rganilgani bilan taqqoslashdan foydalanish ham muhimdir. Va nihoyat, obyektни kuzatishni o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari bilan birga qo'shib olib borish zarur.

Amaliy uslublar

Malaka va ko'nikmalarni shakllantirish va mustahkamlash jarayoni bilan bog'liq bo'lgan uslublar o'qitishning amaliy usublari hisoblanadi.

Amaliy uslublar sinfda o'rganilgan materialni chuqur tushunib yetishga, ko'nikma va malakalar hosil qilishga imkoniyat yaratadi. Amaliy uslublarni qo'llashda o'quvchilar faoliyatining o'zi bilim manbai hisoblanadi. Bunday usullarga og'zaki va yozma mashqlar, laboratoriya ishlari, ustaxonada va maktab yer maydonida ishlash kiradi.

Turli mashqlarni bajarish o'tilgan materialni takrorlashga ko'maklashadi. Ona tili va matematika dasturlarida ishga oid xat yozish, tortish, o'lchash, nolga oid turli hisoblashlar va hokazo mashqlar ko'zda tutilgan. Bu mashqlar bilim va malakalarning birmuncha ongli va mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Amaliy ishlar – o'quvchilarning tarqatma didaktik material bilan turli narsalar yasash, rasm solish va hokazo faoliyatidan iboratdir. Amaliy ish usuli ko'nikmalarni mustahkamlashda va turli asboblardan (chizg'ich, transportyor, tarozi va hokazo) bilan o'lchash malakalarini vujudga keltirishda, uzunlik, sath, hajmlarni o'lchash uchun o'lchovlar tayyorlashda keng qo'llanilishi mumkin.

Laboratoriya – amaliy ishlar mazmuniga qarab bir necha xilda tashkil qilinishi mumkin. Ba'zi hollarda keng ko'lamlı laboratoriya – amaliy ishni butun sinf bilan uyushtirish mumkin: bunda hamma o'quvchilar murakkabligi va mustaqil bajarilish darajasi bir xil yoki yaqin bo'lgan ishlarni bajaradilar (masalan, buyum, shakllarning uzunligini o'lchash, kesmalarni chizish, sath va hajmlarni o'lchash). Boshqa hollarda bunday qilish mumkin bo'lmaydi va sinf o'quvchilarini guruhlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Masalan, bolalarni tortish, ayrim sathni hisoblash ustida olib boriladigan ishlarga o'rgatishda bir guruhdagi bolalar sinfning sathini hisoblasalar, boshqalari koridorning sathini, uchinchilari sport zalining sathini hisoblaydilar va hokazo.

Didaktik o'yin uslubi

Yordamchi maktab sharoitida bilimlarni mustahkamlashda didaktik o'yin samarali uslub hisoblanadi.

Didaktik o'yinlarda fikrlashning asosiy jarayonlari – tahlil, taqqoslash, xulosa chiqarish va hokazolar rivojlantiriladi. Didaktik o'yin bir turdagi materialni o'quvchilar uchun qiziqarli qilish imkonini beradi. O'yinda

o'quvchilarning o'zlari sezmaganda holda ko'pdan-ko'p ishlarni bajaradilar.

Yordamchi maktabning matematika darslarida didaktik o'yinlar har qanday mavzuni mustahkamlashda keng qo'llaniladi.

O'quv jarayonining samaradorligini oshirish ustidagi izlanishlar dasturlashtirilgan o'qitishdan foydalanishga olib keldi. O'quv materialining uncha katta bo'lmagan, mantiqan o'zaro bog'langan qismlarini o'z ichiga olgan va maxsus ishlangan topshiriqlar bo'yicha materialni o'rgatish dasturlashtirilgan o'qitish deyiladi.

Dasturlashtirilgan ta'lim usulining yordamchi maktab pedagoglari va uslubiyotchilarini o'ziga jalb etishga sabab teskari bog'lanishning mavjudligi, o'quvchilarning o'z-o'zini tekshirish malakalariga ega bo'la olish imkoniyatidir.

Dasturlashtirilgan ta'lim elementlaridan foydalanish tajribasi undan bilimlarni mustahkamlashda foydalanishning maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi. Kuzatishlardan ayonki, o'quvchilar dasturlashtirilgan vazifalarga katta qiziqish bilan qaraydilar, ularni bajarishda yuqori darajali mustaqillik paydo bo'ladi. Bu uslub o'qituvchiga vazifalarni bajarishda o'quvchilarning qiyinchiliklarini tezda aniqlash va ularga zarur yordam ko'rsatish imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar

1. O'qitish usublari deyilganida nimani tushunasiz?
2. Boshlang'ich sinflarda qanday og'zaki o'qitish usublari qo'llaniladi?
3. Ko'rsatilmali usublarni qo'llashning qimmati va xususiyatlari nimadan iborat?
4. Yordamchi maktablar o'quv jarayonlarida amaliy ishlarning qanday ko'rinishlarida foydalaniladi va ularning ta'limiy qimmati nimadan iborat?
5. Didaktik o'yinlarning qimmati nimada?
6. Darsda o'qitishning har xil uslublaridan birgalikda foydalanishning afzalligini asoslab bering.
7. Yordamchi maktabda darsni kuzating va o'qituvchi qaysi o'qitish uslublaridan foydalanganligini ko'rsating.

3.5. Yordamchi maktabda o'qitishni tashkil qilish.

Yordamchi maktablarda dars va dars turlari

Yordamchi maktablarda ta'lim jarayonini tashkil qilishning individual va guruhli shakllaridan foydalaniladi. Asosan sinf dars tizimi qo'llaniladi. Pedagogika fanining taraqqiyotida alohida o'ringa ega bo'lgan buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning «Buyuk didaktika» asarida birinchi marta dars masalasi atroflicha ochib berildi. Keyinchalik qator olimlar, pedagoglar darsning turli tomonlarini turlicha rivojlantirdilar.

O'zbekistonda Munavvar qori, Abdulla Avloniy va boshqa ma'rifatparvar olimlar jadid maktablari yaratganlar. Yordamchi maktablardagi dars esa A.N.Graborov, G.M.Dulnev, I.G.Yeremenko va boshqalar ishlarida ochib berildi. Ommaviy maktablarda bo'lganidek, yordamchi maktablarda ham o'quvchilar o'zlarining yosh va bilish saviyalariga ko'ra ma'lum guruhlariga birlashtiriladi hamda ularga nazariy, amaliy bilimlar berila boshlaydi. Dars deganda ma'lum fanlardan, ma'lum hajmdagi bilimlarning ma'lum yoshdagi o'quvchilar guruhiga maxsus tayyorgarligi bo'lgan mutaxassis tomonidan berilishini tushunamiz. Darsning samaradorligini oshirish, beriladigan bilimlar saviyasini ko'tarish, nazariy bilimlarni hayot bilan bog'lab olib borish, aqli zaif bolalar nuqsonlarini tuzatish va boshqa qator masalalarni rivojlantirish borasida ko'p ishlar qilinmoqda. Yordamchi maktablardagi darsga qo'yiladigan asosiy didaktik talablardan biri uning tuzatish va tarbiyalashga korreksion yo'naltirilganligidir. A.N.Graborov quyidagi tuzatish-tarbiyalash vazifalarini hal etishni taklif etadi:

1. Ta'limda mumkin qadar ko'proq sensor mexanizmlarni jalb etish.
2. Kuzatgan holatlarni to'g'ri bayon etishni mashq qilish.
3. O'quvchilarning kuzatuvchanligini rivojlantirib borish.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar narsa va voqealar bilan tanishibgina qolmasdan, balki ular haqida fikrlaydilar. Bu esa, o'z navbatida, bolalarda tabiatning rivojlanish qonuniyatlari haqidagi bilimlarning shakllanishiga olib keladi. Darsning tarbiyaviy mazmun kasb etishi, berilayotgan material mazmuni bilangina chegaralanib qolmasdan, balki o'quv materiallarini egallash usullari bilan xarakterlanadi.

Agar o'quvchilar bilimlarni egallash vaqtida fikr yuritsalar, taqqoslasalar, xulosa qilsalar, o'z fikrlarini bayon etsalar, uning tarbiyaviy tomoni yanada ortadi. Shu sababli dars materiallarini tanlash, har bir dars uchun ta'lim usullarini belgilash zarur. Darsdagi o'quv materiallarining hajmi, o'quvchilar imkoniyatlari dastur talablarida belgilangan. Darsdagi o'quv material o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi kerak. Agar o'qituvchi bolalarga imkoniyati yetmaydigan o'quv materiallarini bersa, albatta uni egallashga bolaning kuchi yetmaydi. Buning oqibatida bolalarda charchash hollari kuzatiladi. Ammo darsda bolalarga imkoniyatlaridan kam o'quv material berilsa yanada salbiy natijalarga olib kelishi mumkin. Ma'nosi sodda materiallarni qaytarish o'quvchilar diqqatini pasaytiradi hamda materialni o'zlashtirishga xalaqit beradi.

Yordamchi maktab o'quvchilari diqqatining turg'un emasligi, tez charchashi sababli dars jarayonida o'quvchilarning turli faoliyatlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Ko'rgazmali, og'zaki va amaliy ish usullarini birga qo'shib olib borish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim materialining murakkabligi va hajmi bolalarning psixologik xususiyatlari va ularning yosh imkoniyatlari xususiyatlari bilan belgilanadi.

Yosh ulg'aygan sari bolalar bilan olib boriladigan ish uslublari ham o'zgarib borishi taqozo etiladi. Shuningdek, bolalarning darsdagi faoliyat mazmuni ham o'zgarib boradi. Bu o'zgarish bilimlar, ko'nikma va malakalar egallashdagi mustaqillikning ortishida namoyon bo'ladi.

Yordamchi maktablarda darslarga qo'yiladigan muhim didaktik talablardan biri o'quvchilarning individual, guruhli, frontal ishlarini to'g'ri qo'shib olib borishdir. Ushbu talabni amalga oshirish asosan yordamchi maktab o'quvchilarini birinchi marta sinflarda jamoa bo'lib birikishlarida va ular o'zaro ma'lum darajada individual xususiyatlari bilan farq qilganlarida aniq namoyon bo'ladi. Bu o'ziga xos xususiyatlar yordamchi maktablarda turli toifalardagi (oligofren, shizofrenik, bosh miyasi jarohatlangan va hokazo) bolalarning o'qitilishi, ya'ni ularning umumiy xarakter xususiyatlari, aqliy jihatdan orqada qolganliklari bilan belgilanadi. Biroq ana shu asosiy yetishmovchilikning namoyon bo'lishi kasallik xarakteri, uning kelib chiqish sabablari va jarohatlanish darajasi bilan bog'liq. Shuning uchun toifadagi bolalar, masalan, debil darajadagi oligofrenlar o'zlarining o'qish imkoniyatlari bilan tubdan farq qiladilar.

Bularning hammasi o'qituvchining ishini shunday rejalashtirishini taqozo etadiki, bunda sinf bilan keng ko'lamli ishlashda har bir o'quvchining individual imkoniyatlari hisobga olinsin. Bunda individual yondashish va o'quvchilarga differensial munosabat, ularning imkoniyatlariga tayangan holda, darsdagi keng ko'lamli ishga hamma bolalarni jalb etishga qaratiladi.

Guruhli va individual mashg'ulotlar qoloqlikni yengishda g'oyat muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining qoloq o'quvchilar uy vazifalarini qanday bajarganliklari ustidan nazorat qilishi, ular bilan qo'shimcha mashg'ulotlar o'tkazish, javob berish uchun tez-tez doskaga chiqarish, o'z vaqtida qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, kerak bo'lganda tanbeh berish — bularning hammasi qc.oqlikning oldini olish tadbirlaridir. Shu maqsadda, bilimni o'zlashtirishdagi kamchilikni o'z vaqtida aniqlash va kerakli yordam berish uchun o'quvchilarning yangi materialni qanchalik o'zlashtirganliklarini doimo tekshirib turish zarur.

Shunday qilib, darsda keng ko'lamli, guruhli, individual ishlarni qo'shib olib borish o'quv mashg'ulotlarini shunday olib borishga imkon beradiki, bunda yaxshiroq tayyorlangan o'quvchilar ishda ushlanib qolmaydilar, tayyorgarligi kamlari esa ularga tenglashadilar. Hamma ko'rsatilgan didaktik talablar oldindan o'ylab chiqilgan tuzilish bilan aniqlanishi darsning aniq tashkiliy tuzilishi zaruriyatini keltirib chiqaradi, bu esa darsning turi va maqsadi, shu bilan birga, uning didaktik, psixologik, uslubiy tugallanganligiga bog'liq.

Darsning didaktik tugallanganligi darsning tuzilishi va natijalarining o'zaro muvofiqligi bilan belgilanadi. Darsning psixologik tugallanganligi dars davomida o'quvchilarning egallangan bilimlardan qoniqish hissi va

o'qituvchining esa darsdagi o'quvchilar faoliyatidan qoniqish hissining paydo bo'lishi bilan belgilanadi. Darsning uslubiy tugallanganligi qo'yilgan didaktik masalani muvaffaqiyat bilan yechishga imkon beradi va darsning mazmuni, maqsadiga mos keladigan aniq ishlangan uslubiyatda ifodalanadi. Tashkiliy aniqlikning zarurligi materialni bo'laklarga bo'lish, o'qitish usullarini tanlash va darsning turli elementlarining o'zaro munosabati bilan belgilanadi. Shunday qilib, yordamchi maktablardagi darslarga quyidagi didaktik talablar qo'yiladi:

1. Darsning korreksiyalash (to'g'rilash), tarbiyaviy va ta'limiy maqsadlarining uzluksizligi, ajralmasligi.

2. Darsning har bir qismi uchun uslub va o'quv materialini to'g'ri tanlash.

3. Keng ko'lamli, guruhli va individual ishni qo'shib olib borish.

4. Darsning tashkiliy aniqligi.

O'qitish nazariyasida darsni mavzular bo'yicha tasniflash muhim masala bo'lib hisoblanadi.

Yordamchi maktablardagi didaktik maqsadga muvofiq holda quyidagi turdagi darslar qo'llaniladi:

1. Yangi bilim berish darsi.

2. Aralash darslar.

3. Amaliy darslar (darsni mustahkamlash va egallangan bilimni amalda qo'llash).

4. Nazorat, hisobga olish darslari.

5. Umumlashtirish, qaytarish darslari.

Didaktik maqsad darsdagi asosiy ish turini aniqlaydi (yangi materialni o'zlashtirish, uni qaytarish, sistemalashtirish va hokazo). Didaktik maqsadga muvofiq, ma'lum ishga vaqt ajratiladi, o'qitish uslublari va darsning to'la tuzilishi belgilanadi.

Yordamchi maktablardagi darslar asosan nuqsonni tuzatish maqsadini ko'zlaydi.

1. Yangi mavzuni dastlabki o'qitish darsi. Bu darsning asosiy didaktik maqsadi, o'quvchilarning yangi bilimlar bilan qurollanishi, yangi materialni o'qishi va tushunishi hisoblanadi. Bunday darsning ko'p vaqti yangi bilimlarni tushuntirishga qaratiladi. O'quvchilar bilimini tekshirish va qaytarish bu darslarda chegaralangan holda olib boriladi.

Pedagogik adabiyotlarda yangi materialni tushuntirish masalasiga katta e'tibor beriladi. V.L.Strezikozin yordamchi maktablarda ham qo'llanishi mumkin bo'lgan o'quvchilar tomonidan yangi mavzuni tashkiliy o'zlashtirishning qiziqarli chizmasini keltiradi. Darsning butun mavzui bo'yicha yangi material katta bo'lmagan elementlarga bo'linib, ulardan har biri o'quvchilar batamom tushunmagunlaricha o'rganiladi. O'quv materialining har bir o'zlashtirilgan qismi tezda qaytariladi, bunga qanoat

hosil qilingandan keyingina, ya'ni o'quvchilarning ushbu materialni o'zlashtirganlaridan keyin o'qituvchi keyingi qismni tushuntira boshlaydi. Bu yangi bilimni eng oddiy o'zlashtirish deb ataladi.

Yangi bilimni o'zlashtirishning bu usuli yordamchi maktablar amaliyotida qo'llaniladigan dasturlashtirilgan darsga olib keladi. Ishni shunday tashkil etishning afzalligi, bilimni elementar o'zlashtirish ayrim o'quvchilar bilimida uzilishlar paydo bo'lishining oldini oladi. Shu bilan birga, bu o'qituvchi uchun ishning har bir bosqichidagi natijalarni aniqlash imkonini berib, ularni hisobga olgan holda materialning keyingi qismini o'qitishga o'tiladi. Bundan tashqari, o'qituvchi yangi materialni to'la o'zlashtira olmagan o'quvchilarga o'z vaqtida yordam ko'rsatib, ayrim o'quvchilarga nisbatan individual munosabatda bo'ladi. Buning ijobiy tomoni yana shundaki, o'quvchilar faqat o'qituvchini tinglabgina qolmay, balki o'zlari mustaqil ravishda amaliy mashg'ulotlarni bajarib, darslik bilan ishlaydilar. Bu o'rganilayotgan masala bo'yicha bolalarga amaliy harakatlar usulini egallashga yordam beradi (ular qo'yilgan savolga javob uchun material topib, uni ajratadilar, taqqoslaydilar, tasniflaydilar). Shunday qilib, o'qituvchi o'qitishning ikki tomonlama boshqarib turish imkoniga ega bo'ladi: bir tomondan, tushunish va tasavvur etishning shakllanishi, boshqa tomondan, bolalarda bilishga bo'lgan harakatning rivojlanishi. Bu, shubhasiz, o'qitishning rivojlantiruvchi tamoyilini amaliy jihatdan amalga oshirish imkonini beradi.

Yordamchi maktablarda yangi mavzuni dastlabki o'zlashtirish darsi uncha katta bo'lmagan materialga ega. Shuning uchun o'quvchi ko'nikma va malakasini jamlash uchun olingan bilim bo'yicha qayta mashq qilish imkoniyatiga ega. O'qituvchining tushuntirishi bilan o'quvchilarning mustaqil ishlarining qo'shib borilishi quyidagi tarzda tuzilishi kerak.

O'qituvchi darsni yangi mavzuni tushuntirish bilan boshlaydi, shundan keyin olingan bilimni mashqlar yordamida mustahkamlash maqsadida o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil qiladi.

O'qituvchi o'quvchilarga taqqoslash uchun bir qancha misollar keltirib, suhbat yordamida o'quvchilarni xulosa chiqarishga olib keladi.

Bunday darslar o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga yordam beradi, chunki ularga tahlil, tasnif, taqqoslash va umumlashtirishni mashq qildiradi. Bu esa ularning nutqlaridagi asosiy nuqsonlarni tuzatishga imkon beradi.

2. Kombinatsiyalashtirilgan yoki murakkab darslar. Bu dars bir qancha didaktik maqsadlarni ko'zlaydi (yangi materialni tushuntirish, uni mustahkamlash, avval o'tilganlarni takrorlash va bilimlarni hisobga olish, tekshirish). Bu esa o'qitish jarayonining bir qancha bo'laklariga mos keladi. Darsning har bir qismi oz vaqt (10—15 daqiqa) davom etadi, faoliyat

turi ham dars davomida tez o'zgarib turadi. Berilgan rejadagi darsni o'zlashtirish, o'quvchilarning faoliyatini rang-barang qilish imkoniyati va birinchi darsning o'zida o'zlashtirish jarayoni deyarli hamma bosqichlarda qo'shib olib borish imkoniyati, bilimlar hajmining uncha katta emasligidan bo'lib, quyi sinf o'quvchilari bilan ishlashni qulaylashtiradi.

3. Amaliy darslar. Bu darslarda o'rganilayotgan materialni qaytadan tushunib yetish, esga tushirish va qo'llash, uni mustahkamlashga erishish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar masalalar yechishni mashq qiladilar, o'rgangan qoidalar bo'yicha mashqlar bajaradilar, ko'nikma va malakalarni mukammallashtiradilar, avval o'rgangan fakt va tushunchalarni yangidan tushunib yetadilar. Materialni dastlabki anglash jarayonida yetarli o'zlashtirilmagan yoki umuman o'zlashtirilmagan qoidalarni bilib oladilar.

Ma'lumki, bilim, ko'nikma va malakani mustahkamlash qayta tiklash, mashq qilish va ijobiy mustahkamlashga bo'linib, o'zaro ajralmas bog'liqlikda va doimo aloqada bo'ladi. Amaliy darslar bir xil bo'lmasligi zarur. O'quvchilarning ishga qiziqishi davom etishi uchun o'qituvchi bunday darslarga puxta tayyorlanishi, turli ishlarni tanlashi, darsning jilhozlanishi va qismlarga bo'linishini aniq ishlab chiqishi kerak. Bu darslar o'quvchilar ishlab chiqarishda, ustaxonalarda, kasbga o'rgatish jarayonida ishlayotganlarida o'tiladi, lekin ular matematika, tabiatshunoslik, geografiyani o'rganish jarayonida ham qo'llaniladi.

4. Takrorlash – umumlashtirish darslari. Uning didaktik maqsadi o'tilgan mavzuni qaytarish va sistemalashtirishdan iborat. U dasturning biror bo'limi yoki alohida mavzuning o'qitilishi tugallangandan keyin amalga oshiriladi. Umumlashtirilgan darsda o'qituvchi o'quvchilarning o'tilgan mavzuni qanday o'zlashtirganlarini aniqlaydi. Bu darslar bolalarning o'quv materialini yuqori darajada tushunishiga va o'tilganlarni yangi shaklda qaytarishga imkon beradi.

Yordamchi maktablarda umumlashtirilgan holda takrorlash-qaytarish, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib o'tiladi. Qaytarish paytida mavzu bo'yicha hamma o'rganilgan material umumlashadi. Masalan, darslarda o'quvchilar turli xil mashqlarni o'rganishadi, umumlashtirib qaytarish darsida esa ularni taqqoslaydilar. Yovvoyi va uy hayvonlarini o'rgangandan keyin o'quvchilar bu guruh hayvonlarni o'zaro solishtirib, har bir guruh uchun umumiy va o'ziga xos belgilarni aniqlaydilar.

5. Tekshirish va baholash darslari. Yordamchi maktab o'qituvchilari bunday darslarni o'rganilayotgan mavzu o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilganiga ishonch hosil qilgandan so'ng o'tkazadilar. Bunday darslar og'zaki, so'roq shaklida yoki yozma ish shaklida o'tkazilishi mumkin. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan har bir dars turida, uning tuzilishida umumiy elementlar mavjud bo'ladi. Biroq dars turidan qat'i nazar, yordamchi maktabdagi darslar bir qancha qism: tayyorgarlik, asosiy va xulosa qismlaridan iborat bo'ladi.

Tayyorgarlik qismining maqsadi o'quvchilarda ishga tayyorgarlikni vujudga keltirish, ularni o'quv jarayoniga kirishishiga imkon yaratishdan iborat. Darsning bu qismi bir qancha elementlardan: a) o'quvchilar ishini uyushtirish va darsga tayyorlash; b) darsdagi mashg'ulotlarga o'quvchilarni psixologik tayyorlash; d) o'quvchilarning darsga didaktik tayyorgarligidan tashkil topadi.

O'quvchilarni o'quv ishiga tayyorlash uchun o'qituvchi ular diqqatini faollashtiradi, yordamchi maktab o'quvchilarining asab sistemasini optimal holatga keltirishga qaratilgan alohida mashqlar tanlaydi. Bunga tashkil qilingan paytdan keyin 5–6 daqiqa va tayyorlov vaqt ajratiladi. Tayyorlovchi mashqlar darsdan keyingi ishlar mazmuni bilan bog'liq bo'lishi kerak. Mazmunga ko'ra ular har xil bo'ladi: rasmlarni, buyumlarni ko'rish, ular to'g'risida suhbat o'tkazish. Nutq bilan bog'langan o'yinlar, ertak va hikoyalar eshitish, buyumni tanish, tasniflash, ajratish bo'yicha amaliy topshiriqlar, diafilmlar namoyish qilish.

Sinfda o'qituvchining uy vazifasini tekshirishi, o'tilganlarni takrorlash asosida yangi materialni o'zlashtirishga o'quvchilarni tayyorlashi katta ahamiyatga ega. Bu darsning tayyorgarlik bosqichiga jonli kirishib, o'quvchilarga savollar berib, mustaqil bajarilgan ishlarni ko'z yugurtirib tekshirish, topshiriqni bajarish, natija va yechimini tekshirish shaklida tashkil qilinadi. Tekshirish qaysi shaklda olib borilmasin, u yangi materialni o'rganishga kirishishda katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning didaktik, psixologik tayyorgarligi ularni faqat yozuv asboblari bilan, ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlash bilangina belgilanmay, balki dars mazmunini aniq ta'riflash bilan ham belgilanadi. Ayni shu bosqichda o'qituvchi bolalarga ular darsda nimani o'rganganlarini va buning amaliy ahamiyatini tushuntiradi.

O'quvchilarni yangi material bilan tanishtirish, uni o'rganish, sistemalashtirish va o'tilganlarni chuqurlashtirish, bilim, ko'nikma va malakani mustahkamlash va o'quv materiallarini takrorlash—bularning hammasi darsning asosiy qismiga kiradi.

Darsning yakunlovchi qismida esa o'quvchilarning ishlari baholanadi va ular mustaqil ishlarga jalb etiladi, ya'ni ularga uy vazifalarini bajarish bo'yicha aniq yo'llanmalar beriladi. Bu, ayniqsa, yordamchi maktablarda juda muhim, chunki uy vazifasi dars davomida qo'lga kiritilgan bilim, ko'nikma va malakani mustahkamlash va kengaytirishga, o'quvchilar faolligi va mustaqilligini rivojlantirishga, ularda o'z-o'zini nazorat qilishni tarbiyalashga xizmat qiladi. Biroq rivojlantiruvchi ahamiyatga ega bo'lgan uy vazifasi, sinfda bajarilgan ishning davomi sifatida qaralganda va o'quvchilar uni mustaqil bajarishlari mumkin bo'lgandagina shunday hisoblanadi. Uy vazifalari o'quvchilarni qiyinchiliklarni yengishga, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishga va mashqlarni bajarishda eng unumli yo'lni topishga o'rgatishi lozim.

O'qituvchi o'quvchilarga uy vazifasini tushuntirib, uni bajarish yo'llarini ko'rsatib berishi kerak. Ba'zida butun sinfgagina emas, balki ayrim o'quvchilarga alohida tushuntirib, individual vazifalar ham topshiriladi. Bundan tashqari, I.G.Yeremenko darsning yakunlovchi qismida ish joyini tartibga keltirish, nafas olish uchun jismoniy mashqlar bajarish, didaktik o'yinlar, topishmoqlar topishni uyushtirishni tavsiya qiladi. Yordamchi maktabda qaytarish darsning zaruriy elementi bo'lib hisoblanadi. Qaytarish bola materialni esidan chiqarmasdan oldin bajarilishi kerak. A.N.Graborov iborasiga ko'ra, qaytarish – unutishning oldini olishdir. Shuning uchun yordamchi maktablardagi darsning har bir bosqichi, avval o'rganilgan bilimni yangi shakllarda qaytarish bilan, bilimni amaliy qo'llash jarayonida qaytarish bilan bog'liq bo'lishi kerak. Shunga ko'ra A.N.Graborov o'ziga xos, ammo majburiy bo'lmagan, qaytarish alohida o'rin tutgan dars tuzilishini taklif qiladi:

1. Dars o'quvchilar tajribasini safarbar qilish bilan boshlanadi.
2. Bu tajriba sistemalashtiriladi.
3. Mavzu bo'yicha yangi material bayon qilinadi.
4. Yangi va o'tilgan material orasida aloqa o'rnatiladi.
5. Material takrorlanadi.
6. Yangi qoidalarga misollar o'ylab topiladi.
7. Material umumlashtirilib, yakunlovchi qaytarish o'tkaziladi.
8. O'quvchilar ongida materialni mustahkamlovchi uy vazifasi beriladi.

Yordamchi maktablardagi qaytarish o'zgaruvchan xarakterda bo'lib, u bolaning rivojlanishiga imkon yaratishi kerak. U ayni o'tiladigan mavzu bo'yicha o'quvchilarda qanday ko'nikma va malakani ishlab chiqishi kerakligini, mustaqil ish turlarini belgilashi kerak. Darsga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi alohida e'tibor talab qiladigan o'quvchilarni belgilab, avvaldan ular uchun alohida savol, uy vazifalari va topshiriqlar tayyorlab, uni o'quvchilarga tushuntirib, bajarish usulini ishlab chiqadi, ayrim o'quvchilar uchun individual topshiriqlar tanlaydi. Tayyorlanish davrida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakasini hisobga olish va tekshirish usullari va turlari ham ishlab chiqiladi.

O'qituvchi dars rejasini tuzadi, agar o'quv materiali mazmuni talab qilsa uning qisqacha konspektini ham oladi. Bizningcha, dars rejasida quyidagi elementlar o'z aksini topishi kerak:

1. Dars mavzuining nomi.
2. Darsning asosiy didaktik maqsadlari, ta'limiy, tarbiyaviy va nuqsonni tuzatish vazifalari.
3. Darsda foydalaniladigan jihozlar.
4. Darsning tuzilishi, ya'ni darsning asosiy qismlari yoki bosqichlarini, ularning ketma-ketligi va o'tkazish uchun ketadigan vaqtni taxminan aniqlash.

5. Yangi materialni o'rganish, mustahkamlash, takrorlashga oid va navbatdagi mavzularni o'rganishga oid ishlarning mazmuni.

6. Darsning har bir qismida bajariladigan o'quv ishining metod va usullari.

7. Darsning borishida o'quvchilar olib boradigan individual ish so'ralishi kerak bo'lgan o'quvchilarning familiyalari.

8. O'quvchilar bilimni baholash.

9. Uy vazifasi.

Darsga qo'yilgan davr talablari

Hozirgi kunda yordamchi maktablarda dars 2 xil yo'nalishda: **an'anaviy**, **interfaol** tarzda olib boriladi.

An'anaviy dars olib borish bu shu kungacha o'tiladigan dars jarayonlari kabi olib boriladi. Interaktiv, ya'ni interfaol yo'nalish yangi pedagogik texnologiyaga asosan olib boriladi. Bunda darsda o'qituvchi emas, o'quvchilar faol, amaliy ishtirok etadilar. Yordamchi maktabda o'quvchilarga beriladigan fanlar asosidagi bilimlar, u ularning e'tiqodlariga aylanishi o'ta muhimdir. Yordamchi maktab o'quvchilarining aqliy qobiliyatlarini korreksion rivojlantirish davr talabidir. Yordamchi maktab o'quvchilari barcha fanlardan olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llay olish, faoliyatlarini faollashtirish va ko'nikma, malaka hosil qilish lozimdir. Ular o'zlarining ko'rgan-kechirganlarini sabab-oqibat qonuniyatlarini anglab yetish va hayotga tatbiq qila olishi o'ta muhim. Yordamchi maktabda o'quvchilarga individual yondashish shu boisdan ham ta'lim jarayonining muhim talabidir.

Yordamchi maktabda o'qitishdagi individual yondashish faqat mashq ishlarida emas, balki o'quv jarayonining hamma bosqichlarida: yangi materialni o'tishda, mustahkamlashda va takrorlashlarda ham, uy vazifasini tuzishda va darsdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlarda ham amalga oshirilishi zarur.

Hozirgi davrda ta'lim-tarbiya jarayonlarida pedagogik texnologiyani qo'llash bilan uzviy bog'lab olib borish, tanqidiy fikrlovchi shaxsni tarbiyalashdek muhim vazifani kutmoqda. Hozirgi kun amaliyotiga tatbiq etilayotgan yangi o'qitish tizimini qat'iyon ilmiy asoslangan maxsus pedagogika tizimiga aylantirish davr talabidir, zero ijtimoiy tajriba elementlari – bilim, ko'nikma va malaka ijodiy faoliyat tajribalari – maxsus maktab pedagogika tizimi doirasida, milliy urf-odatlar, milliy qadriyatlarni qo'llagan holda korreksion-pedagogik ish mazmunini takomillashtirish maxsus maktab oligofrenopedagoglari oldida turgan dolzarb, asosiy vazifadir.

Yordamchi maktabda ta'lim jarayonida ta'lim mazmunining yangi loyihasini, ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurati vujudga keldi.

Pedagogik texnologiya shunday bilimlar sohasiki, ular vositasida oligofrenopedagog faoliyati yangilanadi. O'quvchilarda hurfikrlilik, insonparvarlik, vatanparvarlik tuyg'ulari tizimi shakllantiriladi. Davr talabi – «shaxs manfaati va ustuvorligi» maxsus ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning asosiy omillaridan biri ekan, buni amalga oshirishda pedagogik texnologiya kerakli omil bo'lib xizmat qiladi.

Yangi pedagogik texnologiya deganda ishlab chiqarish mahsulotini tayyorlash jarayoni, bu jarayonni amalga oshirish vositalari, qurol-uskunalari, jarayon ishtirokchilarining harakatlari tarzi, bir-biriga munosabati majmuasi tushuniladi. «Texnologiya» tushunchasi texnikaviy taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan holda fanga 1872-yil kirib kelgan. U ikki so'zdan: «texnik» – san'at, hunar va «loges» – fan so'zlaridan tashkil topib, hunar fani ma'nosini anglatadi.

Pedagogik texnologiya – ta'lim shakllarini optimallashtirish maqsadida hamda ularning o'zaro ta'sirini inobatga olib o'qitish va bilim o'zlashtirishning barcha jarayonlarini aniqlash, yaratish va qo'llashning tizimli uslubidir (YUNESKO).

1) Dars – ta'lim berish, rivojlantirish va tarbiyalash funksiyalarining kompleks tarzda amalga oshirilishini nazarda tutadi. O'quvchining shakllanishiga doir barcha jihatlariga ta'sir o'tkazadi. Shaxsning bilimlarini oshiradi, aqliy qudrati va qobiliyatlarini rivojlantiradi, dunyoqarashini, axloqiy, estetik qobiliyatlarini, irodaviy fazilatlarini, mehnatga munosabatini shakllantiradi.

2) Dars o'tishiga, shakliga ko'ra sistema bo'yicha olib boriladi: muayyan boshlanishdan, darslarning maqsadlari va vazifalarini belgilashdan, materialni tushuntirish, mustahkamlash va takrorlashdan, uyga vazifa berishdan iborat bo'ladi. Darsning qismlari o'zaro bir-biri bilan bog'langan bo'lishi, biridan keyin ikkinchisi o'tishi kerak.

3) Dars o'qitish tamoyillariga muvofiq bo'ladi: u tarbiyaviy ta'sir o'tkazadi, ilmiy tushunish uchun qulay hisoblanadi, o'quv materialining puxta va ongli tarzda o'zlashtirilishiga, malaka, ko'nikmalar shakllanishiga imkon beradi.

4) Dars mazmuni o'quv dasturiga muvofiq bo'lib, u boshqa darslar sistemasidagi bo'g'inlarni qamrab oladi. Ilgari, qanaqa mazmun o'rganilgani va bu darsdan keyin nimalarni o'rganishlari kerakligini hamisha esda tutish shart. Faqatgina esda tutish va bilish emas, balki bajargan ishi o'quv faoliyati davomida keyinchalik o'rganilishi lozim bo'lgan ba'zi g'oyalar bilan oldindan tanishtirib ketish tendensiyasini vujudga keltirishi kerak.

5) Darsga tayyorgarlik ko'rish va uni o'qitish chog'ida, o'qitish va tarbiyalashga nisbatan zamonaviy psixologik-pedagogik va uslubiy yondashish hisobga olinadi.

O'qituvchi, shuningdek, maktabdagi muayyan vaziyatni: jihozlarni, texnikaviy vositalarni, mahalliy, ijtimoiy va tabiiy shart-sharoitlarni va boshqa narsalarni ham hisobga oladi.

Dars o'tishga tayyorgarlik va uni o'tish muvaffaqiyatli sinf dars sistemasini sharoitida o'quv jarayonini tashkil etish asoslarini tushuntirib berolganligi bilan belgilanadi.

Har qanday darsda maqsad va vazifalar ko'zda tutiladi. Ta'lim berish maqsadlari alohida ajratiladi. Dars hozirgi zamon talabini, tarbiyaviy maqsad va vazifalarini ham o'z ichiga oladi. Ular o'quv materialining mazmuni bilan ham, shuningdek, maktab o'quvchilari shaxsini tarbiyalash va kamol toptirishga qaratilgan umumiy maqsadlar bilan ham belgilanadi. Tarbiyaviy vazifalar o'quvchilarning axloqiy, irodaviy, intellektual, uzluksiz jarayoni hisoblanadi.

Har qanday dars o'quvchining ijobiy fazilatlarini shakllantirishga faol yordam berishi shart.

Bunda darsning ta'lim berish jihati, uning mazmuni, tashkil etilishi o'quv faoliyatining muayyan tarbiyaviy yo'nalishini vujudga keltiradi.

O'qituvchi aniq tarbiyaviy vazifalarni belgilaydi. Masalan, mashq qilish, ijodiy yondashish.

Darsda ta'lim berish o'quvchilarning shaxsiy tajribalariga tayanib ish ko'rishni talab qiladi. Agar material o'quvchilar shaxsiy boyligiga aylanib qolgan bilimlar bilan bog'langan, agar u mahalliy tabiiy va ijtimoiy hodisalar bilan aloqador bo'lsa, o'quvchilar uchun uni o'rganish osonroq, qiziqarliroq, tushunarliroq bo'lar edi. Shaxsiy tajribaga tayanish darsni muvaffaqiyatli o'tkazishning muhim shartidir.

O'quvchilarni o'qishga, mustaqil ravishda bilimlarni egallashga o'rgatish umumiy jihatdan emas, balki har bir darsda muayyan tarzda hal etiladi. Bu eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Jamoa, guruh shaklida va individual tarzda ishlashni mohirlik bilan qo'shib olib borish darsni tashkil etishda asosiy masala hisoblanadi. O'quvchi o'quv topshiriqlarini tashkil eta olishi, shakllantira bilish va bajara olishi uchun uni jamoa bo'lib ham, individual tarzda ham ishlashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Savollar

1. Yordamchi maktabda darsga qo'yiladigan didaktik talablar nimalardan iborat?

2. Da: s deb qanday jarayonni tushunasiz?

3. Yordamchi maktabda qanday turdagi darslar qo'llaniladi?

4. Darsning didaktik, nuqsonni tuzatish va tarbiyaviy maqsadlari orasidagi aloqa qanday amalga oshiriladi?

5. Yordamchi maktablarda dars qanday tuziladi?

3.6. Yordamchi maktab o'quvchilarining bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish hamda baholash darslari

O'quvchilarning ko'nikma va malakalarini hisobga olish ularning bilim egallashlarini, uning izchilligini nazorat qilishga xizmat qiladi. Bolalarning bilimlari nazorat qilinmasa ular sistemali, izchil, mustahkam bilim ololmaydilar. O'quvchilardagi bilim darajalari to'g'ri, sistemali va differensiallashgan holda tekshirilib turilgandagina maqsadga erishish mumkin. Bolalarning o'zlashtirgan bilimlarini tekshirishning tarbiyaviy ta'siri shundaki, o'quvchilarda tekshirish tufayli o'z-o'zini nazorat qilish xislatlari rivojlanib boradi.

O'quvchilarning bilimlari kundalik, har bir dars davomida, dasturdagi ma'lum mavzular o'tilgandan keyin, har bir chorak, o'quv yili oxirida tekshiriladi. Shunga binoan baholashning joriy va yakuniy turlari mavjud, har bir baholash turiga mos keluvchi tekshirish usullari ham bor. Kundalik baholashda o'qituvchi kuzatish, yuzaki so'rashdan foydalansa, joriy va yakuniy baholashda og'zaki so'rash, sinov ishlaridan foydalanadi.

Yordamchi maktablarda o'quvchilar bilimini tekshirishning barcha turlari qo'llaniladi va bunda aqli zaif bolalarning o'ziga xos xususiyatlari qat'iy e'tiborga olinadi. Baholashning tarbiyaviy va tuzatuvchi tomonlariga alohida e'tibor beriladi. Yordamchi maktablarda ham ommaviy maktablardagi kabi besh balli baholash tizimi qo'llaniladi. Ammo yordamchi maktab o'qituvchisi aqli zaif bolalarning bahoga munosabatlariga alohida e'tibor bilan qarashi talab etiladi. O'qituvchi, tarbiyachilar aqli zaif bolalarga bahoga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalashlari lozim. Obyektiv, haqqoniy baho har doim bolalarda o'qishga nisbatan qiziqishlarning oshishiga hamda o'z kuchiga ishonch hosil bo'lishiga yordam beradi. Ayniqsa, yordamchi maktablarda o'quvchilarning individual xususiyatlarini, xarakter kamchiliklarini, ularda jismoniy nuqsonlarning borligini, qobiliyat cheklanganligini e'tiborga olish lozim.

Ayrim hollarda aqli zaif bolalarning eng oddiy yutuqlari ham ijobiy baholashni talab etadi. Lekin bundan, buni albatta barcha aqli zaiflarga tatbiq etish kerak, degan ma'no kelib chiqmasligi kerak. Shu sababli o'qituvchi o'quvchilarni, ularning imkoniyatlarini yaxshi bilishi talab etiladi. Bahoning rag'batlantiruvchi kuchidan foydalanish kerak. O'quvchilarga topshiriqlar berish vaqtida mumkin qadar topshiriqlarni individuallashtirish zarur. Aks holda bo'sh o'zlashtiradigan o'quvchilar sistemali ravishda past baho olib yuradilar. Buning oqibatida esa aqli zaif bolalarda darsga nisbatan yomon munosabat shakllana boshlaydi. Bu hol ularning imkoniyatlarini yanada chegaralab boradi. Yordamchi maktabda ayrim o'quvchilar bilan olib boriladigan yakka holdagi tuzatish ishlari birmuncha uzoq muddat davom etadi. Bunday bolalar umumiy bolalar bilan olib boriladigan frontal ishlarga

qo'shilib ketmagunlaricha individual ishlar davom ettirilishi mumkin. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarining imkoniyatlarini bilishi asosida ularning kelajakdagi rivojlanish rejasini belgilashi mumkin.

Yordamchi maktab darslarida keng tarqalgan tekshirish usuli og'zaki so'rashdir. Og'zaki so'rashning turli shakllaridan foydalanish mumkin. Og'zaki so'rash yangi bilimlar berish oldidan, yangi bilimlar berish vaqtida bolalarning shaxsiy tajribalarini, oldingi bilimlarini aniqlash uchun olib boriladi. Bu holda og'zaki so'rash yangi berilayotgan materiallar bilan oldingi egallangan bilimlar orasida bog'liqlikni hosil qilish uchun qo'llanadi hamda bolalarni yangi bilimlarni yaxshi idrok etishga psixologik jihatdan tayyorlaydi.

Og'zaki so'rash ma'lum mavzu o'tilgandan keyin materialni qaytarish, nazorat qilish va bolalar bilimlarini bir tizimga keltirish uchun qo'llaniladi. Bu ishlar oqibat-natijada aqli zaif bolalar tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir etishi ko'zda tutiladi. Yordamchi maktab o'qituvchilarining o'quvchilarga berayotgan savollari bolalardagi bilimlarni, geografik nomlarni xronologik shaklda egallashga xizmat qilishi kerak. Ular sabab-oqibat bog'lanishlari orasida munosabatlarning shakllanishiga yordam beradigan mazmunda bo'lishi zarur. Chunki bunday mazmundagi savollar aqli zaif bolalarda tahlil va tasnif, taqqoslash, umumlashtirish, yanada murakkabroq fikrlash jarayonlarining yuzaga kelishiga, ularning umumiy kamolotiga yordam beradi.

M.M.Nudelmanning ko'rsatishicha, aqli zaif bolalar bir tizimdagi savollarga yaxshi javob berar ekanlar. Ular o'qigan materiallarini birmuncha oson gapirib beradilar. Idrok etilgan material bilan berilayotgan so'roq orasidagi bog'liqlikni ko'ra bilmaydilar. O'qituvchi bolalarga berilayotgan savollar mazmunini o'zgartira borib, ularning rivojlanishini, ulardagi nuqsonni tuzatish ishlarini boshqarib boradi. O'quvchilar bilimlarini tekshirishning turli-tuman usullaridan foydalanib, yordamchi maktab o'qituvchisi o'quvchilarning o'quv materiallarini yanada samaraliroq o'zlashtirishlariga erishishi mumkin. Yordamchi maktablardagi o'quvchilar bilimlarini tekshirish orqali bir qator vazifalarni hal etish lozim.

Tekshirish orqali aqli zaif bolalarga bilim beriladi, ular tarbiyalanadi, diagnostika ishlari amalga oshiriladi hamda rag'batlantirish uchun baholanadi.

Aqli zaif bolalarning bilimlarini tekshirish jarayonida bilimlar aniqlanadi, mustahkamlanadi, sistemalashtiriladi va umumlashtiriladi. Tekshirish, qaytarishning tarbiyaviy ta'siri ham bor, chunki bu jarayon aqli zaif bolalarni tarbiyalaydi va ularda javobgarlik hislarining rivojlanishiga yordam beradi, o'zlarini nazorat qilish kuchayib boradi. Yordamchi maktablarda to'g'ri tashkil qilingan tekshirish va so'rash ishlari har bir o'quvchining, butun sinf jamoasining yaxshi bilim olishiga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Tekshirishning diagnostik vazifasi ham o'ziga xos

ahamiyatga ega. Buning yordamida o'quvchilarning har tomonlama rivojlanish xususiyatlarini, qobiliyatlarini, bilim oluvchanligini o'rganish mumkin. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal etmasdan yordamchi maktablarda yaxshi tashkil etilgan ta'lim jarayonini tasavvur etish mumkin emas. O'quvchilarning xususiyatlarini yaxshi bilishimiz asosida bolalarga baho qo'yishdan ko'zlangan maqsadni yanada to'laroq tushunib boramiz. O'quvchilar bilimlarini tekshirish vaqtida asosiy e'tiborni xotirasi yomon, tinglash qobiliyatlari past bolalarga qaratishimiz kerak. Yordamchi maktab o'qituvchisidan tekshirishda izchillikka amal qilish talab etiladi. Chunki bilimlarni muntazam, izchillik bilan tekshirib borish asosidagina o'quvchilardagi individual xususiyatlarni aniqlab olishimiz va shular orqali aqli zaif bolalarga o'z vaqtida yordam berishimiz mumkin. Yordamchi maktablarda o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini tekshirish suhbat shaklida ham amalga oshirilishi mumkin. Aqli zaif bolalarning tez charchashini inobatga olib, savol-javob va suhbatlarni 10–15 daqiqagacha o'tkazish mumkin, deb tavsiya etadi I.G.Yeremenko. Berilayotgan savollar ommaviy maktablardagidek barcha sinfga qarata beriladi. Doskaga chaqirilgan bolaning javoblarini barcha sinf o'quvchilari diqqat bilan tinglashi talab etiladi. O'qituvchi xohlagan vaqtda doskada javob berayotgan o'quvchini to'xtatib, boshqa bolaning davom ettirishini so'rashi mumkin. Savol-javobga iloji boricha ko'proq o'quvchilar jalb etilishi kerak. Boshlang'ich sinflardagi suhbatlar ko'proq o'yin xarakterini kasb etishi mumkin.

O'quvchilar bilim va malakalarini aniqlash uchun yozma ishlardan: diktant, bayon, kichik hajmli insho, rasm, chizma chizish, ma'lum joyning rejasini tuzish va boshqalardan foydalaniladi. Yozma ishdan oldin o'quvchilarga ko'rsatma beriladi. Aqli zaif o'quvchilarning amaliy topshiriqlarni bajarishlari o'ziga xos ravishda o'quvchilarning egallagan bilim, ko'nikmalarini tekshirish usulidir. Chunki bunday topshiriqlar orqali o'quvchilarning qanchalik hayotga tayyorlanganligi ko'rinadi.

Bolalarning bilim va ko'nikmalarini tekshirish uzviy tarzda baholash bilan bog'liqdir. Bahosiz o'quvchilar bilimini tekshirish kam samara beradi. Chunki bolalar o'z ish natijalarini ko'rmaydilar. Shu sababli o'zlarini nazorat qilish pasayib boradi.

Yordamchi maktab tajribasining ko'rsatishicha, aqli zaif bolalarga baho qo'yish ular ruhiyatiga salbiy ta'sir etadi degan fikrlarni inkor etadi. Maktab hayotining ko'rsatishicha, haqiqatan ham bir qism bolalar bahoga noxush munosabat bildirsalar, bir qismi bahoga umuman befarq bo'ladilar. Ammo yordamchi maktab o'quvchilarining asosiy qismi bahoga o'zlarining mehnat faoliyati natijasi sifatida qaraydilar.

Bolalarda baho obyektiv qo'yilmaganda unga nisbatan noto'g'ri munosabat yuzaga keladi. Bolalarga olgan baholarni tushuntirish lozim. Baho qo'yishda o'quvchining yutuq, kamchiliklarini ko'rsatish kerak. E'lon qilingan baho sinf jurnaliga va o'quvchi kundaligiga qo'yiladi. Ba'zan og'zaki baho ham

qo'yilishi mumkin. Har holda og'zaki rag'batlantirish katta ahamiyatga ega. Baho qo'yish asosan kundalik tekshirish orqali amalga oshiriladi.

Yuqori – «5» (a'lo) ball o'quvchiga o'quv dasturi mazmunini chuqur va to'la egallab olgani, o'quv materialda nazariy va amaliy jihatlarni ajrata bilgani, mustaqil ravishda javob qila olgani, aytilgan ta'riflarni, tushunchalarni izohlab bilgani, shuningdek, javobning to'g'ri uslubda va badiiy shaklda ekanligi uchun qo'yiladi. Javob ishonarli va bexato bo'lishi kerak.

«4» (yaxshi) ball ham materialning mazmunini chuqur va to'la o'zlashtirgani uchun, o'rgatilgan tushunchalarni, qoidalarni, ta'riflarni to'g'ri bayon eta olish va isbotlay bilish malakasi uchun qo'yiladi. Lekin o'quvchi noaniqliklarga, javob mazmunining shakli va uslubida ayrim xatolarga yo'l qo'yadi.

«3» (o'rta) ball o'quvchi o'quv materialidagi asosiy qoidalar va bog'lanishlarni o'rganganligi va tushunishini anglatadi. Lekin uning tushunchalarni yetarli darajada chuqur egallab olmaganligidan dalolat beradigan xatolarga yo'l qo'yadi, aytdigan fikrini bayon eta olmaydi. Javobida birlik yo'q bo'ladi. Javob garchi to'g'ri bo'lsa ham, u alohida, tarqoq fikrlardan iborat bo'ladi. O'quvchi, odatda, o'qituvchining yordami bilan javob beradi.

Yomon ball o'quvchi sistemasiz, tarqoq bilimlarga ega bo'lgani uchun qo'yiladi. U asosiy va ikkinchi darajali narsalarni ajratmaydi, nazariy va amaliy mazmunning bir-biridan farqini bilmaydi. O'quvchi, odatda, yod olingan iboralarni takrorlaydi, bundan uning o'zida ham, o'qituvchida ham qanoatlanish hissi tug'ilmaydi. Dasturdagi materialning bundan keyingi o'rganilishini unga asoslanib tashkil etib bo'lmaydi. Bunday bilimlar aqliy rivojlanishga kamdan-kam yordam beradi.

Juda yomon ball qachonki, o'quvchi dasturdagi materialni bilmagan va tushunmagan, mazmunda qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan hollarda qo'yiladi.

1 – 2-sinflarda jurnalga ham, daftarga ham yomon baho qo'yilmaydi.

Yordamchi maktab o'qituvchisi o'quvchilarini og'zaki «a'lo», «yaxshi» deb rag'batlantiradi. Yordamchi maktab o'quvchilarida bunday rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Ular o'z kuchlariga ishona boshlaydilar. Yordamchi maktabda o'qituvchining umuman bunday baholashi aqli zaif o'quvchi shaxsini emas, balki ko'rsatgan sifatlarini baholashni nazarda tutadi. Bu hol o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlar yanada yaqinlashishida kerakli omil bo'lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda baholashning qanday turlari bor?
2. Yordamchi maktabdagi baholashning ommaviy maktabdagi baholashdan farqi nimada?
3. Baholashning qanday vazifalari mavjud?
4. Bilimlarni chorak va yakuniy tekshirishning qanday shakllari bor?
5. Baholashning mezonlari haqida tushuncha bering.

4-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA TARBIYA NAZARIYASI

4.1. Yordamchi maktablarda o'quvchilarni tarbiyalashning maqsadi, vazifasi, tamoyillari va usullari

Insonning insoniyligi uning ma'naviy va axloqiy jihatdan qalbi pokligi, halolligi, barkamolligi bilan belgilanadi.

Ma'naviy tarbiya insoniy tarbiyaning eng muhim bosqichidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Farmonida: «Jamiyatda yuksak ma'naviy fazilatlarini kamol toptirish, yoshlarni boy madaniy merosimiz, tarixiy an'analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir»,¹ – deb ta'kidlaydi.

Tarbiya nazariyasi yangi insonni shakllantirishning umumiy qonuniyatlarini ochib beruvchi yetakchi ilmiy g'oyalari tizimidan iborat. Tarbiya nazariyasi – tarbiyaning mazmuni, uning bolalar yoshiga bog'liqligi, tarbiya tamoyillari hamda ulardan samarali foydalanish shart-sharoitlari, o'quvchilarning maktabdan tashqari ishlari, maktab, oila, mehnat jamoalari, jamoatchilikning bola tarbiyasidagi birgalikdagi ishlar mazmunini ochib beradi. Tarbiya nazariyasi va usullari maktablardagi tarbiyaviy faoliyatning ilmiy asosini tashkil etadi. Ammo tarbiyani ta'limdan umuman ajratib qo'yish mumkin emas. O'qish keng ma'noda tarbiya deb atalgan gulning yaprog'i, xolos. Gulga chiroy baxsh etadigan yaproqlarning hammasi birdek bo'lgani kabi tarbiyada ham asosiy va ikkinchi darajali narsa bo'lmaydi.

Demak, malakalarda sof tarbiya bo'lmaganidek, sof ta'lim ham bo'lishi mumkin emas. Ayniqsa, yordamchi maktablarda tarbiyalab ta'lim berish va bilim berib tarbiyalash juda zarur.

Bizga ma'lumki, har qanday jarayon ma'lum biror natija olishga qaratiladi. Jarayon natijasiz bo'lishi mumkin emas. Aks holda holat jarayon

---

¹I.A.Karimovning «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Farmoni. Toshkent sh., 1996-yil 9-sentabr. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1996-yil 13-sentabr. 37-son.

bo'la olmaydi. Zero, tarbiya ham jarayondir. Tarbiya jarayonidan qanday mahsulot olamiz. Uning asosiy natijasi har tomonlama yetuk, uyg'un, kamol topgan shaxsni shakllantirishdir. Bu jarayon ikki yoqlama bo'lib, uyushtirishni va rahbarlikni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning faollik ko'rsatishini ham taqozo qiladi. Ammo bu jarayonda o'qituvchi, tarbiyachi yetakchi rol o'ynaydi, chunki u tarbiyaning umumiy maqsadlarini amalga oshirish reja va dasturini ishlab chiqadi, tarbiya shakllari, usullarini asosli tarzda tanlab oladi va hayotga tatbiq etadi.

Yetuk shaxs tarbiyalash tarbiyaning yakuniy maqsadidir. Tarbiya tizimining tuzilishini g'isht, beton plitalari, temir materiallari va boshqa detallardan iborat qurilish bilan qiyoslash mumkin. Qurilishda har bir detal, buyumning o'z vazifasi bo'lib, ayni vaqtda muayyan darajada umumiy vazifalarni ham bajaradi. Ammo, ayni vaqtda eng yuqori sifatli buyumlar to'plami imorat bo'lib qolmaganday, tarbiya jarayonining ham alohida qismlari, komponentlari zarur natijani bermaydi. Buning uchun tarbiyada barcha detallar: maqsad, vazifalar, mazmun, shakllar, usullar umumiy, birga bo'lishi kerak. Shaxs tarbiyasida atroflicha yondashish obyektiv ravishda aqliy, g'oyaviy, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiya birligini, o'quvchilar ongi, xulq-atvori va faoliyatining birligini, tarbiya jarayonida tashkil etishning individual, guruhli va ommaviy shakllarini qo'shib olib borishni ta'minlaydigan kompleks pedagogik tizimlarni vujudga keltirishni hamda bu tizimlarning amaldagi tatbig'ini talab etadi. Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy-qadrli fazilatlarini shakllantirishga, uning atrofga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabatlari doirasini vujudga keltirishga va kengaytirishga qaratilgandir.

Shaxsning turmushdagi turli jihatlariga munosabatlari tizimi qanchalik keng, xilma-xil va chuqur bo'lsa, uning o'z ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi.

O'z tabiatiga ko'ra tarbiya jarayoni ko'p omilli mazmunga ega. Buning ma'nosi shuki, bola shaxsining qaror topishi maktab, oila, jamoatchilik, ijtimoiy muhit va yaqin atrofdagi vaziyatning xilma-xil, bevosita va bilvosita ta'siri ostida ro'y beradi. Hamma narsa: ota-onalar, boshqa odamlar, narsalar, voqealar, pedagoglar tarbiyalaydilar. Tarbiya jarayoni boshqariladigan xarakterga egaligi bilan ajralib turadi.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon bo'lib, bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariyoq boshlanadi hamda butun umr bo'yi davom etadi. Tarbiya jarayonining natijalari odatda bir xil xarakterda bo'lmaydi. Bu narsa ko'pgina sabablarga, o'quvchilarning individual tipologik tafvutlariga, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasiga, shaxsiy munosabatiga bog'liq. Shuning uchun bir xil tarbiyaviy ta'sirning o'zi «shaxsning hissiy larzaga kelishiga» olib kelsa, ayni vaqtda boshqa bola ma'naviy dunyosiga ta'sir qilmasligi mumkin.

Tarbiya jarayoni, odatda, qayta tarbiyalash aqli zaif bolaning atrof-muhitda u yoki bu hodisalar bilan salbiy aloqasi natijasida vujudga keladigan munosabatlar va shaxs xususiyatlarini bartaraf etish bilan qo‘shib olib boriladi. Yuksak darajaga erishadigan tarbiya jarayoni o‘z-o‘zini tarbiyalash vazifasini bajaradigan tarbiyadir. Tarbiya dialektik jarayon ekanligini unutmashimiz darkor. Bola atrof-muhitning murakkab olami bilan xilma-xil munosabatlarga kirishadi. Mavjud tarbiya jarayonida bu holatni hisobga olmaslik mumkin emas. Bu holat tarbiya jarayoniga puxtalik, jo‘shqinlik, o‘zgaruvchanlik olib kiradi. Tarbiya vositalarining hech biri doimiy bo‘la olmaydi. Chunki bola o‘zgarib, rivojlanib, murakkablashib boradi, tarbiya jarayonining alohida dialektikasiga yana shu narsa sabab bo‘ladiki, tarbiyalanuvchi bu jarayonda obyektgina emas, balki ko‘pincha subyekt sifatida ham qatnashadi. Umuman tarbiyada «subyekt» va «obyekt» tushunchalari bir-biri bilan chambarchas aloqada bo‘lib, bir-birini taqozo etadi. Tarbiya jarayonining dialektikasi uning ziddiyatli ekanligida namoyon bo‘ladi. Aslida bu narsa tarbiyalanuvchilarga nisbatan qo‘yiladigan talablar bilan ularning tayyorgarlik darajasi, rivojlanish darajasi o‘rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga qaratilganidir.

Dialektikaga binoan har qanday rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi ichki omillardir. Ammo ular namoyon bo‘lishi uchun qulay tashqi sharoitlar yaratilgan taqdirdagina rivojlanish mazmuni va yo‘nalishini belgilaydi. Bolaning ichki kuchlari tashqi ta‘sir ostida tarkib topib, o‘zgarib, shaxsning o‘z rivojidagi yuksakroq darajaga o‘tishi uchun sharoit yaratadi. Tarbiya jarayonining harakatlantiruvchi kuchi bilan ziddiyatlar tashqi va ichki bo‘lishi mumkin. Tashqi ziddiyatlar obyektiv mavjud bo‘lgan narsa bilan atrofdagi kishilar yurish-turishi o‘rtasidagi nomuvofiqlikda, tafovutda namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha yordamchi maktab o‘quvchisi tengdoshlari va katta yoshdagilarning ijtimoiy normalarga zid xatti-harakat qilganliklarining guvohi bo‘ladi. Tarbiya jarayonining tashqi ziddiyatlaridan biri tashqi talablar bilan aqli zaif o‘quvchining o‘z xulq-atvori o‘rtasidagi ziddiyatdir. Tarbiya jarayonining obyekt bo‘lgan aqli zaif bolaning xarakterli xususiyati uning real imkoniyatlari bilan, jamiyat tomonidan uning xulq-atvori va faoliyatiga qo‘yilgan talab o‘rtasida, tarbiyalanuvchining munosabati bilan uning mustaqillikka intilishi o‘rtasidagi ziddiyatdan iboratdir. Yordamchi maktab o‘quvchisi talablari bilan uning imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyat ham ichki ziddiyatlar jumlasidandir. Bu ziddiyat xulq-atvorda ravshan ifodalanishi mumkin: va‘da berib, uni bajarmaslik, biror ishni boshlab oxiriga yetkazmaslik va boshqalar. U holda tarbiya jarayonida nizoli vaziyat vujudga keladi. Insonning shaxs sifatida kamol topishidagi asosiy manbalardan biri talablar bilan ularni qondirish usullari o‘rtasidagi ziddiyatdir. Agar yordamchi maktab o‘quvchisining talablari tegishli ashyo yoki harakat bilan va zarur hajmda qondirilsa, ziddiyat ilk bosqichdayoq bartaraf etiladi yoki to‘g‘rilanadi. Aslida esa bola talablari darhol, to‘la qondirilmaydi. Buning oqibatida turli ziddiyatlar kelib chiqadi va asabiy holat yuz beradi. Tarbiya

jarayonini ilmiy asoslangan tarzda olib borish uchun uning qonuniyatlarini chuqur o'rganish talab qilinadi. Bu qonuniyatlar vazifalarning muayyan rivojlanishi uchun sharoit yaratuvchi sabab va oqibat o'rtasidagi muhim, zarur ichki aloqalarning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, bolani maksimal darajadagi ijtimoiy mavjudot deb atash mumkin. Bolaning tashqi dunyoga har qanday, hatto eng oddiy ibtidoiy munosabati ham hamisha boshqa odamga munosabat orqali aks etgan bo'ladi. Ko'pgina faktlar, narsalar shundan dalolat beradiki, bola qo'lidagi o'yinchoq ko'pincha kattalar bilan muomala vositasi bo'ladi. Bolalar kattalardan yordam olish uchun emas, balki muomalaga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun ham o'yinchoqqa murojaat qiladi. Aqli zaif bolalar muomalasi ular faoliyatining o'ziga xos turi bo'lib, bunda boshqa bir odat narsa sifatida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatda muayyan mazmun (o'qish, dars tayyorlash, model yasash, gaplashish, sayrga chiqish) boshqa bolalar bilan muomala usuligina hisoblanadi. Yoshlardagi muomala tengdoshlarini va o'zini bilishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Aqli zaif o'quvchi shaxs bo'lib shakllanishi uchun faoliyat turlari to'g'ri tashkil etilgan bo'lishi kerak. Shakllanayotgan shaxs faoliyatining asosiy turlari korreksion pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilgan taqdiridagina tarbiyaviy jarayon vositalari bo'la oladi. Faoliyatning ijtimoiy-foydali bo'lishining o'zi kifoya emas, u aqli zaif o'quvchining o'zini qanoatlantirishi, o'quvchining shaxsiy idealiga to'la mos kelmasa-da, asosiy xususiyatlari bilan muvofiq kelishi kerak. Bola nima qilayotganligini, shu paytda unda qanday ruhiy kechinmalar ro'y berayotganini va u nimaga erishayotganligini, atrofdagilarga qanday munosabatda bo'layotganligini ham nazarda tutish muhim.

Yordamchi maktablarda turli faoliyatlar ichida o'yin alohida ahamiyatga ega. O'yin jarayonida bola o'z kuchlarini sinaydi va o'zi yaratgan narsalarga mustaqil ravishda egalik qiladi. Aqli zaif bolalarning o'yin faoliyati maktabgacha bo'lgan yoshda vujudga kelib, o'z rivojlanishida ibtidoiy taqlid qilish shaklidan to murakkab rolli o'yingacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Dastlab bolalarning o'yini odamlarning predmetli faoliyatiga o'xshab ketadi, so'ngra ular o'yinda kishilarning o'zaro munosabatlari, ijtimoiy yurish-turish normalari va qoidalarini aks ettiradilar. Maktab yoshidayoq bolalar ularni hayot va faoliyatning jamoa shakllariga o'rgatadigan jamoa o'yinlarini afzal ko'radilar. Kuzatishlarning ko'rsatishicha, o'yin vaziyatlari bolalarning hissiy idrokini boyitadi, qiziqishini oshiradi, tasavvur, fikr yuritish faoliyatlarini rivojlantiradi va o'zlarining istak va kayfiyatlarini muayyan talablarga bo'ysundirishga o'rgatadi.

Bola o'yinda o'zini qanday tutsa, katta bo'lganidan keyin ko'p jihatdan o'zini ishda shunday tutadi. O'yinda ixtiyoriylik asosiy rol o'ynaydi, mehnat esa, ko'pincha majburiy xarakter kasb etadi. O'yinga kirishish payti

bolalarning istagiga bog'liq bo'ladi, mehnat faoliyati esa burchga asoslanadi. Ammo xohish, ixtiyoriylik, istak bo'lmagan mehnat bolaga og'ir botadi. Shu mazmundagi o'yin ham majburiy tus oladi, aqli zaif bolaga yoqmaydi. O'yin, yuzaki qaraganda, betashvish, yengil tuyuladi. Aslida esa, o'yin ijrochidan g'ayrat, bardosh, uyushqoqlik talab etadi. Shuni qayd etish kerakki, har qanday o'yin tarbiya vositasi bo'la olmaydi. O'yin faoliyatiga pedagogik rahbarlik aqli zaif bola e'tiborini asta-sekin, lekin tobora ko'proq o'yin o'rni egallaydigan mehnat sohasiga bosqichma-bosqich qaratishni taqozo etadi. Bolalarning o'yin faoliyatini tezlashtirish, unga kattalarga xos elementlarni kiritish, bolalar tashabbusi o'rniga yuqoridan rahbarlik qilish maqsadga muvofiq emas. Aqli zaif bolalarning **o'qish faoliyati** o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. O'qish mehnatning eng murakkab turi — aqliy mehnatga asoslanadi. Aqli zaif o'quvchilarda bilimlarni, malaka va ko'nikmalarni egallash o'qish jarayonidagina emas, balki o'yin va mehnat jarayonida ham ro'y beradi.

Aqli zaif bolalar mehnatning ijtimoiy ahamiyatini to'la tushunib yetmasliklari natijasida ularning ayrimlarida mehnatga nisbatan salbiy munosabatlar ham shakllanadi. Turli xil mehnat turlarida mashq qilish, ularni doimo boyitib, takomillashtirib borish orqaligina aqli zaif bolalar faoliyatning mustaqil usullariga o'tadilar, o'zlarini shaxs sifatida anglay boshlaydilar. Inson birorta axloqiy yoki ma'naviy fazilatni tayyor holda, meros shaklida olmaydi. Bularning hammasi faoliyat jarayonida, avvalo mehnatda tarbiyalanadi, rivojlanadi, shakllanadi va takomillashib boradi. Yordamchi maktablarda o'qituvchi va tarbiyachilar bolalarning mehnat faoliyatini to'g'ri tashkil etib, ularni mehnatga faol jalb eta olsa, bu faoliyat tarbiyaning yetakchi vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Tarbiyalash aqli zaif bolalarga qanday ishlarni qilish-qilmaslik haqida ko'rsatma berishdangina iborat emas. Tarbiyalanuvchi ana shunday xatti-harakatlarning ijtimoiy mazmunini anglab olishiga, unda to'g'ri xatti-harakatlarning ijtimoiy yoki shaxsiy qadri borligiga ishonch hosil bo'lishiga erishish kerak.

Aqli zaif bolalarda ko'p hollarda shaxs motivlari bilan harakatlari o'rtasida bir xil bog'liqlik yo'qligini aytib o'tish muhim. Juda katta istak bo'lishiga qaramay, ko'pincha harakat mutlaqo ro'y bermaydi. Aqli zaif bolalar psixologiyasida uning xulq-atvorini yo'naltirib turadigan boshqa omillar ham borki, ular orasida shaxsning intellektual va hissiy-irodaviy faolligi muhim ahamiyatga ega. Yordamchi maktablardagi tarbiyaviy jarayon shaxsning ehtiyoj, motivlarini qanchalik boyitsa va qayta qursa, uning intellektual va hissiy-irodaviy faolligini qancha ko'proq rivojlantirsa, bu jarayonning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Aqli zaif o'quvchiga mehnatning foydali va qadrli ekanligini qancha uqtirmang, agar bola mehnatning ta'sirini, charchoqni, mehnat zavqini

o'zi tatib ko'rmasa, ko'ngildagi natijaga erishib bo'lmaydi. Shu sababli yordamchi maktabda tarbiya ishining asl mohiyati bola bilan o'tkaziladigan turli suhbatlarda emas, balki bola hayotini tashkil etishdadir. Tarbiya ishi avvalo tashkilotchining ishidir.

Xulq-atvor ko'nikmalari va odatlari bamisoli insonning zaruriy ehtiyojiga aylangan harakatlar va xulq-atvorning barqaror shakllari bo'lib, ularning bajarilmasligi noxush, ko'ngilsiz, ba'zan og'ir oqibatlariga olib keladi. Inson qanchalik ko'p oqilona va foydali ishlarni o'zi uchun odat qilib olsa, uning hayoti shunchalik mazmunli, samarali bo'ladi. Yaxshi odat insonning axloqiy boyligi ekanligi barchaga ma'lum. Odob to'g'ridan-to'g'ri shaxsiy xususiyat bo'lmasdan, balki muayyan sharoitlarda tarbiyalanib boradi.

Abu Ali ibn Sino odamning oliy asab faoliyatini o'rganar ekan, bu faoliyatning nihoyatda moslanuvchan ekanligini doimo ta'kidlar edi. Hech narsa harakatsiz, ta'sirsiz qolmaydi, balki hamma narsaga hamisha erishish mumkin, yaxshi tomonga o'zgartirish mumkin, buning uchun faqat tegishli sharoitlar yaratilishi lozim. Bu so'zlarda o'quvchi faoliyatining rivojlanishiga ishonch, pedagogik optimizm, tarbiyaning g'oyat katta imkoniyatlarini tan olish ifodalangan. Ajab emaski Abu Ali ibn Sino shu katta, juda sermazmun jumlasida aqli zaif bolalarni ham nazarda tutgan bo'lsa.

I.P.Pavlov va uning shogirdlari asarlarida ta'lim-tarbiya jarayoni murakkab, ko'p tomonlama, shartli reflektor aktidan iborat ekanligi tasdiqlangan. Tarbiya va ta'lim vositasi bilan tashqi ta'sir hamda muayyan javob faoliyati o'rtasida shartli refleks deb ataladigan aloqa vujudga keladi. Organizmga bir necha bor takrorlanadigan sistematik ta'sir dinamik stereotipi, shartli bog'liqlikni vujudga keltiradiki, bu bog'liqlik muayyan darajada doimiylik, stabillik, barqarorlik xususiyatiga ega bo'ladi.

Asab tizimining bu xususiyatini bilgan pedagoglar bir xil harakatlarni, bir xil ishlarni ko'p marta takrorlash asosida aqli zaif o'quvchilar xulq-atvorining mustahkam ko'nikma va odatlarini hosil qilish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

4.2. Milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi — maxsus maktab o'quvchilari kamoloti mezonini sifatida

Mamlakatimiz o'z istiqlolining ilk kunlaridan boshlab O'zbekistonning kelajagi bo'lmish yoshlarni har tomonlama kamol toptirishga, yetuk salohiyatli insonlar bo'lib yetishishiga alohida e'tibor bilan qaraydi. Bu borada juda keng ko'lamlar ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Ushbu masalaning davlat siyosati darajasiga ko'tarilganidan ham uning mamlakatimiz taraqqiyoti, yurtimiz tinchligi, xalqimiz farovonligi uchun rechog'li muhim ahamiyat kasb etishini his qilish qiyin emas. Zero

prezidentimiz ta'бири bilan aytganda, har qanday millatning ravnaqi, umumbashariyat tarixida tutgan o'rni, mavqei va shuhrati bevosita o'z farzandlarining aqliy va jismoniy yetukligiga bog'liq.

Milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasi o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy g'oyalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Zero, yoshlarda ona-Vatanga mehr-muhabbat tuyg'ularini tarbiyalash, ularni mamlakatimizning tinchligi, ravnaqi va farovonligi uchun kurashishga tayyor turadigan fidoyi insonlar qilib yetishtirish, shuningdek, mafkuraviy kurashlar avj olgan hozirgi paytda yoshlarga yot va begona g'oyalar ta'siridan muhofaza qilish biz pedagoglarning muqaddas burchimizdir. Shunga ko'ra, maxsus ta'limga oid o'quv dasturlari va darsliklar mazmuni milliy g'oya va mafkuraga oid mavzular va ular orqali dunyoni murakkabliklari bilan anglaydigan zamon taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlaydigan insonlarni voyaga yetkazishdir. Milliy istiqloq g'oyasi hamda kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy g'oyasi «O'zbekiston—kelajagi buyuk davlat» g'oyasiga asoslanadi va unga xizmat qiladi.

O'zbekistonning hozirgi davri, ertasi va bundan keyingi taraqqiyoti va istiqboli uchun mafkuraning, to'g'rirog'i, milliy istiqloq mafkurasining naqadar muhim va zarurligini hayotning o'zi ochiq-oydin ko'rsatib va isbotlab turibdi. Milliy istiqloq mafkurasining nechog'li ahamiyatli ekanligi Prezidentimizning bir qator asarlarida va suhbatlarida ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Aynan milliy istiqloq mafkurasi jamiyat — taraqqiyotining muhim omili xalqning istiqbolini belgilaydigan qarashlar, g'oyalar majmui bo'lib, u insoniyat tarixidagi eng ajoyib g'oyalarga, ya'ni insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ijtimoiy adolat, tenglik, hamjihatlik, o'zaro totuvlik, inoqlik, do'stlik — birodarlik haqidagi qoida va ta'limotlarga asoslanganligi bilan e'tiborga sazovordir.

Milliy istiqloq mafkurasining bir qator xususiyatlari qatorida shuni ham aytish lozimki, u millatu yurtni buyuk maqsadlar sari chorlovchi, safarbar etuvchi bosh mezondir.

Milliy istiqloq mafkurasi biz yaratmoqchi bo'lgan muhit, biz qurmoqchi bo'lgan buyuk davlat, biz orzu qilib yashamoqchi bo'lgan turmush tarzi alamatlarini belgilab beradi.

Maxsus maktab o'quvchilari mafkuraviy ongini shakllantirishning o'ziga xos tamoyillari

Uzoq o'tmishdan hozirgi kungacha jamiyatimizning insonparvar ma'rifatchilari ruhiy va jismoniy nuqsonga ega bo'lgan nogironlarga xat-savodini chiqarish, hunar o'rgatish, hayotga moslashtirish, o'z-o'zini idora qilish, jamiyatimiz ravnaqi uchun biron-bir foyda keltirishga yordam berishga harakat qilganlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakatimiz istiqboli haqida fikr yuritar ekan, mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrati manbai xalqimizning umuminsoniy qadriyatlariga sodiqligidadir, deb ta'kidlaydi. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar bo'yi avaylab-asrab kelmoqda. Oliy maqsadimiz ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizga tinchlik, demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur bo'lgan shart-sharoit yaratishdir.

Jamiyatimizda sog'lom kishilar o'rtasida qanchadan-qancha nogiron, majruh insonlar mavjud. O'zbekistonda turli nuqson bilan tug'ilgan (intellektual, ko'rish, eshitishida nuqsoni, tayanch-harakat a'zolarida nuqsoni bo'lgan bolalar) yoki kasallik natijasida biron-bir nuqson orttirgan bolalarga maxsus maktablarda maxsus ta'lim beriladi. Maxsus maktablarda bunday bolalarga o'ziga xos individual xususiyati, yoshi va nuqson turiga xos maxsus ta'lim berilmoqda. Shuningdek, bolalarni hayotda o'z o'rinlarini topib, jamiyatimiz ravnaqiga o'zlarining faol mehnatlari bilan hissa qo'shishlari uchun korreksion rivojlantiruvchi ta'lim berib boriladi.

Bugungi yangilanish davr talabi maxsus ta'limda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani yuksak darajaga ko'tarish, ayniqsa, muhim ekanligini dolzarb vazifa qilib qo'ydi. Shuning uchun ham maxsus maktab o'quvchilari ongida g'oyaviy bo'shliq paydo bo'lmasligi uchun ularning mafkuraviy ongini mumkin qadar shakllantirib borish hamda ularni istiqloq g'oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash, hozirgi kunning yangicha tarbiyaviy mahoratlarini ishlab chiqish taqozo etilmoqda.

Maxsus ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida maxsus maktab o'quvchilarini madaniyatli, ma'naviy yuksak qilib tarbiyalash uchun defektologlar keraklicha faoliyat ko'rsatsalar, amaliy tarbiya borasida keskin burilishlar bo'lib, yaxshi natijalarga erishish mumkin. Zotan, maxsus maktablarda to'g'ri yo'lga qo'yilgan amaliy tarbiya milliy istiqloq mafkurasini, ma'rifiy-ma'naviy, madaniy taraqqiyot yo'lidagi barcha korreksion tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish yaxshi samara beradi. Bu haqda Yurtboshimiz shunday deydi: «Milliy mafkurani ongimizga singdiruvchi amaliy tarbiyani yo'lga qo'yish jamiyatimizda sog'lom muhitni saqlash bilan barobar ekanligini anglashimiz darkor»¹.

Haqiqatan ham ma'naviyat, ma'rifat va madaniyatni yuksaltirishda maxsus maktab o'quvchilarini o'rab turgan sog'lom muhit katta rol o'ynaydi. Sog'lom muhit maxsus maktab o'quvchilarining tarbiyaga oid barcha ishlari to'g'ri hal qilinishiga, maqsad va vazifalarining to'la amalga oshishiga imkoniyat yaratadi. Shu bois ham sog'lom muhit maxsus ta'lim muassasalari

---

¹I.A.Karimov. «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari». Toshkent, «O'zbekiston». 51–57-betlar.

uchun zaruriy va muhim shartlardan biridir. Darhaqiqat, sog'lom muhitda sog'lom avlod tarbiyalanadi, sog'lom mafkuraviy ong shakllana boradi. Bola uyida, ta'lim-tarbiya muassasalarida ko'rgani, o'rgangani natijasida, o'qituvchilar namunasida olgan saboqlari ta'sirida kamolga yetib boradi. **Buning uchun esa, milliy tarbiya mezonini belgilashda ham maxsus maktab o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlari, aqliy imkoniyatlari, jismoniy yoki ruhiy rivojlanishda nuqson turlarini inobatga olgan holda yuqorida aytib o'tilganlar amalga oshirib boriladi. Milliy g'ururga o'z ona tili, madaniyati, milliy burchini anglashi, o'z tilida to'g'ri so'zlash kabilar asos bo'ladi.**

Milliy odob, sharqona odob-axloq, vijdoniylik, halollik, insonparvarlik, Vatanga sadoqat, erkin fikrlash, rostgo'y — adolatli bo'lish, Vatan tuprog'ini e'zozlash kabi tushunchalarni maxsus maktab o'quvchilari ongiga har qadamda singdirib borish, tarbiyaning qaysi sohasida bo'lsin, uning tarixini, ota-bobolarimiz tajribalarini, ularning bu boradagi pandnoma va nasihatlarini, o'gitlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda xalq og'zaki ijodi, hadislardan foydalanish ham kerakli omil bo'lib xizmat qiladi. Buni amalga oshirish maxsus maktab o'quvchilariga predmet darslarini o'qitish jarayonida va yana ona tili, tarix, tabiatshunoslik, odobnoma, Vatan tuyg'usi kabi dars jarayonlarida amalga oshirilib boriladi. Ular orasidagi bog'liqlik, uyg'unlik oligofrenopedagoglar tomonidan amalga oshirib boriladi. Ayniqsa, mehnat darslarida o'quvchilarni o'z mehnatlari bilan yurtimiz ravnaqiga o'z hissalarini qo'shib borishga o'rgatib borilishi muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Maxsus maktab o'quvchilari ongiga milliy istiqlol g'oyasi asoslarini singdirish orqaligina ularda zamonaviy e'tiqod va to'g'ri dunyoqarashni, zamon taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlaydigan mustaqil fikrli ma'naviy barkamol insonlarni tarbiyalash mumkin. Shunday ekan, jamiyatimiz a'zolari bo'lmish jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar mafkuraviy ongini shakllantirishda quyidagilar asosiy vazifa qilib qo'yiladi:

— milliy istiqlol g'oyalariga, ona-diyorimizga cheksiz sadoqat, mehru muhabbat, e'tiqod, Vatanimiz ozodligi, ravnaqi uchun fidoyilik ruhida tarbiyalashdek turli yo'llar bilan tarbiyaning samaradorligini oshirish, maxsus maktablarda mehnat, kasb-hunarga yo'naltirish, hasharchilik an'analari tiklash va davom ettirish;

— ota-bobolarimizga xos mehnatsevarlik odobiga sodiq qolish;

— bilim olishga ahamiyat berish;

— ustozu ziyolilarga, ma'rifatparvarlarga hurmat-ehtirom ko'rsatish va g'amxo'rlik qilish tuyg'ularini tarbiyalash va rivojlantirish;

— ma'naviy-axloqiy va boshqa qadriyatlarni yanada rivojlantirish va ularga to'la rioya qilish ko'nikma va malakalarini shakllantira borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlari merosida bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari

Bu borada yordamchi maktab o'quvchilariga tushunarli bo'lgan, ularning diqqatini o'ziga jalb qiladigan, ularning hayot tajribalaridan namuna olgan holda hikoyalar tanlash kutilgan natijalar beradi. Yordamchi maktabda darsga tanlangan matnlar qiziqarli, tili sodda va tushunarli, fikrlashga undovchi, evristik xarakterda bo'lsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, bu borada ma'rifatparvar adib Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931)ning «Adibi avval», «Adabi soniy» kitoblari darslik-majmua yo'sinida yozilgan bo'lib, ko'plab she'riy va nasriy hikoyalarni o'z ichiga olgan. Ular mavzuiga ko'ra har xil. Ko'pchiligi tarixiy mavzuda bo'lib, yo'nalishiga ko'ra ibratomuz pandlardan tashkil topgan, tili sodda, o'qilishi qiziqarli. Masalan, «Adabi soniy»dagi ilk hikoyalardan biri «Iskandar ila Arastu» deb nomlangan. «O'tgan zamonda Iskandari Rumiy degan bir podshoh bor edi,– deb boshlanadi hikoya. – Oning Arastu otlig' bir olim va dono ustoz bor edi. Iskandar Arastuni o'z yoniga bosh vazir qilib olib, barcha mamlakat ishlarini topshirgan edi. Bir ish qilsa shuning maslahati ila qilur edi. Eshikdan kelsa o'rimdan turib joy berur edi. O'zining otasidan ortiq izzat va hurmat qilurdi. Bir kun vazirlardan biri Iskandardan so'radiki, «Na uchun Arastuni otangizdan ortiq izzat qilursiz?» Iskandar aytdi: «Otam go'yoki meni osmondan yerga tushurdi, ya'ni otam meni dunyoga kelmog'imga sabab bo'ldi. Ustozim ilmu adab o'rgatub, martaba va izzatimni ortmog'iga sabab bo'ldi. Shuning uchun ustozimni otamdan ortuq izzat qilurman.

Bu hikoyadan hissa nadur? Bolalarning o'zlari topsunlar».

Yuqorida keltirilgan misollarning talabi aynan hozirgi zamon talablariga mos tushadi. O'quvchilar o'zlari mustaqil fikrlab «Ustoz otadan ulug'» ekanligini yodlariga tushiradilar va ular mustaqil ravishda qissadan hissa chiqaradilar.

Bunday korreksion-tarbiyalovchi ishni muntazam olib borish samarali natijalar beradi.

Shuningdek, «Avesto»da shunday fikrlar ham uchraydiki, ular bugungi kunda tibbiyot fani, pedagogika fani va olimlari tomonidan to'la e'tirof etilmoqda. Masalan, «Avesto»da qarindoshlar o'zaro oila qurishi man etiladi. Bundan tashqari, mazkur asarda bola tarbiyasining ijtimoiy ahamiyati masalasi ham o'z aksini topgan.

Abu Ali ibn Sinoning «Ishorat», «Donishnoma», «Xayy ibn Yag'zon», «Salomon va Ibsol», «Tib qonunlari», «Tadbir ul-manzil» kabi asarlarida tarbiyaning barcha shakllariga oid qarashlar mavjud. Bu qarashlar yuz yillar davomida avloddan avlodga o'tib, bolalarni tarbiyalash uchun maktab bo'lib kelmoqda.

Abu Ali ibn Sinoning yaxshilik va yomonlik tushunchalariga bo'lgan munosabati Forobiy va Beruniylar fikriga hamohang bo'lib, u ham irsiyat,

muhit va tarbiyaning ta'siri bola tarbiyasi uchun birdek muhim deb hisoblaydi. U yaxshi va yomon xulqning hammasi sharoit, tarbiya, muhit, odatlanish natijasida vujudga kelishini qayd qilib o'tadi.

Abu Ali ibn Sino oilada, maktabda bolani ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda mehnatsevarlik roliga alohida urg'u berib, ota-onalarni farzandlariga nisbatan kasb-hunar o'rgatishga da'vat etadi, mehnatni ulug'laydi. Mehnatsiz hayot kechirishning bolaga bo'lgan salbiy ta'sirini ko'rsatib beradi.

Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyaning birligi va ularni amalga oshirish yo'llari haqidagi fikrlari bugungi kunda ham ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda va ma'naviy qadriyat sifatida e'tiborga loyiqdir.

Abu Ali ibn Sinoning ta'limotiga ko'ra axloqiy ravnaq inson zotigagina xos jarayondir, chunki u aql, tafakkurning buyuk quvvatiga tayangan holda haqiqat bilan yolg'onning chegarasini aniqlabgina qolmasdan, do'stni dushmandan ajrata oladi. Narsalar ichki mohiyat-mazmunini kashf etish uchun aqliy-intellektual yetuklik zarur bo'lsa, axloqiy ravnaq uchun buning o'zi yetarli emas, bilim bilan pok xulq-atvor, sa'y-harakatlarning o'zaro uyg'unligi insonni donishmandlik, komillik darajasiga eltadi. Bunga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas, chunki «go'zallik va axloqiy kamolotga intilish inson zotiga xos xususiyatdir».

Abu Ali ibn Sinoning asarlarida, jumladan, «Tadbiri manzil» risolasida inson tabiati tug'ilganda axloqli yoki axloqsiz bo'lmaydi, degan g'oya muhim ahamiyat kasb etadi.

Odamlar aslida yaxshi xulq, tayyor shaxsiy sifat, odat va ko'nikmalar bilan tug'ilmaydilar. Bunday xususiyatlar ularning ijtimoiy hayotida sekin-asta shaxsiy va o'zgarar tajribasi, ota-onalari, ajdodlar, an'analar, ta'lim-tarbiya ta'sirida shakllana boradi.

Bolalarning tarbiyasini barvaqt boshlagan ma'qul. Tarbiya jarayonida bolalarga yaxshi ijobiy odatlarni singdirib borish, ishtiyoq va qiziqishlarini sinchkovlik bilan payqab olishga harakat qilish, hayotda nafi tegadigan muayyan kasb-hunar va san'atni egallashga yo'naltirish zarur, «Bolaning tana bo'g'inlari barqarorlashgan, uning tili to'g'ri-ravon gapirish va quloqlari tinglash qobiliyatiga ega bo'lgan va o'zgarar so'zlarini qabul qilish hamda o'rganilayotgan narsaga (tabiiy) moyillik paydo bo'lgan paytdan boshlab uni ilmlar va axloq-odob (asoslari)ga o'rgatib borish lozim».

Modomiki, inson voyaga yetishida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ekan, bu jarayonni nimadan boshlamoq lozim? Abu Ali ibn Sino azaliy an'analarga tayangan holda, Qur'oni karimni, dinning maqsadi va tilning grammatik qonun-qoidalarini qunt bilan o'rganishdan boshlashni ma'qul deb biladi. Bola asta-sekin o'z ona tilini o'rganib olib, boshqa fanlarni ham o'rgana boshlaydi, degan fikrlarni bildiradi.

Abu Ali ibn Sino insonparvar, ma'rifatparvar olim sifatida inson axloqiy ravnaqining cheksiz imkoniyatlarini e'tirof qiladi. Lekin uning ro'yobga chiqishi shaxs va jamiyatning imkoniyatlari bilan bog'liqdir.

Mir Alisher Navoiy bolalar tarbiyasini barvaqt boshlagan ma'qul, degan barcha mutafakkirlarning fikriga qo'shilgan holda, insonning voyaga yetishida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ekan, bu jarayonni azaliy an'analarga tayangan holda amalga oshirish lozim, deb hisoblaydi. O'rganilayotgan bilimlarni yod olish, xotirada saqlash va kezi kelganda tez-tez takrorlab turish ta'lim va tarbiya jarayonida muhim o'rin egallab, bola xotirasini mustahkamlaydi, ilmlar chashmasiga kirib borishni ta'minlaydi, tarbiyalanuvchida muayyan tartib-intizomni shakllantiradi, bahs-munozara yuritish madaniyatini yuksaltiradi.

Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarida ilgari surgan ta'limiy-tarbiyaviy g'oyalari, ko'plab nazariy mulohazalari milliy ma'naviyatimizni xolis anglab yetishda bugungi avlodlar uchun benazir manba va asos bo'lib xizmat etadi.

Eramizdan avvalgi 523–529-yillar orasida buyuk mutafakkir Zardusht tomonidan yaratilgan «Avesto» kitobida ham ta'lim-tarbiyaga oid qator g'oya va qarashlarni ko'rish mumkin.

«Avesto»da ta'kidlanishicha, tarbiya hayotning tayanchi, shu boisdan, har bir yoshni yaxshi o'qish va yozishga o'rgatish lozim. Unga yoshligidanoq mehnat qilib, mehnatning tagi rohat ekanligini anglatish, buning uchun daraxt ko'chati o'tqazishga, uy-ro'zg'or qurollari yasashga, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga o'rgatish shart. Zotan, uning fikricha, yaxshi va ezgu ishlar yaratish uchun kishi mehnat qilishi zarur, o'z qo'llari bilan moddiy noz-ne'matlar yaratmas ekan, u yashash lazzatini ham his qilmaydi, hayot qadriga ham yetmaydi.

Yuqoridagi fikrni davom ettirib, yanada chuqurroq g'oyani ham ilgari suradi. Inson nafaqat mehnati tufayli o'zini va oilasini boqadi, balki unda yerga va yurtiga bo'lgan muhabbati ham paydo bo'ladi. Zotan, har inson o'zi o'sib-ulg'aygan mamlakatni eng yaxshi va go'zal mamlakat deb tushunmog'i kerak.

Husayn Voiz Koshifiy (1440–1505) XV asrning ikkinchi yarmida Xurosonda Alisher Navoiy atrofida to'plangan alloma, shoir va donishmandlar orasida mashhur va qomusiy iste'dod egalardan biridir. Husayn Voiz Koshifiy Hirot madrasalarida talabalarga ta'lim-tarbiya bergan, Xuroson shaharlarida axloq-odobdan va'z aytgan. Koshifiy o'z asarlarida ijtimoiy-axloqiy hayot, ma'naviyat masalalariga katta o'rin bergan. Ularda insonparvarlik, xalqparvarlik, yuqori ma'naviyatga ega bo'lish, madaniy yuksalish g'oyalari ilgari surgan. Uning «Axloqi Muhsiniy», «Axloqi Karim», «Iskandar oynasi», «Javohirnoma», «Tafsiri Husayn» kabi asarlari axloqiy ta'limotning yetakchi g'oyasidir. U salbiy axloqiy xislatlarni

qoralaydi, ularning inson hayotiga va jamiyat uchun katta zarar olib kelishini qator hikoyat va rivoyatlar bilan ko'rsatadi.

Koshifiy ijobiy xislatlarni kishilarda bo'lishi shart bo'lgan insoniy fazilat deb tushunadi va sabr, hayo, iffat, pokizalik, sobitqadamlik, saxiylik, saxovat, rostgo'ylik, shijoat, kamtarlik, hushyorlik, balandhimmatlilik, diyonatlilik, ahdiga vafodorlik, andishalilik, izzat-hurmatni bilish, sir yashira olish kabi fazilatlarini birma-bir ta'riflab o'tadi.

Abu Abdulloh Rudakiyning (860–941) axloqqa oid asarlarida aql-idrok, xulq-atvor va bilim asosiy o'rinni egallaydi. Mutafakkir bilimni hamma boyliklardan ustun qo'yadi. Rudakiyning fikricha, insonning to'la baxtga ega bo'lishi uchun to'rt narsa kerak: sog'liq, yaxshi odob, yaxshi nom va aql. U insonlarni voqealarning ichki mohiyatidan, uning tashqi tomonidan ajrata bilishga chaqiradi. U yaxshilik, saxiylik va ulug'vorlikni targ'ib qiladi.

Rudakiy asarlarida Vatanga, xalqqa muhabbat, kishilar o'rtasidagi do'stlik va o'zaro hamkorlikning kishilik jamiyati uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini bir necha bor ta'kidlab yozgan. Uning fikricha, haqiqiy do'stlik uchun kishilarning hatto turli dinda bo'lishlari ham xalaqit bera olmaydi.

5-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA MEHNAT TA'LIMI

Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limi nuqsonli o'quvchilarni umumtexnik, kasb-hunar va xo'jalik-maishiy bilimlari, ko'nikma, malakalar bilan qurollantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va maktablarda shu maqsad asosida ish olib boradi. Har bir ayrim mehnat turlari maxsus maktablarda, maxsus dasturlar asosida olib boriladi. Barcha turdagi mehnatning mazmuni, mohiyati, tashkil qilinishi aqli zaif o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash, ularda texnik qobiliyatlarni rivojlantirish, mustaqillik, faollikni tarbiyalashga qaratiladi. Turli toifadagi nuqsonli o'quvchilarning jismoniy, ruhiy rivojlanish xususiyatlari maxsus maktablardagi mehnat ta'limining mazmunini, usullarini belgilab beradi. Maxsus maktablar o'z o'quvchilarini ishlab chiqarishga tayyorlash bilan birga ularning nuqsonlarini kamaytirish uchun mehnatdan asosiy pedagogik vosita sifatida ham foydalanadi. Bu vazifalarni hal qilishda barcha pedagogik, tibbiy va texnik vositalardan foydalaniladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limi — aqli zaif o'quvchilarning psixofizik nuqsonlarini tuzatishda asosiy vositalardan biri sanaladi. Sodda turdagi mehnat faoliyati oligofren bolalarga birmuncha tushunarli bo'lib, ulardagi barcha sezgi organlarining samarali ishlashiga, fikrlash jarayonlarining rivojlanishiga yordam beradi. Yordamchi maktablarning asosiy vazifasi, deb ta'kidlanadi shu maktablar dasturida, debil darajadagi aqli zaif bolalarni tarbiyalash va o'qitishdan iborat. Aqli qoloq bolalarga xos umumiy nuqson — bilish jarayonlarining cheklanganligidir. Shu sababli, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining rivojlanishida birinchi o'ringa bolalarning bilish faoliyatlarini tuzatishga alohida o'rin, e'tibor berilgan. Yordamchi maktablarning mana shu asosiy, o'ziga xos vazifalari asosida ta'lim mazmuni, usullari ochib beriladi. Respublikamizda yordamchi maktablar maxsus maktablarning bir tarmog'i sifatida taraqqiy etdi. Yordamchi maktablardagi ta'lim bevosita nuqsonli bolalarni hayotga moslashtirishga xizmat qiladi. Yordamchi maktablarni tugatgan o'quvchilarning 90 foizi ishlab chiqarishning turli sohalarida ishga o'rnatilib, o'zlarini moddiy jihatdan ta'minlay olar ekanlar. Oz qism aqliy nuqsonlilargina nogironlar muassasalarida, davolash-mehnat ustaxonalarida ro'yxatda turar ekanlar. Bu ma'lumotlar yordamchi

maktablarning o'z oldiga qo'yan ijtimoiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etilayotganligining ishonchli dalilidir.

Aqli zaif bolalarning bevosita jamiyat ishlab chiqarish jarayonida qatnashishlari natijasida bu o'quvchilarning ijtimoiy-huquqiy masalalari ijobiy hal etiladi, ya'ni ular ham normal tengdoshlari qatori dam oladilar, davolanadilar, ijtimoiy ta'minotdan foydalanadilar. Bir so'z bilan aytganda, ular ham jamiyatning teng huquqli fuqarolari sifatida yashaydilar. Mana shu natijaga erishish uchun barcha mamlakatlardagi defektologlar, pedagoglar, shifokorlar, psixologlar harakat qilmoqdalar. Yordamchi maktab o'quvchilarga bilim berish, tarbiyalash, ularni mustaqil hayotga tayyorlashni asosiy maqsad qilib qo'yan ekan, demak, birinchi o'rinda ma'lum mehnat turlaridan bilim berish, ularda tegishli ko'nikma, malakalar shakllantirish turadi. Mehnat ta'limining asosiy yetakchi vazifasi nuqsonlarni tuzatishdir.

Mehnat ta'limidagi barcha tuzatish ishlari qat'iy maqsad asosida izchil amalga oshirib borilishi kerak. Bolalarga biror narsani tayyorlash jarayonini tushuntirish asosida ayrim bilish jarayonlarini tarbiyalash ham amalga oshirib borilishi e'tiborda tutilishi kerak. Bilish jarayonlarini takomillashtirish va shaxsiy sifatlarni rivojlantirish o'z-o'zidan ta'lim natijasi sifatida yuz bermaydi. Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan mehnat ta'limi va tuzatish ishlariga taalluqli ta'lim jarayonida normal bolalarning rivoji orasida o'xshashlik mavjud. Bunda ta'lim yetakchi rol o'ynaydi. Buning uchun ta'lim o'qituvchi tomonidan rivojlantirish, tuzatish ruhida tashkil etilishi darkor. Yordamchi maktabdagi tuzatish vazifalari umumijtimoiy vazifalar bilan bog'lab olib borilishi kerak. Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limining ijtimoiy va tuzatish vazifalari o'z navbatida bu ishning aniq, tashkiliy usul va shakllarini aniqlashga yordam beradi, o'quvchilarning umumiy tayyorgarlik darajasi, o'z navbatida, ma'lum mehnat turini tanlashni taqozo etadi. Bu maktabni bitirgan o'quvchilar asosan birinchi va ikkinchi toifali mutaxassis bo'lib yetishadilar. Yordamchi maktab o'z o'quvchilariga sodda, tor soha bilimlarini berish bilan kifoyalanadi. Bularga temirchilik, duradgorlik, tikuv ishlari hamda karton muqovalash, sodda qishloq xo'jalik mutaxassisliklari kiradi. Bulardan tashqari bo'yoqchilik, maishiy ishlar, qo'g'irchoqlar yasash bo'yicha ham aqli zaif bolalar ma'lum bilimlar egallashlari mumkin. Bularning barchasida sodda, murakkab bo'lmaganlik xarakterli belgidir. Demak, yordamchi maktablardagi mehnat ta'limining birinchi vazifasi aqli zaif o'quvchilarni ishlab chiqarishga jalb etsa, ikkinchi vazifa – mehnat orqali ularning nuqsonlarini to'g'rilash, yumshatish, kamaytirish, ularda ijobiy shaxsiy sifatlarni tarbiyalashdir.

Barcha ijodiy faoliyatlar singari mehnat qilish uchun ham o'qish, o'rganish kerak. Inson ma'lum mutaxassislikni egallashi uchun ma'lum

vaqtda, ma'lum hajmdagi bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishi lozim.

Ta'limdagi muvaffaqiyat berilayotgan bilimlarning murakkablik darajasiga, olib borilishiga, ta'lim usullariga hamda ta'lim olayotgan o'quvchilarning psixofizik imkoniyatlariga bog'liq. Mana shu omillar orasida ma'lum bog'liqlik mavjud. Bolalarga ma'lum mutaxassislik berish uchun ular jismoniy, aqliy tomondan yetilgan bo'lishlari kerak. Agar berilayotgan ta'lim «yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan zona»da bo'lsa, unda bolaning psixofizik qobiliyatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Aqli zaif bolalar bilish faoliyatlaridagi mavjud psixofizik nuqsonlar asosida ta'lim jarayonining ayrim komponentlari orasidagi bog'liqlik qiyinlashadi. Mehnat ta'limining yordamchi maktab o'quvchilarining umumiy kamolotiga ta'sirini belgilashda bularni e'tiborga olish kerak.

Ma'lumki, har bir kishining mehnati jamoa va jamoa uchun amalga oshadi. Shu sababli aqli zaiflarda mehnatga ijobiy munosabat, intizom, jamoada ishlash ko'nikmalarini tarbiyalash kerak. Kichik bolaning eng oddiy, ixtiyorsiz, instinktiv harakatlari sekin-asta ixtiyoriy, ongli harakatlarga aylanib boradi. Shu jarayonda ta'lim katta rol o'ynaydi. Bolalarda mehnat malakalariga oid harakatlar shakllantirish ham mehnat ta'limi tarkibiga kiradi. Bu harakatlarni shakllantirishning o'ziga xos qonuniyatlari bo'lib, mehnatda aqliy harakatlar shakllantirish bilan uzviy bog'liq. Mehnat ta'limida aqliy rivojlanishning yetakchi omili bolalarning mustaqil, maqsadga muvofiq mehnat faoliyatini tashkil etishdir. Bu esa, o'z navbatida, ularning aqliy rivojlanishi bilan bog'liq. Rus oligofrenopedagogikasida mehnat ta'limiga e'tibor o'zining xarakterli tomonlari bilan ajralib turadi. 1910-yildayoq mashhur defektolog A.Pabst ham qo'l mehnatiga katta e'tibor bilan qaragan edi. Qo'l mehnati aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan yordamchi maktablar uchun ayniqsa muhim. Bu yerda birinchilardan bo'lib psixik rivojlanishdagi nuqsonlarni mashqlar orqali bartaraf etish mumkinligi amalda ko'rsatiladi. Aqli zaif bolalarga haqiqiy bilim berishni boshlashdan oldin ularning sezgi va muskullarini mashq qildirish, rivojlantirish zarur.

1913-yilda xalq maorifining Butun Rossiya qurultoyida qo'l mehnati aqli zaif bolalar kamolotiga yaxshi ta'sir etuvchi pedagogik vosita sifatida e'tirof etildi. Bunda mehnatning rivojlantiruvchi ahamiyati tan olindi.

Haqiqatan, Ye.K.Grachyova, M.P.Pastavskaya, G.Ch.Troshin, V.P.Kashenko, G.N.Rossolimo, D.I.Azbukin, A.I.Graborov va boshqa rus defektologlarning ishlarini tahlil qilsak, ularning har biri u yoki bu asnoda qo'l mehnatiga alohida e'tibor berganligini ko'ramiz. V.P.Kashenkoning ta'kidlashicha, qo'l mehnati «asosiy, yetakchi fan sifatida tan olinishi va barcha tarbiyaviy va ta'limiy ishlarimizning asosi bo'lishi lozim».

Bundan tashqari muallif qo'l mehnatidan boshqa fanlardan ham alohida ish usuli sifatida foydalanishni tavsiya etgan. Bizningcha, qo'l mehnatining ijobiy tomonlari A.I.Graborov ishlarida birmuncha kengroq va izchilroq aks ettirilgan. «Bola tafakkuri bilan uning muskullari orasida, — deb yozadi u 1920-yilda, — uzviy aloqa bor. Aqli zaif bola ishlay turib, narsalar ishlab chiqara turib, topshiriqlarni bajarib, o'zida ishonch tarbiyalaydi hamda shaxsini takomillashtirib boradi». Demak, bola mehnat faoliyatida o'z-o'zidan rivojlanib borar ekan.

Insonning mehnat faoliyatida harakatlar zaruriy qismlardan bo'lib, insonga xos bo'lgan faoliyatning maqsadga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Mehnat faoliyati tarkibiga kiruvchi aqliy harakatlar turli malakalar tarzida namoyon bo'ladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- a) og'zaki, yozma, surat va jadvallardan foydalana olish;
- b) o'lchash, hisoblash uchun o'lchash ishlarini bajara olish;
- d) buyumlarning tartib bo'yicha yasash jarayonini rejalashtira olish;
- e) o'z ishini izchil nazorat qilib borish (taxminan, asboblari asosida);
- f) ma'lum buyumlar yasash jarayonida sabab-oqibat bog'lanishlarini tushuna olish.

Yordamchi maktabda mehnat ta'limining o'rni va roli

Har bir bosqichning o'z vazifalari bor, ularni amalga oshirish shundan keyingi ta'lim uchun asos yaratadi. Bir bosqichdagi kamchiliklar aqli zaif o'quvchilar mehnat tayyorgarligining keyingi bosqichlarida katta qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Qo'l mehnati mashg'ulotlarida o'quvchilarni kasb-korlik mehnat ta'limiga tayyorlash amalga oshiriladi. Bunga qog'oz, karton, loy va gazlama, sim va yog'och bilan ishlash, shuningdek, konstruktor bilan ishlash xizmat qiladi.

Mehnat ta'limi va tarbiyasi mehnat ma'lumoti, mehnat tarbiyasi berish va tuzatuvchi-tarbiyalovchi vazifalarga egadir. Mehnat ta'limining vazifasi o'quvchilarda hayotda, mehnatda zarur bo'ladigan bilimlar, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishdan iboratdir.

Mehnat tarbiyasining vazifasi o'quvchilarda shaxsning ijobiy fazilatlarini — mehnatsevarlik, qat'iyat, mehnatning ijtimoiy sabablarini, jamoada ishlay olish, mehnat kishilariga, moddiy boyliklarga hurmatni tarbiyalashdir. Bolalar muntazam ravishda aniqlikka, puxtalikka o'rgatib boriladi, ular mehnat madaniyatini tushuna va bajara boshlaydilar.

Aqli zaif bolalarni bo'lajak kasbga tayyorlash uchun qo'l mehnat darslarida ularda mehnatdagi tashkiliy ko'nikmalarni tarbiyalashni

(mashg'ulotlarga o'z vaqtida kelish, faqat o'z ish o'rnida ishlash, zarur materiallar va asboblarni tanlash, ularni detallarga ishlov berish texnologiyasiga muvofiq joylashtirish; material va asboblarga puxta va avaylab munosabatda bo'lish, xavfsizlik texnikasi qoidalarini va sanitariya-gigiyena talablarini bajarish ko'nikmalarini tarbiyalashni) nazarda tutadi.

Ish vaqtining bekor sarflanishini tugatish yoki qisqartirish mehnat intizomining ahvoli: kech qolishlarga, mashg'ulotlardan erta ketib qolishga barham berish bilan chambarchas bog'liqdir. Aqli zaif bolalarga ish vaqtining har bir daqiqasini tejashning ahamiyatini doimo singdirib borish kerak, toki ular ish vaqtining moddiy qiymatini tushunib yetsinlar.

Qo'l mehnati darslarida estetik tarbiya ham amalga oshiriladi. Yordamchi maktab o'quvchilari buyum materialini, go'zalligini, uning fakturasi xususiyatlarini his qilishlari lozim. Shu bilan birga, ularga shunday tushunchani, ya'ni ishning sifatini, buyumning yaxshiligi, mustahkamligi, go'zalligi va mehnat unumdorligi mehnat faoliyatining asosiy mezonlaridir, degan tushunchani qulay shaklda tarkib toptirish kerak. Mehnat ta'limi va bolalarga taqdim etiladigan buyumlar estetik tushunchalarning shakllanishiga yordam beradi.

Mehnatning korreksiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifasi aqli zaif o'quvchilarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarini tuzatishda, ularda ijtimoiy mehnat va maishiy ko'nikma hosil qilish uchun zarur bo'lgan shaxsiy sifatlarni tarbiyalashda ifodalanadi.

Mehnat ta'limiga doir, mehnat ta'limini takomillashtirishga qaratilgan bu masalalarga lozim darajali e'tibor beriladi. Yordamchi maktab o'qituvchisi o'quvchilarda mehnat topshirig'ining farqiga borishi, materiallar, tuyumlar, asboblarning xususiyatlari va sifatini, mehnat sharoitini tahlil qilishni, topshiriqning borishini nazorat qilish va rejalashtirishni, o'qituvchining rejasiga, predmetli-texnologik kartaga muvofiq ravishda ishni bosqichma-bosqich bajarganligi haqida hisobot berishni avj oldirishi lozim.

Korreksion ishlar mehnat harakatlari, tadbirlari, mo'ljal olishni nazorat qilish, konstruktiv va tasviriy faoliyatni rivojlantirishni, harakatlar va natijalarning to'g'riligini aniqlashni, tayyor buyum sifatiga baho berishni o'z ichiga oladi.

Qo'l mehnati darslari aqli zaif bola analizatorlari butun sistemasini mashq qildiradigan mehnat malakalarini hosil qilishga yordam beradi. Bu bilan yordamchi maktab o'quvchilarining tevarak-atrofdagi olam obyektlarini analitik idrok etishni faollashtirish va yaxshilash uchun har qanday mehnat turida zarur bo'ladigan ko'rish, sezish, eshitish, hid bilish, kinestezik tasavvurlarni shakllantirish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratiladi. Idrok etishning mo'ljal olish, tadqiqotchilik va

boshqaruvchilik vazifasi shakllanadi. Fikriy jarayonlar: tahlil qilish va sintez qilish rivojlanadi. O'quvchi bir xil materiallarni boshqalari bilan fakturasiyu shaklli miqdori bo'yicha taqqoslab ko'radi. Buning natijasida mantiqiy operatsiya bo'lgan taqqoslash usullarini amaliy o'zlashtirish sodir bo'ladi. Mehnat operatsiyasini ongli ravishda bajarish odatda buyumni fikran qismlarga ajratib chiqishni nazarda tutadi. Bu hol ijrochilik operatsiyalari tartibini belgilashga yordam beradi – tahlil qilish usullari ishlab chiqiladi.

Detallardan buyumni yig'ish, ayrim operatsiyalarni yaxlit sistemaga birlashtirish sohasidagi faoliyat sintez qilishni rivojlantiradi, faol faoliyatga ko'pgina tushunchalarni kiritish hisobiga yordamchi maktab o'quvchilarining nutqi boyib boradi, o'quvchilar og'zaki nutqni tuzish ko'nikmalarini o'zlashtiradilar.

Bundan tashqari, oqilona tashkil etilgan mehnat harakatga doir turli-tuman mehnat malakalarini rivojlantirish imkonini beradi va yurak-tomir sistemasini mustahkamlaydi, to'g'ri nafas olishni yaxshilaydi, aqli zaif o'quvchilarning motor-harakat sohasidagi turli buzilishlariga barham beradi. Maxsus maktab o'quvchilari orasida harakatlari buzilgan o'quvchilar ham uchrab turadi (harakatlarni muvofiqlashtirishning buzilishi, falajning qoldiq hodisalari, harakatlarning patologik buzilishi), lekin bunday o'quvchilarni ham mehnatga o'rgatish zarur. Harakat qilishga doir mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish ishlari aniq maqsadga qaratilgan va muntazam bo'lishi lozim. Shuning uchun ham oligofrenopedagog o'quvchilar bilan mashg'ulotni tashkil etar ekan, har qanday holda har bir o'quvchi uchun ish sur'ati va maromini belgilashi, bajarilishi kerak bo'lgan dastlabki ishlarni aniqlashi lozim bo'ladi. Ayniqsa, ish usullarini to'g'ri bajarishga alohida e'tibor berish kerak, toki keyin yana o'quvchilarni qaytadan o'rgatishga ehtiyoj qolmasin. Ish harakatlarining aniq, yengil bo'lishini ishlab chiqish zarur. Jismoniy yuklamani, ayniqsa, ta'limning uchinchi yilida sekin-asta ko'paytirib borish darkor.

Lekin mehnat o'z-o'zidan tuzatuvchi ta'sir ko'rsatmaydi. Qo'l mehnati darslarida yordamchi maktab o'qituvchisi psixofizik kamchiliklarini tuzatish, o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratib berishi lozim.

Qo'l mehnati darslarida olib boriladigan korreksion-tarbiyalovchi ishlar ta'lim va tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etish va boshqarishni taqozo etadi.

Aqli zaif o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish

1–3-sinflardagi qo'l mehnati aqli zaif bolalarga kasb-mehnat ta'limi berishning propedevtik (kirish) bo'g'ini hisoblanadi. Qo'l mehnati darslarining kasb-mehnat tayyorgarligi bilan bog'liqligini yordamchi maktab o'quvchilarida mehnat ta'limiga hozirlikni shakllantirishdan iborat (7-rasm).

7 -rasm. 103-maxsus yordamchi maktab-internatda 5-sinfda (o'g'il bolalarda) mehnat darsi.

Yordamchi maktab o'quvchilari dastlabki mehnat ko'nikmalari, bilim va malakalarni hosil qiladilar. O'zlariga qulay bo'lgan turli materiallar bilan ishlash usullarini o'zlashtiradilar, ularning xususiyatlari, asboblari bilan tanishadilar. Buyumlar tayyorlashda ulardan foydalanish mahoratini egallaydilar. To'g'ri ish holatini, o'zlarining ishga bo'lgan g'ayratlarini boshqaradilar.

Oligofrenopedagog qo'l mehnati darslarida doimo o'quvchilarga turli shakldagi mehnatga qiziqishni singdirib borishi lozim. Ta'limning yakunlovchi bosqichi bo'lgan uchinchi yilda endi muayyan ixtisoslarga qiziqish uyg'otish ishlarini kuchaytirish va bu bilan o'quvchilarni kasbga yo'naltirish ishlarini boshlash mumkin. Keyinchalik o'quvchilar maktabda o'rganishi lozim bo'lgan barcha kasblarning muhimligi, zarurligini qulay va qiziqarli shaklda ochib berishi zarur. Ana shu maqsadda maktab ustaxonalariga, korxonalariga ishlab chiqarish ekskursiyalari uyushtirish tavsiya etiladi. O'quvchilar bu yerda ommaviy ishlab chiqarish ishlari, o'z ota-onalarining mehnati bilan dastlabki tarzda tanishadilar.

Aqli zaif bolalarga ta'lim berishning muvaffaqiyati o'quvchilarning o'zlariga taklif etiladigan mehnat topshiriqlarini o'zlashtirishga, olingan bilimlar asosida mashqlar bajarishga qanchalik tayyorligiga bog'liq bo'ladi. Bunday bolalar o'z psixologik rivojlanishlari xususiyati tufayli barcha ish bosqichlarini zarur darajada chuqur o'zlashtirmasligi mumkin. Yordamchi maktabning o'ziga xos xususiyati ta'limning kirish yo'nalishi yaqqol ifodalanishi bilan ajralib turadi, bunda har bir yangi bosqichdan oldin tayyorgarlik darajasi amalga oshiriladi.

Masalan, aqli zaif bolalar buyumni tayyorlashning butun jarayonini esda saqlab qololmasligi mumkin, shu sababli ish tushuntirib beriladi, ayrim usullar, operatsiyalar bo'yicha namoyish qilinadi, bundan maqsad bola butun ish jarayonini yaxlit va har bir detalini alohida tasavvur qila olsin.

Har bir usul alohida ko'rsatib va tushuntirib berilgandan so'ng bolalar dastlabki o'qituvchi kuzatuv ostida, keyin o'zlari mustaqil ravishda namunalari asosida tegishli mashqlar yo'li bilan ishlab chiqaradilar.

Yangi ish usullarini o'rganishda o'qituvchi endi o'rganilgan ish usullariga emas, balki bolalarning mavjud tajribasiga tayanadi. Ta'limning propedevtikligi oddiy operatsiyalardan murakkablariga, yengil usullaridan qiyinlariga sekin-asta o'tishni nazarda tutadi.

Tuzatish va yo'naltirish vazifasini hal qilishda o'qituvchi yetakchi rol o'ynaydi. O'quv-tarbiya jarayoni metodik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirdagina aqli zaif o'quvchilarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni muvaffaqiyatli tuzatish mumkin. Defektolog o'qituvchi o'z fanini, o'z o'quvchilarini yaxshi bilishi, o'quv materialini, ta'lim metodlarini, ko'rgazmali qo'llanmalarni, bolalarning har tomonlama rivojlanishiga yordam beradigan didaktik materialni sinchiklab tanlashi lozim. O'qituvchi o'quvchiga o'z shaxsi bilan ham ta'sir ko'rsatadi (8-rasm).

8-rasm. 103-maxsus yordamchi maktab-internatda 5-sinfda
(qiz bolalarda) mehnat darsi.

Tarbiyalanuvchilarga hurmat bilan uyg'unlashtirib boriladigan talabchanlik, pedagogik nazokati aqli zaif bolalarga ta'lim va tarbiya berishga alohida ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Shunday qilib, qo'l mehnati darslari o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga va ularni kasb-mehnat ta'limiga tayyorlashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur metodik qo'llanmaning maqsadi qo'l mehnati darslarini iloji boricha namunalı tashkil etishni ko'rsatib berishdan, uning yordamchi maktabning didaktik (korreksiyalash) tuzatuvchi-tarbiyalovchi vazifalariga ko'p darajada muvofiq bo'lishidan iboratdir.

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili asosiy tamoyil bo'lib, yordamchi maktabning maxsus vazifalaridan, aqli zaif bolalarning patologik xususiyatlardan, «ularning yaqin oradagi rivojlanish zonalaridan» kelib chiqadi.

Tuzatish-tarbiyalash (korreksiyalash) ishlari ruhiy-jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tugatishga yoki kamaytirishga qaratilgan, shuningdek, aqli zaif bolalarning «takroriy xususiyatlari»ning oldini olishga, ularda ijtimoiy-maishiy va mehnat ko'nikmalari uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyatlarni tarbiyalashga qaratilgan.

Pedagogik tuzatishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri unga xos bo'lgan tarbiyalovchi vazifa bo'lib, u tuzatish-tarbiyalash ishlari terminida o'z ifodasini topgan. Bu holda aqli zaif bolalar har tomonlama tuzatiladi. Lekin diqqat markazida nuqsonning yetakchi belgisi, uning tegishli murakkabliklari bilan bog'liqligi turishi lozim.

Tuzatish-tarbiyalash (korreksiyalash) ishlari aqli zaif bolalarning xususiyatlarini ijobiy tomonga qarab uzluksiz rivojlantirib borishga qaratiladi. Bola odamlar bilan ijobiy aloqaga, muomalaga kirishuvi, buyumlar olamiga va atrof-muhitdagi voqealarga kirib borishi, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi, nutqi, xulq-atvori va shakllarini egallashi zarur.

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili o'quv materialini, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish orqali ta'lim va tarbiyani amalga oshirish talabida o'z ifodasini topadi.

O'qituvchi ta'lim mazmunini o'quvchilarning bilish imkoniyatlariga tatbiqan tanlaydi va moslashtiradi. Bu hol bilim va amaliy harakatlar tuzilishini soddalashtirish, ularni tarkibiy qismlarga bo'lish va ularning har birini alohida o'rganish hisobiga sodir bo'ladi. Moslashtirish muayyan oraliqdagi propedevtik davrni joriy qilish bilan ham ta'minlanadi.

Oligofren bolalar bilish faoliyati asoslariga tuzatish kiritish va mustahkamlashga darsda ko'rgazmali-amaliy uslublardan hamda aqliy faoliyatdan foydalanish hisobiga erishiladi. Aqli zaif bola aniq bir tafakkurga ega bo'lishi bilan ajralib turadi, shu sababli ularga ta'lim berish predmetli-ko'rgazmali asosda quriladi.

Yordamchi maktablar tajribasida ko'rsatish uslubi, tayyor bilimlarni yetkazish uslubi muhim o'rin tutadi. Oldiniga bu uslublar yetakchi bo'ladi, keyin ularning salmog'i kamayib boradi, chunki ular asosan mexanik xotirani rivojlantiradi, natijada o'quvchilarda passiv mushohada avj oladi, tafakkur rivoji pasayib, bilimlarni amalda tatbiq etish, ko'chirish malakasini hosil qilish barham topadi. Ta'limning ko'rgazmali va amaliy uslublaridan foydalanishda o'quvchilarning amaliy harakatlarini kuzatishga rahbarlik qilish, perspektiv va amaliy harakatlarni nutq bilan maqbul tarzda bog'lash alohida ahamiyat kasb etadi.

Har bir darsda uning tuzatuvchi-tarbiyalovchi maqsadlarini aniq belgilab olish zarur. Bu maqsadlarsiz mashg'ulot yuzaki tus oladi. Uning o'ziga xos xususiyati yo'qoladi, umumta'lim maktabi uchun xarakterli bo'lgan didaktik talablarni to'g'ridan-to'g'ri ko'chirishga olib keladi. Bu hol maxsus ta'limning asosiy vazifalari va tamoyillariga zid keladi.

O'quv jarayonidagi tuzatuvchi-rivojlantiruvchi maqsadlar qanchalik samarali amalga oshirilsa, ta'lim beruvchi maqsadlar ham shunchalik natijali bo'ladi. Shunga erishish muhimki, o'quvchilar o'z oldilariga qo'yilgan vazifalarni bajarishga faol intilsinlar, o'qituvchi esa dars maqsadini aniqlab, butun kuch-g'ayratini ana shu maqsadlarga erishish yo'llari va vositalarini izlashga sarflasin.

Yordamchi maktabning o'quv jarayonini tashkil etish sifatini, tuzatish yo'nalishini yaxshilash uchun rus defektologlari — G. M. Dulnev, I.G.Yeremenko, X.S.Zamskiy, S.D.Zabramnaya, N.P.Pavlova, M.N.Perova va boshqalar quyidagi shart-sharoitlarni tavsiya qiladilar:

— o'quv jarayonining barcha bosqichlarida maktab o'quvchilari aqliy harakatlarini tashkil etish. O'quvchilarning aqliy operatsiyalarini bajarishi (mo'ljal olish — tadqiqot, tahlil qilish, umumlashtirish, qiyoslash, nazorat qilish, rejalashtirish, baho berish operatsiyalari);

— tasavvur, tushunchalarni tarkib toptirish jarayonida bolalarni buyumlarning o'ziga xos, muhim belgilarni qismlarga ajratishga o'rgatish;

— nutq faoliyatiga, nutqni nazorat qilishga undash;

— idrok etiladigan buyum va uning so'z bilan ifodalanishi va amaliy harakatlar o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik o'rnatish;

– ta’limning sekinlatilgan sur’ati (aqli zaif bolalarda asabiy-ruhiy jarayonlarning kechishiga muvofiq ravishda);

– materialni ko’p marta bir-biriga o’xshatib takrorlash;

– idrok etish oyektini ko’p marta ko’rsatishga asoslanishi lozim;

– bolaning hissiy tajribasini yuqori darajada jalb qilish, saqlash analizatorlaridan har tomonlama foydalanish;

– o’quvchilarni buyum bilan bog’liq bo’lgan amaliy faoliyatga jalb qilish;

– yaxlit faoliyatni ayrim tarkibiy qismlarga, elementlarga, operatsiyalarga bo’lish, ularni ichki jihatdan bir-biriga bog’liq ravishda idrok etish (aqli zaif bolalar global idrok etish bilan cheklanadilar);

– o’quvchilarning harakatlarini doimiy ravishda tuzatib borish.

Buning uchun har bir o’quvchining o’quv faoliyati o’qituvchi tomonidan muntazam tahlil qilib boriladi, bundan maqsad vujudga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish, yordam ko’rsatishdir;

– o’quvchining eng rivojlangan sifatlariga tayanish;

– ta’limning propedivtikligi(kirish ta’limi); kirish kursi ta’limga asos bo’ladigan bilimlar boshlang’ich minimumini yaratadi;

– keng ko’lamli ishni aqli zaif bolalarga tabaqalashgan holda va alohida yondashishni birga qo’shib olib borish. O’quv faoliyatiga tabaqalashgan holda rahbarlik qilish;

– bilish jarayonlarini va aniq maqsadga qaratilgan faoliyatini rivojlantirish maqsadida xilma-xil usullar va uslublarni ishga solish.

O’qituvchining doimiy vazifasi o’quvchilarda mustaqillik, faollik, kuzatuvchanlik, diqqatni, o’rganilayotgan buyum va hodisalarga qiziqishni rivojlantirishga yordam beradigan uslublar va usullarni tanlashdan iborat. Bu uslublar va usullar buyumlar bilan amaliy ish olib borish, turli obyektlarni aniq maqsadni ko’zlab kuzatish, amaliy o’yinlar, vaziyat, harakatlar algoritmini yaratish, ekskursiyalar, laboratoriya mashg’ulotlari, kitoblar bilan ishlash, mashqlar, ko’rgazmali namunalar ishlashdir.

Har bir darsda mehnatning ijtimoiy ahamiyatini, uning amaliy yo’nalishini ta’kidlash muhimdir. Bu – tayyorlanayotgan buyum uchun mas’uliyatni tarbiyalaydi.

Agar o’quvchi aqli zaif bolalarning jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarini hisobga oluvchi va qo’l barmoqlarining tabaqalashgan harakati rivojlanishiga qaratilgan maxsus ishlar olib borsa,tuzatish ishining samaradorligi ortadi.

Aqli zaif bolalarning ruhiy xususiyatlari, ularning haddan tashqari charchab qolishi, saqlovchi tormozlanishi tezligi, jismoniy zaiflashuvdan kelib chiqib, yordamchi maktab o’quvchisi darsida zarur ish sur’ati va me’yorini ta’minlashi o’quv materiali, topshiriqlarni

to'g'ri dozalanishiga, barcha faoliyat turlarining navbatma-navbat kelishi va qiyinchilik tug'dirmasligiga, me'yor buzilganda esa amaliy muvozanatning tiklanishiga e'tibor berishi, rag'batlantiruvchi vositalar va usullardan foydalanish kerak.

Darsning birinchi bosqichi bo'lgan tashkiliy jihatga katta e'tibor berish kerak bo'ladi, u o'quvchilarning faoliyatsizligini barham toptirishga, mazkur darsga aloqador bo'lmasa ham qo'shimcha hayajonlanish manbai bo'ladigan ta'sirlardan xoli bo'lishga qaratiladi. Dastlabki daqiqalardan boshlab idrok etiladigan materialga ijobiy munosabatni vujudga keltirish zarur.

Yordamchi maktab uchun mehnat sur'ati – bu intizom muammosidir. Sur'at zaif bo'lsa, o'quvchilarda boshqa mashg'ulotlar uchun qo'shimcha vaqt qoladi. Sur'at ancha yuqori bo'lganida esa o'quvchilar o'qituvchining tushuntirishlarini ilg'ab olmaydilar va zo'riqishga tob berolmay, saqlovchi tormozlanish holatiga tushib qoladilar. Eng maqbul sur'at amaliyot jarayonida ma'lum bo'ladi.

Ish me'yori ham juda muhimdir. Me'yorning har qanday buzilishi, zo'r berib qilinayotgan ishning keskin susayib ketishi va hatto bo'sh turib qolishlari bilan asossiz ravishda almashinishi bolalarning mehnat harakatini izdan chiqaradi, eng samarali, raven va tekis ishga nisbatan ko'proq charchatib qo'yadi. Qiyin ish turlari bilan oson ish turlarini, mehnat bilan dam olishni almashtirib turish, bolalarning diqqatini uzoq vaqt bitta predmetga qaratishga o'rgatish kerak. Bunga darsdagi mashg'ulotlar turini o'zgartirish, jismoniy tarbiya daqiqalarini o'tkazish bilan erishiladi.

Qo'l bilan qilinadigan buyumli faoliyat bola uchun ancha aniq va tushunarli bo'lib, aqli zaif bolalarning ta'lim jarayoniga kirishuvi uchun boshlang'ich faoliyat hisoblanadi. Umumta'lim fanlari bilan qo'l mehnati darslari o'rtasida mustahkam o'zaro aloqa bo'lishi lozim. O'qish anomal bola uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, uning bilimlari puxta, hayotiy, o'zi ishga yaroqli bo'lib boradi.

Yuqori malakali ishchilarning ish faoliyatlarini psixologik tahlili, yuqorida aytib o'tilgan aqliy harakatlar ishchiga yuqori darajada mustaqillik ta'minlanishini ko'rsatdi. V.V.Chebishev va B.F.Lomovlarning ta'kidlashlaricha, malakali ishchilarning ish jarayonlari doimo o'zlarini nazorat qilish holatlari bilan almashib turadi. Shu bilan birga, yuqori malakali ishchilarda barcha ish jarayonlari avtomatlashgan harakatlardan iborat bo'ladi. Nuqsonli bolalarda esa, asosan mana shu avtomatlashgan harakatlarni yuzaga keltirish ancha qiyin amalga oshiriladi. Yuqori malakali ishchi har bir ish qurolining turar joyi, vazifasini yoddan tasavvur etib turadi. Bu xislat uning maksimal darajada vaqtdan unumli foydalanishiga yordam beradi. Uzoq

yillik kuzatishlardan ma'lumki, hatto yuqori sinf o'quvchilarida ham yetarli mustaqillik shakllanmaydi. Yuqori sinf o'quvchilarining atigi 20 foizigina u yoki bu darajada ishni mustaqil hal qila oladi. Yordamchi maktab o'quvchilarining asosiy qismi o'qituvchidan yordam olishga muhtojlik sezadi. Yuqori sinflarning ham aqli zaif bolalari mehnatga oid ko'nikma, malakalar yetarli shakllangan bo'lsa ham, ish jarayonida qiynaladilar. Bu qiynchiliklar asosan ish vaqtida fikrlash jarayonlari talab etilganda yuzaga kelar ekan. Bu, asosan, ishni rejalashtirishda, nazorat qilishda ko'zga tashlanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bajarayotgan ish jarayonini mustaqil gapirib bera olmaydilar. Bu xususiyatlar V.I.Lubovskiy va N.I. Nepomnyashaya ishlarida to'la ochib berilgan. A.R.Luriyaning ko'rsatishicha, «Asosiy asab jarayonlari (ayniqsa tormozlanish)ning tonusi susayganligi bilan ajralib turadi. Asab jarayonlari juda sekin bir joyga to'planadi, arzimastashqi taassurotlar bu jarayonlarni tormozlab qo'yishi mumkin». Ko'pchilik aqli zaif bolalarning nutqi bilan harakatlari orasida bog'liqlik bo'lmaydi. Agar normal bolalar biror ishni oldindan rejalab, ish jarayonini gapirib, so'ng ish boshlasalar, aqli zaif bolalar ishni to'g'ridan-to'g'ri boshlab yuboradilar. Bu o'z navbatida ish jarayonida qator kamchiliklarga olib keladi. Hatto yuqori sinf o'quvchilari ham ba'zan qilgan ishlarini og'zaki gapirib bera olmaydilar. Shu bilan birga, aqli zaif bolalar yasagan narsalarini namuna bilan taqqosolmaydilar.

V.I.Karvyalis tadqiqotlaridan ma'lumki, I—III sinf o'quvchilarining 90 foizi ish natijalarini namuna bilan taqqoslamas ekanlar, qator aqli zaif bolalar o'zlarining yasagan dag'al, qo'pol, beso'naqay narsalarini namunaga to'g'ri keladi deb tushunadilar. Ulardagi bu xislat shaxsiy sifatlarning yetarli shakllanmaganligini ko'rsatadi. O'zlariga tanqidiy qarashning yo'qligi asosida bu kamchilik yuz beradi. Aqli zaif bolalarda o'lchov birliklari haqidagi tasavvur va bilimlar ham cheklanganligi ish jarayonlarida yaqqol ko'zga tashlanib turadi. I.N.Manjuloning ta'kidlashicha, 70 foiz aqli zaif bola o'lchov ishlarida xatolikka yo'l qo'yadi. Atigi 5 foizigina bolalar o'lchov ishlarini to'g'ri bajarganlar. O'quvchilardagi mm, sm, m kabi uzunlik o'lchov birliklari noto'g'ri shakllanganligi oqibatida, ko'z bilan chamalab o'lchashlari ham xatoliklardan xoli bo'lmaydi. Bu taxlitdagi xatoliklar burchaklarni o'lchashda ham ko'zga tashlanadi.

Yordamchi maktab o'quvchilari mehnat qila turib ham aqlan, ham jismonan, ham shaxsan takomillashib boradi. Albatta, bu takomillashish, rivojlanish normal bolalar darajasida bo'lmaydi. Chunki normal bolalar ongli, tushungan holda bajarib borsalar, aqli zaif bolalarning aksariyati ishni mexanik tarzda, tushunmasdan bajaradilar. Shuning oqibatida ish natijalarida ham keskin farqlar yuzaga keladi.

Normal bolalar aqliy jihatdan birmuncha tez rivojlanadilar, chunki ular insoniyatning umumlashgan tajribalarini o'zlashtirib boradilar deb e'tirof etadi A.N.Leontev. Aqli zaif bolalar esa bu tajribalarni yetarli egallay olmaydilar. Aqli zaif bolalarning mehnat faoliyatida qator kamchiliklar borligini ta'kidlash bilan birga, shuni e'tirof etish lozimki, ularning asosiy qismida turli darajadagi harakat buzilishlari mavjud. Aqli zaif bolalarning ish jarayonidagi kamchiliklar asosida mana shu harakat nuqsonlari ham ma'lum rol o'ynaydi. Oligofrenopedagogika tarixida shifokor, pedagog, psixologlardan J.Demor, M.O.Gurevich, N.I.Ozereskiy, S. Ya.Rabinovich, A.N.Graborov, A.Gezell, G.Ya.Troshin, G.E.Suxareva, S.S.Lyapidevskiy, L.V.Zankov, respublikamizda B.F.Shoumarov, Q.Mamedov va boshqalar nuqsonli bolalarda harakat sistemalarining turli tomonlarini batafsil ochib berganlar. Yordamchi maktab mehnat ta'limining asosiy vazifalaridan biri aqli zaif bolalarning turli harakat nuqsonlarini ham tuzatishdan iborat. Mehnat ta'limi jarayonlarida faqatgina bilish jarayonlari rivojlanib, to'g'rilanib, tuzalib qolmasdan, balki ularning hissiyot-irodalariga ham samarali ta'sir etilar ekan.

Oligofrenopedagogika fanining rivojida mehnatga oid turli fikrlar bo'lishiga qaramay, ularning barchasi ijobiy shaxsiy sifatning rivojlanishiga yordam berishi qayd etib o'tilgan.

Aqli zaif bolalar o'zlarining o'yin, o'qish, mehnat faoliyatlarida yaxshi yoki yomon fikrlashlari bilan birga, barcha faoliyat natijalariga ijobiy, salbiy munosabat bildiradi. Mana shu munosabat asosida sekin-asta shaxsiy sifatlar shakllanib boradi. Shaxsiy, hissiy-irodaviy sifatlar fikrlash jarayonlariga juda katta samarali ta'sir etadi. Psixik faoliyatning barcha faol shakllari (ixtiyoriy diqqat, eslab qolish, harakatlarning maqsadga muvofiqligi) bolaning uzoq muddatli faol faoliyati samarasi hisoblanadi. O'z vaqtida E.Segen ham aqli zaif bolalarda asosiy nuqson irodaning buzilganligidir, deb ko'rsatgan edi. V.Shtroymer esa, bu bolalarda ixtiyoriy diqqatning yetishmasligini ta'kidlaydi. G.Ya.Troshin esa aqli qoloqlarda yetakchi belgi, bu bolalarning ish jarayonida mumkin qadar yengil yo'l tanlashlarini ko'rsatadi. Bularning barchasi o'zicha haqlidir.

M.S.Pevzner aqliy nuqson — oligofreniyani tahlil etar ekan, asosiy nuqson — ish qobiliyati va maqsadga muvofiq harakatlarning yetishmasligidir, deb ta'kidlaydi.

Yordamchi maktabda mehnat ta'limi asosan ikki bosqichdan iborat:

1. Tayyorgarlik bosqichi (I—IV sinflar);
2. Kasb-hunar mehnati (V—IX sinflar).

Tayyorgarlik bosqichida asosan qo'l mehnati mashg'ulotlari olib boriladi.

Kasb-hunar bosqichida esa kasb-hunar mehnati turlari beriladi. Bu mehnat yordamchi maktabni bitirguncha davom etadi. Aqli zaif bolalar ma'lum mutaxassislikni egallaydilar. Bolalar 8 yillik maxsus ta'lim davomida tugallangan kasb tayyorgarligini olishlari kerak.

Kasb-hunar mehnatida ishlab chiqarish amaliyotining o'rni juda katta. Bu amaliyot ma'lum ishlab chiqarish korxonalarida o'tkaziladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktablarda mehnat ta'limini amalga oshirish bosqichlari haqida gapirib bering.
2. Mehnat ta'limining aqli zaif bolalardagi shaxsiy sifatning shakllanishiga ta'siri nimadan iborat deb o'ylaysiz?
3. Yordamchi maktablarda mehnat ta'limining umumta'lim fanlari bilan bog'liqligi haqida gapirib bering.
4. Mehnat ta'limining tuzatuvchi, tarbiyaviy ahamiyati nimalardan iborat?
5. Qo'l mehnati va kasb-korlik mehnatining aqli zaif bolalar bilish jarayonlarini tuzatishdagi ahamiyati haqida gapirib bering.

6-BOB. TARBIYA USULLARI

6.1. Yordamchi maktabda tarbiya tamoyillarining qo'llanilishi

Yordamchi maktablardagi tarbiya tamoyillari butun tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalaniladigan qonun-qoidalar majmuasidir. Bu qoidalarga tarbiyaning mazmuni, usullari, tashkil etish shakllari kiradi. Barcha maktablarda tarbiya tamoyillari umumiy ko'rinishga ega. Ammo, yordamchi maktablarda aqli zaif bolalarning psixologik, jismoniy, hissiy nuqsonlariga ko'ra o'ziga xos yondashuvlardan ham foydalaniladi.

Oligofrenopedagogikada tarkib topgan va milliy asoslangan tarbiya tamoyillari tizimi tarbiyaning hayot bilan bog'liqligini, shaxsiy, jamoada va jamoa orqali tarbiyalashni, tarbiyaviy ta'sirning izchilligini va davomiyligini, tarbiyalanuvchi shaxsiga nisbatan o'ziga xos talabchanlik bilan hurmatning birligini, tarbiyaning aqli zaif bolalarning yosh va individual xususiyatlariga mosligini, ta'lim va tarbiyaning bog'liqligini, tarbiyada atroflicha yondashish tamoyillarini o'z ichiga oladi.

Aqli zaif o'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy shakllantirish manfaatleri pedagogning har bir xatti-harakatini tarbiyaning maqsadlari bilan qiyoslashni, uning amalga oshirilishiga rejali tarzda va qunt bilan erishishni talab qiladi. Har bir tarbiyaviy tadbirning qimmatini uning aqli zaif o'quvchilar jamoasi hayotini qanchalik boyitganligi, ishonchni shakllantirishga qanchalik yordam berishi bilan o'lchanadi. Afsuski, qator yordamchi maktablarda tarbiyaviy tadbirlar xo'jako'rsinga rejalashtiriladi. Bular oqibatda bolalarda qiziqish, jo'shqinlik va hissiy shakllanishning imkonini bermaydi. Yordamchi maktab o'quvchilarini tarbiyalash vositasi bo'lgan faoliyatning barcha turlariga puxta yo'nalish berilishi shart.

Yordamchi maktabda tarbiyaning hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili yetakchi tamoyil hisoblanadi. Buning mohiyati shundan iboratki, tarbiyaga jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy munosabatlarini, voqelikning qadriyatlarini, axloqi va estetikasini tatbiq etishdan iborat. Yordamchi maktabda o'quvchilarni moddiy ishlab chiqarish sohasidagi mehnatni, kasbni asosli tarzda tanlashi o'qituvchilar, o'quvchilar va ota-onalar tomonidan chuqur anglab olinishi kerak. Ba'zan tarbiyaning turmush bilan bog'liqligini tarbiyaviy ish hamda yordamchi maktab o'quvchilarining unumli mehnati o'rtasida aloqa o'rnatishdangina iborat deb qaraladi. Ammo hayot unumli mehnatga qaraganda ancha kengroq va mazmunliroq tushunchadir. Yordamchi maktab o'quvchilarini mehnat faoliyatining xilma-xil shakllariga jalb etayotganda bu narsani o'quvchilar jamiyatga xizmat qilish maktabi, moddiy va ma'naviy mo'l-ko'lligi uchun

umumxalq kurashining tarkibiy qismi deb idrok etishlari hamda g'amxo'rlik qilishlari kerak. Qilinayotgan barcha tarbiyaviy tadbirlar hayotiy, ya'ni aqli zaif bolalar bilan ular eshitgan, ko'rgan narsalarga asoslangan tarzda olib borilsa yaxshi samara beradi. Aks holda o'tkazilgan tadbirlar bolalar uchun tushunarsiz narsa bo'lib qolishi mumkin.

Yordamchi maktab o'quvchilarini jamoada jamoa orqali va jamoa uchun tarbiyalash tamoyili ham o'ziga xos o'ringa ega. Bu tamoyil tarbiya tizimining jamiyat talablaridan kelib chiqadigan tamoyillaridan biri bo'lib, uning tabiati ishlab chiqarish vositalariga munosabat, o'rtoqlarcha hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlari bilan xarakterlanadi.

Jamoa shunday mashq maydonidirki, unda shaxsning xilma-xil fazilatlarini mashq qilinadi va shakllanib boradi. Bizning pedagogikamiz ikki tomonlama: tarbiyachi va tarbiyalanuvchi pedagogikasidan farqli uyushtirilgan korreksion pedagogik jarayonni afzal ko'radi. Birgalikda, bir maqsadni ko'zlab tashkil etilgan jamoa harakatlarida insonga nisbatan mumkin qadar ko'proq talabchanlik qilish, lekin shu bilan birga unga mumkin qadar ko'proq hurmat, mehribonlik bilan qarash kerak.

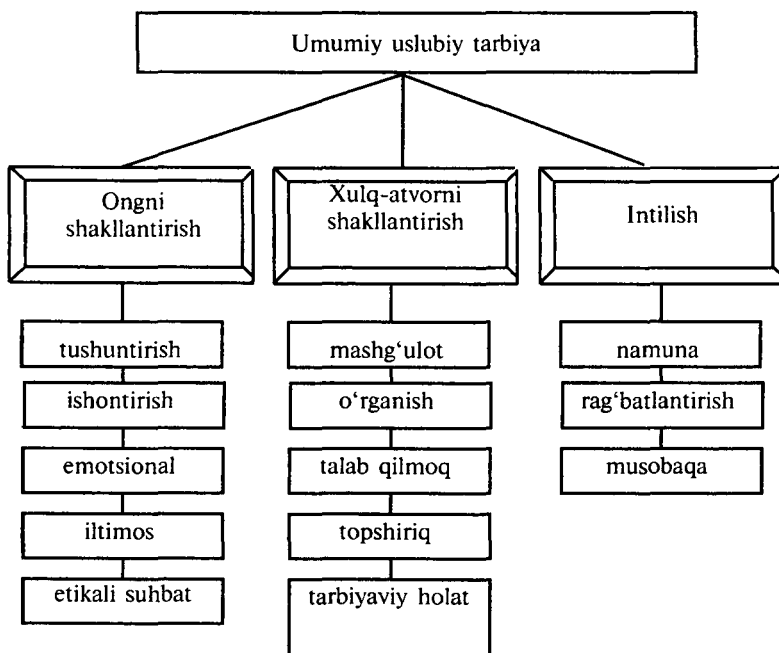
Shu tamoyilga amal qilib, yordamchi maktab o'qituvchilari o'quvchilar bilan munosabatlarning shunday uslubi va tarzini tanlaydiki, aqli zaif o'quvchilarning ruhini tushirmaydi, balki ularning kuchiga ishonch, erkinlik beradi. Bu uslub ijobiy harakatlar va xulq-atvorga undaydi, o'z qadr-qimmatini va o'z xulq-atvori uchun mas'uliyat tuyg'usini singdiradi. Tirmoq orasidan kir qidirish, ikir-chikir gaplarga berilish bilan aloqasi bo'lmagan talabchanlik insonga nisbatan eng oliy hurmatdir. Mumtoz pedagoglar ta'biri bilan aytganda, insonga ishonib yondashish kerak, bunda hatto ayrim tavakkalchilikka ham yo'l qo'yish mumkin. Pedagog o'quvchida ijobiy fazilatlarini tarbiyalashni nazarda tutib va shunga tayanib, ishonchga asoslanib, insonni o'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanish ruhida tarbiyalaydi.

Tarbiyaviy ta'sirning izchilligi, sistemaliligi, yaxlitligi va uzluksizligi tamoyili ham tarbiyaviy tadbirlarning samarador bo'lishida zaruriy tamoyillardandir. Bu tamoyillarga amal qilish pedagogika tizimini shunday qurishni taqozo etadiki, uning tarbiyaviy qismlari va elementlari bir-biri bilan yonma-yon bo'lmasdan, yaxlit birlikni tashkil etishi kerak. Pedagogik ta'sirning biror tizimga ega emasligi tarbiyaviy ishga tamomila ziddir. Yordamchi maktab o'quvchilariga nisbatan talablarning turlichaligi tarbiyaga ko'p zarar yetkazadi. Afsuski, amalda ko'pincha shunday bo'ladiki, aqli zaif o'quvchilar oilada maktab tashabbusini qo'llab-quvvatlashi u yoqda tursin, balki qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan o'qituvchilar orasida ham talablar birligi ta'minlanmaydi. Tarbiya ko'plab kishilar ishtirok etadigan, uzoq muddatli jarayondir. Shu sababli ularning ishida izchillikka erishish, davomiylikka rioya qilish, aqli zaif o'quvchilarning tarbiyalanish darajasini, yaqin oradagi rivojlanish zonasini o'z vaqtida aniqlash nihoyatda muhimdir.

Yordamchi maktablardagi o'ziga xos tarbiyaviy tamoyillardan yana biri maktab o'quvchilarining yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olishdir. Bu tamoyilni amalga oshirish o'quvchilar faoliyatining mazmun va shakllarini ularning yoshi, hayotiy tajribasi, kuchi va imkoniyatlariga muvofiqlashtirishni talab etadi. Ayni vaqtda har bir bola — bu o'ziga xos alohida dunyo. Shu sababli tarbiya jarayoni ta'lim jarayoniga qaraganda ham ancha individual bo'lishi kerak. Agar o'qituvchi muayyan paytdagi talab va qiziqishlarga tayanib, ularni xulq-atvor va faoliyat motivlarining hal qiluvchi negizi bo'lgan yangi talablar va yangi qiziqishlarni vujudga keltiradigan shakl va usullarini topa olsa, bu maqsadga erishishi mumkin bo'ladi. **Aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan o'qituvchi-defektolog, tarbiyachilar barcha ta'lim-tarbiya jarayonlarida umumiy kamolotida biror nuqsone bor bolalar bilan ishlayotganligini hech qachon unutmasligi kerak. Shundagina ular amalda uchrab turadigan har xil ko'ngilsiz, noxush holatlarni to'g'ri tushunadilar va ularning oldini ola biladilar. Aks holda, aqli zaif bolalarning nuqsone sababli yuz beradigan turli noxush holatlarni tushunib yetmaydilar. Demak, bunday bolalar bilan yakkama-yakka tarbiyaviy ish olib borilmaydi.**

Tarbiya usullari deganda har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish maqsadida bolaning ongi, his-tuyg'ulari, irodasi, xulq-atvori va munosabatlari tizimiga ta'sir ko'rsatish usulini tushunish kerak (3-chizma).

3-chizma

Tarbiya usullari, ta'limda bo'lganidek, ayrim elementlarga bo'linib, ular tarbiya yo'llari deb ataladi. Yordamchi maktab o'qituvchisi yoki tarbiyachisi birinchi bor sinfni tozalash bo'yicha shanbalik tashkil qiladi. U bolalarning ishini muayyan qismlarga taqsimlashdan avval qanday yuvish, qanday artish, polni yuvish oson bo'lishi uchun partalarni qanday surish kerakligini tushuntiradi va ko'rsatadi. O'qituvchining ana shunday tushuntirishi mazkur holda bir usul sifatida namoyon bo'ladi. Tarbiya usullari bolalarga ta'sir ko'rsatishdangina iborat emas. Tarbiya ikki tomonlama jarayon bo'lib, o'qituvchi, tarbiyachi faoliyati bilan o'quvchi faoliyatini birlashtiradi. Bolaning tarbiyaviy ta'sirga faol tayyor bo'lishiga erishish uchun uni muayyan sharoitga qo'yish, uning faol harakatini tashkil etish kerak. Shu sababli pedagogika fanida tarbiyaning tashkiliy shakllari o'quvchilarning jamoa va individual faoliyatini pedagogik nuqtai nazardan muvofiq ravishda tashkil etish **usullari** deb hisoblanadi. Sinf majlislarini, ertaliklar, suhbatlar, bolalar bilan turarjoylarda olib boriladigan ishlarni tarbiyaning **tashkiliy shakllari** deyish mumkin. U yoki bu tarbiyaviy vazifalarni hal etishning maqsadga muvofiq tashkil etishning uslubiy yo'llari **tarbiya vositalari** deb ataladi.

Bolalar bilan tarbiyaviy ishda foydalaniladigan narsalar (ko'rgazmali qurollar, kitoblar, radio, televideniye) hamda bolalar jalb qilinadigan faoliyat turlari **tarbiya vositalari** bo'la oladi. Kinofilmlar, san'at asarlari, murabbiy o'qituvchining jonli so'zi, bolalarning o'yinlari, jamoatchilik, jismoniy tarbiya va havaskorlik to'garaklari tarbiya vositalari vazifasini bajaradi. Tarbiya natijasi tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari, vositalari, shakllaridan mohirona foydalanishga va ularni qo'shib olib borishga bog'liq.

Yordamchi maktabda tarbiya usullarining qo'llanish samaradorligi va harakatlantiruvchi kuchlari aqli zaif bolalarning individual-tipologik xususiyatlari va tarbiyalanganlik darajasi bilan, bola yashayotgan aniq pedagogik vaziyatning tabiati bilan qanchalik hisoblashishiga ham bog'liq. Tarbiya usulini tatbiq etish muayyan yoshdagi bola faoliyatining yetakchi tippiga, bolalarning ruhiy, jismoniy holatiga mos kelsa, muvaffaqiyatli bo'ladi. Amalda tarbiya usullari o'zaro ancha murakkab, ba'zan esa qarama-qarshi aloqada namoyon bo'ladi. Shubhasizki, qandaydir alohida usul tarbiyaning boshqa usullaridan ajralgan holda qo'llanishi ham mumkin, lekin u albatta boshqa usullar bilan o'zaro aloqada bo'lishi mumkin. Yordamchi maktabda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarga maktabda, sinfda yurish-turish qoidalarini, o'rtoqlari bilan muomalani o'rgatadi. O'qituvchi ham birinchi kundayoq o'z sinfini, butun maktabni ko'rsatadi, o'quvchilar o'zlarini qanday tutishlari, nimalar bilan shug'ullanishlarini, darsda qanday o'tirishlari, tanaffus vaqtida qanday dam olishlari lozimligini o'rgatadi. Tushuntirish bilan bir qatorda, tarbiyachi ularni o'qituvchi, direktor va boshqa katta yoshdagi kishilarga salom berish uchun partani taqillatmasdan o'midan turishni, sinfdan chiqishni, ish joyida tartibga rioya qilishni, o'qituvchiga, tarbiyachiga murojaat qilish tartibini va

hokazolarni o'rgatadi. Yordamchi maktabga kelgan birinchi sinf o'quvchilari rivojlanishi, xususiyatlari jihatidan xilma-xildir. Birlari tarbiyachi gaplarini tushunib, barcha tarbiyalanuvchilarga qaratilgan uning iltimosini tezda bajaradilar, topshiriqlarni qunt bilan ishlaydilar. Ayrimlari esa, tarbiyachining gapiga yaxshi quloq solmaydilar, tushunmaydilar, tarbiyachining hamma tarbiyalanuvchilarga qilgan murojaatini darhol anglab yetmaydilar. Yordamchi maktab bolalari rag'batlantirishni, ayniqsa, yaxshi ko'radilar. Dastlabki kunlardanoq tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning ayrimlarini yaxshi xulqi uchun maqtab qo'yadi, boshqalariga esa, gapga e'tibor bilan quloq solish kerakligini tushuntiradi. Shu tarzda aqli zaif bolalarni tarbiyalash jarayonida yordamchi maktab tarbiyachisi ta'sir etishning turli usul va yo'llaridan foydalanib, aqli zaif bolalarning individual xususiyatlari va tarbiyalanganlik darajalarini, pedagogik vaziyat xarakterini hisobga oladiki, bu narsa ayrim tarbiyalanuvchilar va umuman yordamchi maktab manfaatlari yo'lida har xil yechimlarga kelishni talab qiladi.

Yordamchi maktab o'quvchilari bilan amaliy ishlashda tarbiya usullaridan foydalanish ko'nikmalari va malakalarini o'rganish va hosil qilish qulay bo'lishi uchun ularni shartli ravishda bir necha guruhga birlashtirish mumkin. Yordamchi maktab o'quvchilari ongini shakllantirish usullari, jamoatchilik xulq-atvorini shakllantirish yo'llari, rag'batlantirish usullari va o'z-o'zini tarbiyalash usullari ham qo'llaniladi. Shuni aytib o'tish o'rinliki, ayrim adabiyotlarda yuqorida aytib o'tilgan tarbiya usullari ham son jihatidan, ba'zan mazmun jihatdan ham o'zgacha bayon etilgan. Masalan, 1985-yilda Kiyevda chiqarilgan I.G.Yeremenkning «Oligofrenopedagogika» o'quv qo'llanmasida tarbiya usullari 3 ta: mashq qildirish, ishontirish va rag'batlantirishdan iborat, deyilgan.

Yordamchi maktab o'quvchilarida dunyoqarash va e'tiqodlar tizimini shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish usullari ham tarbiya usullariga kiradi. Bu toifadagi usullarning mohiyati shundan iboratki, ularning vositasi bilan jamiyat yosh avlodga nisbatan qo'llayotgan talablar bola ongiga yetkaziladi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini tarbiyalashda o'qituvchi-tarbiyachi dasturxon atrofida, ko'chada, kattalar bilan muomalada to'g'ri xatti-harakatlar qilish odatlarini tarkib toptirishga, ana shu muomaladan zavqlanish, yaxshi xulqi uchun kattalar maqtovidan mamnun bo'lish tuyg'usini shakllantirishga ko'proq e'tibor beradi. Yordamchi maktab quyi sinflarida tushuntirish **e'tiqod** hosil qilishning keng qo'llaniladigan usulidir. Tushuntirishdan maqsad — bolaga xatti-harakatlar, voqealar, hodisalarga nisbatan u yoki bu talablarning ijtimoiy, ma'naviy, estetik mazmunini ochib berishda, unga xulq-atvor va insoniy munosabatlarga to'g'ri baho berishni shakllantirishda ko'maklashishdan iborat. Yordamchi maktabda tarbiyachining va o'qituvchining jonli so'zi hamisha bola shaxsining g'oyaviy

va ma'naviy shakllanishida ta'sirchan bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi. Tarbiyaviy mazmunli suhbatlar turli mazmunlarda: etik (jamiyatdagi insonlarning yurish-turishlari haqida); estetik (atrofdagi voqealarning, insoniy munosabatlar va xulq-atvorning go'zalligi haqida); siyosiy-ta'limiy bo'lishi mumkin.

Tarbiyaning asosiy, yetakchi usullaridan biri **namuna** asosida tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi katta bo'lishga intilayotganida kattalar, o'zi hurmat qiladigan kishilardan namuna olib, ularga taqlid qilishga harakat qiladi. Taqlid qilish asosida turli sabablar bor. Ayniqsa, ulardagi hayotiy tajribalarning yetishmasligi, yurish-turishning barqaror odatlari kamligi ham taqlidga sabab bo'ladi. Yosh ulg'aygan sari taqlid qilish darajasi kengayib boradi.

Ba'zan yordamchi maktab tartibini buzuvchilar, ularning qo'polligi, qo'rsligi, o'jarligi, soxta jasorati ayrim bolalar e'tiborini jalb etadi. Har doim ham aqli zaif bolalarni yomon o'makdan ajratib qo'yishning iloji bo'lavermaydi.

Tarbiyada muvaffaqiyat qozonish uchun oilada va maktabda bola hayotini shunday tashkil etish zarurki, bu narsa uning uchun zerikarli, mazmunsiz, majburiy bo'lmasdan, aqli zaif bolalarni yomon ishlardan qaytarishga, unga qarshi turishga o'rgatish lozim. Har bir shaxs alohida, takrorlanmas shaxs sifatida o'ziga xos ravishda rivojlanishiga erishish kerak. Bolani o'rab olgan barcha shaxslar bolaga o'mak bo'ladigan darajada bo'lishi lozim. Tarbiyachilarning ta'kidlashicha, tarbiya to'g'ri xatti-harakatga o'rgatuvchi mashqdan boshqa narsa emas. Mashq bolalarning oqilona, bir maqsadga qaratilgan va har tomonlarni faoliyatini (qabul qilingan axloqiy normalar va qoidalarga muvofiq) tashkil etishdir. Mashq muayyan harakatlar va ishlarni ko'p marta takrorlashni o'z ichiga oladi. **Mashqni aynan bir harakatning o'zini mexanik tarzda takrorlayverishdan iborat deb tushunish yaramaydi, lekin busiz ham aqli zaif bolalarda ijobiy odatlar hosil qilib bo'lmaydi. Bola uchun mashq ongli, ijodiy jarayon bo'lishi kerak. Turli mashqlar natijasida bolalarda malaka, ko'nikmalar, odatlar shakllantirilib, yangi bilimlar hosil qilinadi, aqliy qobiliyat rivojlanadi. Odatlar, ular fikricha, e'tiqodni maylga va fikrni ishga aylantiradigan jarayondir.**

Tarbiya usullari ichida **rag'batlantirish** alohida ahamiyatga ega. Rag'batlantirish ruhlantirish demakdir. Tarbiyachilar bolalarga turli talablar tizimini ishlab chiqqanlar. Talablarning shakli har bir bolaning individual xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Agar bir bolaga eslatish yoki sha'ma qilish kifoya qilsa, boshqasiga qat'iyroq talab qo'yish kerak bo'ladi. Bolaga sekin, ishchanlik vaziyatida keskin ohangda talab qo'yish mumkin. Talablar to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita, maslahat tarzida, o'yin shaklida, ishonch orqali, ishonchsizlik, iltimos, sha'ma, ma'qullovchi, qoralovchi, shartli bo'ladi. Qo'yilayotgan talablarning samaradorligi ham bolaning yosh va individual xususiyatlariga, u tushib qolgan vaziyatga, o'qituvchi ko'zlayotgan maqsadga va boshqa holatlarga bog'liq.

Musobaqa o'qituvchi-tarbiyachining har bir bolaning imkoniyatlarini ko'rish va baholashda, olg'a harakat qilish davomida imkoni bo'lgan istiqbolni

belgilaydi, iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi. Maqtoov va jazo rag'batlantirish usuliga kiradi. Maqtoov alohida o'quvchi xatti-harakatlarini, fe'l-atvorini ijobiy baholash yo'li bilan pedagogik ta'sir ko'rsatishdir. Jamoa o'zining u yoki bu a'zosini rag'batlantirib, bolalarning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlaydi, bu bilan ularning axloqini yo'lga solib turadi. Maqtoov bolaning o'z faoliyati yoki yurish-turishidan mamnuniyat tuyg'usini keltirib chiqaradi. Shu sababli maqtoovga berilib ketmaslik kerak. Aks holda, u manmanlik, xotirjamlik tuyg'usini keltirib chiqaradi.

O'qituvchi-tarbiyachi yoki jamoa ayrim bolalarning xulq-atvoridan, uning munosabatidan, muomalasidan mamnun bo'lmasa, bolaga o'z xulqini tuzatib olishda yordam ko'rsatish uchun jazolash usulidan ham foydalanadi. Maqtoov singari jazo ham bolaning xulq-atvorini yo'lga solib turadi hamda uning o'zini noqulay sezishga, uyalishga majbur qiladi.

Shu sababli bu usuldan bolaning individual xususiyatlarini yaxshi bilgan holda foydalanish darkor.

O'qituvchining adolatsiz jazo berishi o'quvchi bilan o'zaro munosabatlarida nizoli vaziyatni vujudga keltiradi. Bolaning o'z kuchiga ishonchidan mahrum qilib qo'yishi mumkin. Jazo berish paytida o'qituvchi o'quvchining nima uchun, qaysi xatti-harakati uchun jazolanganini anglab olishga erishishi ayniqsa muhimdir.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiya deganda nimani tushunasiz?
2. Tarbiyaning maqsadi nimadan iborat?
3. Tarbiya tamoyillarini aytib bering.
4. Tarbiya usullarini ayting va ta'riflang.
5. Yordamchi maktab tarbiya jarayonlaridagi o'ziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

6.2. Tarbiya turlari

Yordamchi maktablarda axloqiy tarbiya

Axloqiy tarbiya deganda shakllanayotgan, rivojlanayotgan, o'sib kelayotgan avlodda xulq-odob me'yorlariga mos keluvchi sifatlarning shakllanishi tushuniladi. Albatta, barcha tarbiya turlari aqli zaif bolalar tarbiyasida o'ziga xoc o'ringa ega. Busiz mumkin emas. Ammo axloqiy tarbiya, uning mohiyati alohida shaxs uchungina emas, balki jamiyatning kelajagi, uning qanday jamiyat bo'lishi uchun ham muhimdir. Bu yerda mubolag'a yo'q. Chunki axloqiy tarbiyalangan shaxslarsiz yetuk kishilik jamiyati qurish mumkin emas. Axloqiy tarbiya boshqa tarbiya turlaridan o'zining ahamiyati bilangina ajralib

qolmasdan, balki murakkabligi bilan ham ajralib turadi. Bu o'rinda mashhur fransuz pedagogi, shifokori Eduard Segenning: «Aqli zaif bola aqlan bilmaydi, jismonan bajara olmaydi, ruhan xohlamaydi. Aqli zaif bola aqlan bila olardi ham, jismonan bajara olardi ham, agar u xohlama. Barcha balo shundaki, dastlab u xohlamaydi», degan fikrlari e'tiborga loyiq.

Demak, aqli zaif bolalar biror ish qilishni, topshiriqlar bajarishni xohlamas ekanlar. Umumiy psixologiya, maxsus psixologiya tarbiya nazariyasidan ma'lumki, agar tarbiyalanuvchi biror ish qilishni xohlamasa, u bilan qilinadigan ishlar og'ir, murakkab kechadi. Axloqiy tarbiyani shakllantirish usullari, axloqiy tarbiya tamoyillariga oid fikrlar kishilik jamiyatida juda erta mutafakkirlar e'tiborini tortgan. Aristotel, Platon, Gelen, al-Xorazmiy, al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ulug'bek, A.Navoiy, Abdulla Avloniy, H.H.Niyoziy, S.Ayniy va boshqa shu kabi qator mutafakkirlarning ta'lim-tarbiyaga oid nodir, durdona asarlari shular jumlasidandir. Zamonamizdan ming yil oldin yashab ijod etgan Abu Nasr al-Forobiy o'zining «Baxt-saodatga erishuv haqida risola» asarida: «Yaxshi xulq va aql kuchi birgalikdagina insoniy yutuqdir... Barcha go'zal va jirkanch axloqiy sifatlar hayot davomida ortiriladi», — deydi. Forobiy asarlarida didaktika masalalari, ta'limning nazariy, psixologik masalalari ham ochib berilgan. Uning ko'rsatishicha, insonning ma'naviy kamoloti qalb, ong va tafakkur bilan belgilanadi. Uning ilg'or fikrlari ibn Sino, ibn Rushd, Radjer, Bekon, Spinoza va boshqa mutafakkirlarning ijodiga ijobiy ta'sir etadi.

Abu Rayhon Beruniy ham axloqiylikka, yaxshilik va yomonlik, vijdon, to'g'riso'zlik, or-nomus masalalariga alohida e'tibor bergan.

Tibbiyot asoschisi Abu Ali ibn Sino pedagogik qarashlarida ham ta'lim-tarbiyada bolalarning moyillik va qobiliyatlariga alohida e'tibor berish kerakligi, inson ongli mavjudot ekanligi bilan hayvonlardan farq qilishi, atrof-muhitga ta'sir qilishi aytib o'tiladi. Yetuk insonni tarbiyalash bir kishining ishi bo'lmasdan, balki uzoq vaqt qunt bilan ishlashni talab etadigan jarayondir, deb ta'kidlaydi.

Axloqiy tarbiya shaxsning barkamol shakllanishida asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun ham pedagogikada axloq masalalariga katta ahamiyat beriladi. Xo'sh, shunday ekan, axloqning o'zi nima? Axloq — ijtimoiy ong shakli bo'lib, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida insonning xulq-atvorini yo'lga solib turadigan tamoyillar, talablar, me'yorlar va qoidalar yig'indisidan iborat. Axloqiy tushunchalar: yaxshilik, sharaf, vijdon, e'tiqod, sadoqat va boshqalar baholanuvchi xarakterga ega. Axloq mazmuni muayyan qadriyat yo'l-yo'riqlarini, xulq-atvor me'yorlari va motivlarini, insonlararo muomala shakllarini o'z ichiga oladi va ayni vaqtda ularni asoslaydi. Axloqiy tarbiya qanday xatti-harakat qilish kerakligi haqida gapiribgina qolmay, balki nima uchun boshqacha emas, bevosita shunday

harakat qilish kerakligini tushuntirishga intiladi. «Nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalash — aqli zaif bolalarda axloqiy sifatlar, xarakter belgilari, axloqiy xulqning malaka va ko'nikmalarini tarbiyalashdan iborat», — deb ta'kidlanadi defektologik lug'atda. **Aqli zaif bolalar shaxsining o'ziga xos xususiyatlari: aqliy yetishmaslik darajasi va qoldiqlari, axloqiy tasavvurlar, tushunchalar, ijtimoiy motivlar, o'zlariga tanqidiy qarashning yo'qligi bilan belgilanadi.** Bunday qator nuqsonlarni to'g'rilash uchun qat'iy reja asosida ish olib borish darkor. Nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalash uchun quyidagi asosiy tamoyillarga rioya etish alohida ahamiyatga ega:

1. Ma'lum toifadagi nuqsonli bolalarga tegishli umumiy va individual xususiyatlarni aniqlash uchun ularni atroflicha o'rganish. Birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni tahlil etish.

2. Nuqsonli bolalarning nisbatan saqlangan, kuchli imkoniyatlarini aniqlash va shunga tayangan holda ish olib borish.

3. Pedagogik jarayonning bolalardagi nuqsonlarni to'g'rilash va ularning o'rmini to'ldirishga qaratilishi. Asosiy e'tiborni tarbiyaga oson beriladigan ikkilamchi nuqsonlarga qaratish.

4. Turli toifa nuqsonlilarga alohida-alohida munosabatda bo'lish, ayrim bolalarga individual yondashish.

Oligofrenopedagogikada aqli zaif bolalarni axloqiy tarbiyalash masalasi atroflicha ochib berilmaganligini inobatga olib, ular bilan olib boriladigan unumli ish usullarini qidirib topish kerak. Yordamchi maktab o'quvchilarining axloqiy tarbiyasi turmush va faoliyatning turli sohalarida amalga oshiriladi. Aqli zaif bolalar oilada, tengdoshlari orasida, yordamchi maktablarda, ko'chada axloqiy ta'sirni sezadilar. Ko'pincha bu ta'sir axloqiy talablarga monand bo'lmaydi. Yuksak axloqiy shaxsni surunkali tarzda, sobitqadamlik bilan tarbiyalash yordamchi maktabda, uyushgan bolalar jamoasida ro'y beradi. Yordamchi maktabda shaxsni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan maxsus tuzatish — tarbiyaviy ishlar amalga oshiriladi. Yordamchi maktab o'qituvchilari, tarbiyachilari aqli zaif o'quvchilarni hayotga, mehnatga tayyorlar ekanlar, ularni har vaqt kamtar, halol, o'zlarining his-hayajonlarini jilovlab turishga, Vatanni sevishga, o'zi uchun va jamiyatimiz uchun mehnat qilishga, odamlarga, atrof-muhitga nisbatan mehribon va g'amxo'r bo'lishga o'rgatadilar. Ana shu va boshqa ma'naviy fazilatlar axloqiy jihatdan tarbiyalangan shaxsga xos bo'ladi. Yordamchi maktabning maxsus tarbiyaviy faoliyati ana shunday shaxsni tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, u axloqiy tarbiyaning quyidagi vazifalarini hal etadi:

— axloqiy ongini, mustahkam axloqiy e'tiqodni tarbiyalash;

— yordamchi maktab o'quvchilarining Vatanga, jamiyatga, mehnatga munosabatini anglab olishga qaratilgan axloqiy tuyg'ularni tarbiyalash;

- o‘quvchilarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish;
- odob ko‘nikmalari va odatlarini tarbiyalash.

Axloqiy tarbiyaning asosiy maqsadi va vazifasi har bir bolada faol hayotiy nuqtai nazar hosil qilishdan iborat.

Yordamchi maktab tarbiyaviy ishining umumiy tizimida o‘quvchilarda axloqiy xislatlarni tarbiyalash eng murakkab va shu bilan birga mas’uliyatli vazifadir. Chunki aqli zaif o‘quvchilarning ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish samarasi o‘quvchilarda axloqiy xislatlar qanchalik tarbiyalanganligiga bog‘liq bo‘ladi.

Axloqiy tushunchalar odam xulqining me‘yori va malakalari, uning mehnatga bo‘lgan munosabati, intizomlilikidadir. Bularning hammasi tarbiya natijasi, bolaga maktab, oila va atrofdegilarning murakkab va doimo ta’sir etish natijasidir. Shuning uchun aqli zaif bolada ma’lum bir axloqiy sifatni vujudga keltirish maqsadida rejalashtirilgan, maqsadga qaratilgan maxsus pedagogik ta’sirni tashkil qilish muhim ahamiyatga ega. Aqliy nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalashda yordamchi maktab oldida turgan vazifalardan biri —o‘quvchilarning xulqida, o‘qishida va mehnatida intizomlilikni tarbiyalashdan iboratdir. Intizomlilik murakkab xislatdir. Uni shakllantirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Kichik o‘quvchilarda oddiy bo‘ysunishdan tortib, katta o‘quvchilarda xulq talablarini ongli ravishda bajarishdan iborat. Aqli zaif bolalarni axloqiy tarbiyalash tizimini yaratishda defektologlarimiz bu bolalarning bilish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Yordamchi maktablardagi axloqiy tarbiyaning o‘ziga xosligi aqli zaif bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ya’ni ular bilish faoliyatlarining o‘ziga xosligi, hissiy-iroda sohalarining rivojlanmaganligi, xarakter shakllanishining o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. Quyida shularga to‘xtalamiz.

Aqli zaif bolalar **bilish faoliyatining** buzilishi natijasida ularning tevarak-atrof bilan munosabati qiyinlashadi. Natijada aqli zaif bola yordamchi maktabga qabul qilinishida yetarli darajada axloqiy tajribaga ega bo‘lmaydi. U haqiqatni bilishda ularni tushunib yetmaydi, kishilar va ijtimoiy hayot voqealari o‘rtasidagi munosabatni tushunmaydi. Xulq-atvor norma va qoidalarini tahlil qilish uchun yetarlicha axloqiy tasavvur va tushunchalarga ega bo‘lmaydi. Shuning uchun u o‘z xulq-atvorini atrofdegilar xulq-atvori bilan taqqoslay olmaydi. U yoki bu muomalaning oqibatini o‘zicha aniq tasavvur etolmaydi. Axloqiy istaklarga to‘g‘ri baho bera olmaydi. Bularning hammasi aqli zaif bolalarning xulq-atvor normalari buzilishiga, axloqiy nojo‘ya qiliqlar qilishiga olib keladi. Lekin yordamchi maktab ta’limi jarayonida yuqoridagi bu nuqsonlar nisbatan imkon qadar tuzatilib boradi. Aqli zaif bolalarning tafakkuri, nutqiy qiziqishlari bilan birga axloqiy sifatleri ham takomillashib boradi. Yordamchi maktabni bitirish arafasida aqli zaif bolalar hayotda o‘z

o'rinlariga ega bo'la boshlaydi. Jamoada xulq-atvor normasini o'zlashtiradilar. Shundan e'tiboran bu bolalarda mehnatga nisbatan to'g'ri munosabat ham shakllana boshlaydi.

Aqli zaif bolalardagi o'ziga xos hissiy-irodaviy sifatlar ham ularni axloqiy tarbiyalashda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun oligofrenopedagog o'quvchilarning individual xususiyatlarini bilgan holda ularning har biriga alohida yo'l tutishi lozim. Ma'lumki, turli nuqsonga ega bolalarning hissiy-irodaviy sohalari bir-birlariga to'g'ri kelmaydi. Birovlari tortinchoq, uyatchan, kamgap, yig'loqi bo'lsalar, birovlar shaddot, qaysar, bezbet, uyatsiz bo'ladi. Albatta, ularning har biriga o'zicha munosabat kerak. Bunday holda individual ish rejasini belgilash talab etiladi. Ba'zan bolalarni haddan tashqari avaylab-asrash kerak bo'lsa, ba'zan haddan tashqari qattiqqo'llik oqibatida qator salbiy xislatlar shakllanib boradi. Ba'zi oilalarda esa bolalar o'qiy olmaydi, bola nuqsonga ega bo'lganligi sababli ayash qabilida ish tutadilar. Natijada bolalarda mehnatga nisbatan salbiy axloqiy xislatlar shakllanib boradi. Ularni faqat bolaga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lish, uning individual xususiyatlarini chuqurroq o'rganish bilan yo'qotish mumkin.

Hissiy-irodaviy kamchiliklar bilan bog'langan axloqiy tarbiya qiyinchiliklarini yo'qotish maqsadida aqli zaif bolalarni ishlab chiqarish va jamoa orasida ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish katta ahamiyatga ega.

Aqli zaif bolalar xarakteridagi kamchiliklar ham ular axloqiy tarbiyasida ma'lum qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Xarakter — bu hayotiy ta'sir va tarbiya natijasida to'plangan va mustahkamlangan kishilar xulq-odati va aniq munosabat uslubidir. Kishining individual xarakter xususiyatlari ijtimoiy sharoit ta'siri ostida uning hayoti va tarbiyasida vujudga keladi. U yoki bu kishi xarakterining asosiy sifati qanday bo'lishini sharoitning o'zi belgilaydi. Maktabni hayot bilan bog'lash, xilma-xil faoliyat turlarini tashkil qilish asosida bola xarakterini shakllantirish mumkin.

Oligofrenopedagogikada axloqiy tarbiyaning quyidagi qator tamoyillari mavjud. Bularga axloqiy tarbiyaning maqsad sari yo'nalganligi, hayot bilan bog'lab olib borilishi, jamoa uchun va jamoa orqali tarbiyalash, bolaning shaxsiga nisbatan hurmat va uning xulqiga nisbatan talabchanlik, tarbiyaning yagona bir butun jarayon ekanligi, axloqiy tarbiyada ongliklik va izchillik, bolalarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olish va boshqalar kiradi. **Axloqiy tarbiyani amalga oshirish ma'lum usullar orqali belgilanadi.** Axloqiy tarbiyaning usullari deganda pedagogik faoliyatning usul va yo'nalishlari tushuniladi. Bular orqali bolalarda axloq tushunchalari va xulq-atvorlarini shakllantirish, ularning axloqiy his-tuyg'ularini uyg'otish va rivojlantirish yo'llarini tushunamiz. U yoki bu usulning qo'llanilishi muayyan sharoitga, ayrim shaxs yoki jamoaning

xususiyati va hokazolarga bog'liq bo'ladi. O'qituvchi va tarbiyachilar o'quvchilarda tarbiyalanayotgan asosiy sifatlarning xarakteriga, ularning yoshi va individual xususiyatlariga qarab har xil usul va yo'llardan o'z o'rnida ustalik bilan foydalangandagina tarbiyaning natijasi kutilgandek bo'lishi mumkin.

Tarbiya mohiyatini tushunishga muvofiq bu umumiy usullarni ikki asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Ijtimoiy-axloqiy tarbiyani tarkib toptirish usullari — o'rgatish va mashq qildirish, namuna ko'rsatish, o'yin, topshiriqlar berish, musobaqalar o'tkazish.

2. Axloqiy ongni tarkib toptirish — suhbatlar, munozaralar, badiiy asarlar va kinofilmlarni muhokama qilish.

Shularning ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Mashq qildirish. Axloqiy xulq-atvor odatlarini tarbiyalashda yetakchi usul mashq qildirish hisoblanadi. Mashq qildirishning yordamchi maktablarda quyidagi yo'llaridan: talabnoma — kattalar bilan uchrashganda salomlashish, tramvay, trolleybus, avtobuslarda kattalarga joy berish, xonaga kattalar kirganda o'midan turish, xonadan chiqayotganda yo'l berish kabi usullardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Aqli zaif bolalar, ayniqsa, **ishonish talabi** shaklida berilgan talablarni bajonudil bajaradilar: «Men ishonamanki, sen boshqa hech qachon o'rtoqlaringni aldamaysan, sen yaxshi, to'g'ri bolasan».

Yordamchi maktablarda agar o'quvchi ozgina bo'lsa-da muvaffaqiyat qozonsa, ma'qullash talabi shaklidan foydalanish kerak: «Berilgan vazifani o'z vaqtida bajarding».

Ibrat-namuna usuli yordamchi maktablarda yaxshi samara beradi. Ibrat-namuna usuli deganda biz o'quvchilarga ijobiy namunalar ko'rsatish yo'li bilan tarbiyalashni tushunamiz. Bunda o'qituvchi, tarbiyachining namunali xatti-harakati axloqiy tarbiyaning jonli misoli bo'lishi kerak, hech narsa yosh bolalarning qalbiga o'qituvchining ta'siridan kuchli ta'sir etmaydi.

Axloqiy odatlarni tarbiyalash maqsadida turli mazmun va shakldagi o'yinlarni muvaffaqiyat bilan qo'llash mumkin. O'yin jarayonida fahm-farosatga va foydali odatlar bilan bog'langan harakatlarga ijobiy munosabatlar yaratiladi.

Ijtimoiy foydali faoliyatni tashkil qilish orqali bolalarda muhim ichki motivlarni yuzaga keltirish mumkin. Axloq tarbiyasini amalga oshirishda o'quvchilarni turli jamoat ishlariga tortish, ularni ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullantirish, maktabda va oilada o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni topshirish, maktab, jamoa xo'jaligi yoki boshqa korxonalaridagi unumli mehnatga jalb etish asosiy rol o'ynaydi. Bularning hammasi ularning xulqi va ongiga ta'sir etib, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, ongli intizom, mehnat ahliga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi ijobiy fazilatlarini tarbiyalaydi.

Yordamchi maktablarda ta'lim-tarbiya olayotgan aqli zaif bolalarni axloqiy tarbiyalash jarayonida oilaga tayyorlashni ham amalga oshirish kerak. Chunki bunday bolalarda aksariyat jinsiy rivojlanish, yetilish erta yuz beradi. Agar aqli zaif bolalar turli axloqsiz suhbatlarning guvohi bo'lsalar, sekin-asta ularda yomon illatlar paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli mumkin qadar bolalarni o'z holiga tashlab qo'ymasdan, turli foydali faoliyatlarga jalb etish kerak. Ba'zan bunday noxush, axloqsiz qiliqlarning oldini olish maqsadida ularning yotish joylarini, yotish holatlarini nazorat qilib turish darkor. Kun tartibini mazmunli tashkil etib, turli harakatli o'yinlar, gimnastik mashqlar, mehnatga jalb etish ham yaxshi natija beradi. Yotishdan oldin gavdaning pastki qismini va oyoqlarini iliq suvda yuvish kerakligi, ma'lum yoshda ota-onalar bolalar bilan boshqa jinsdagilarga tegishli suhbatlar o'tkazish tavsiya etiladi. Yengil, yuzaki jinsiy aloqalarning og'ir oqibatlari to'g'risida, tozalik haqida, voyaga yetmasdan farzand ko'rishning salbiy oqibatlari xususida ham suhbatlashish kerak. Mumkin qadar erta yoshdan bolalarda chekishga, giyohvandlik moddalarni iste'mol qilishga qarshi kerakli tadbirlar ko'rish talab etiladi. Zero, «Rasululloh ham har qanday mast qiluvchi va bo'shashtiruvchi narsalarni iste'mol qilishni man etganlar».

Yordamchi maktablarda axloqiy tarbiyaning taxminiy mazmunini quyidagicha bayon etish mumkin:

I—III sinflar.

I bo'lim. **Ijtimoiy xulq-atvor, ko'nikma, malaka va odatlarni vujudga keltirish.**

1. Intizomli xulq-atvor, ko'nikma va odatlarni tarbiyalash:

— kun tartibini bajarish ko'nikmasi: o'z vaqtida turish, ertalabki va kechki hojatxonaga borish, dars va mashg'ulotlarga kech qolmaslik;

— darsga zarur bo'lgan jihozlarni tanlash ko'nikmasi: kitob, daftar, ruchka, qalam va hokazo kabi ortiqcha narsalarni partadan o'z vaqtida yig'ishtirish;

— uy vazifasini bajarishda tinchlik, osoyishtalik va tartibga rioya qilish;

— darsda o'zini to'g'ri tutish ko'nikmasi;

— navbatchi o'quvchi va o'qituvchilarga e'tiroz bildirmay itoat qilish odati;

— jamoa joylarida (teatr, ko'cha-ko'yda, magazinlarda) xulq-atvor qoidasiga amal qilish ko'nikmasi: qichqirmaslik, qattiq gapirmaslik, o'zining xulq-atvori haqida tanqidiy fikrlashga o'rgatish;

— shahar transportidan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi (to'g'ri chiqish va tushish, chipta olish);

— ko'chadan o'tish qoidasiga rioya qilish.

2. Atrofdagilar bilan xushmuomala bo'lish ko'nikma, malaka va odatlarini vujudga keltirish:

— odobli salomlashish, xayrlashish, e'tibor, diqqat va xizmati uchun tashakkur bildirish ko'nikmasi;

— o'rtoqlarining iltimosini bajonu dil, vijdonan bajarish, o'z so'zining ustidan chiqish odatini tarbiyalash.

3. G'amxo'rlik, mehribonlik ko'rsatish ko'nikma, malaka va odatlarini tarbiyalash:

— betob va nimjon o'rtoqlariga yordam ko'rsatish ko'nikmasi;

— o'z o'rtoqlarining o'yin vaqtida, o'qishda erishgan muvaffaqiyatlarini to'g'ri baholay olish ko'nikmasi;

— o'rtoqlari bilan o'yinchoq, kitob, qalam, daftar va hokazolarni bo'lishish ko'nikmasi;

— qariya va betoblarga xizmat ko'rsatish ko'nikmasi;

— hayvonlarni boqish, o'simliklarni parvarish qilish ko'nikmasi.

4. Jamoani tashkil qilish:

— jamoatchilikka oid topshiriqlarni vijdonan bajarish ko'nikmasi;

— turli ko'rinishdagi jamoa faoliyati (o'yin, o'qish, ijtimoiy foydali mehnat)da faol qatnashish ko'nikmasi;

— jamoadagi xulq-atvor me'yori va qoidalarining buzilishlariga befarq bo'lmaslik ko'nikmasi.

II bo'lim. Axloqiy tasavvur, tushuncha va sezgilarni vujudga keltirish.

1. Vatanga muhabbat asosidagi tushuncha va tasavvurlarni vujudga keltirish.

2. Burch, vijdon, insof haqidagi tasavvurlarni vujudga keltirish.

3. O'rtoqlik, do'stlik tasavvurlarini shakllantirish.

4. Birlamchi axloqiy-estetik tasavvurlarni vujudga keltirish.

IV—VIII sinflar.

I b o' l i m. Ijtimoiy xulq-atvor ko'nikma va odatlarini tarbiyalash.

1. Intizomli xulq-atvor ko'nikma, malaka va odatlarni vujudga keltirish:

— dars, mashg'ulot va o'tkaziladigan tadbirlarga o'z vaqtida kelish odatini tarbiyalash;

— dars, uy vazifasi va sinfdan tashqari vazifalarni bajarishda zarur bo'lgan jihozlarni tanlash ko'nikmasi;

— uy vazifasini va jamoat topshiriqlarini o'z vaqtida vijdonan bajarish ko'nikmasi;

— o'qituvchi, tarbiyachi va boshqa o'zidan katta o'rtoqlarining tushuntirishlarini diqqat bilan tinglash ko'nikmasi;

— o'z kamchiliklariga tortishmasdan, osoyishtalik bilan to'g'ri qarash ko'nikmasi;

— sinf ishida faol qatnashish ko'nikmasi.

2. Atrofdagilar bilan xushmuomalada bo'lish ko'nikma, malaka va odatlarini vujudga keltirish:

— o'z suhbatdoshining gapini bo'lmay, oxirigacha tinglash ko'nikmasi;

— o'z iltimosini tushunarli va kamtarlik bilan ifodalash ko'nikmasi;

– noqulay vaziyatdan to‘g‘ri va mustaqil yo‘l topib chiqib ketish ko‘nikmasi.

3. G‘amxo‘rlik, mehribonlik ko‘rsatish ko‘nikma, malaka va odatlarini tarbiyalash:

– kichik o‘rtoqlariga mehnat qilishga, o‘yin vaqtida yordam berishga odatlanish ko‘nikmasi;

– sinfda, guruhda, jamoa a‘zolari o‘rtasida yaxshi o‘zaro munosabatni tiklashda kichik o‘rtoqlariga yordam berish ko‘nikmasi;

– kattalarga g‘amxo‘rlik bilan munosabatda bo‘lish ko‘nikmasi.

4. Jamoani tashkil qilish:

– umumiy mehnat va o‘quv intizomini quvvatlash ko‘nikmasi;

– umumiy maqsadga erishish jarayonida o‘rtoqlariga o‘z talablarini aytib olish ko‘nikmasi;

– jamoa faoliyatida ishtirok etish jarayonida shaxsiy va jamiyat manfaatlarini birga qo‘sha olish ko‘nikmasi;

– jamoa hayoti me‘yorlarini buzuvchilarga qarshi kurashish ko‘nikmasi.

II b o‘l i m. Axloqiy tasavvur, tushuncha va sezgilarni vujudga keltirish:

1. Vatanga nisbatan sevgi, xalqlar do‘stligi haqida tushuncha va tasavvurlarni vujudga keltirish.

2. Burch, vijdon, insof haqidagi tasavvurlarni vujudga keltirish, kengaytirish.

3. O‘rtoqlik, do‘stlik haqidagi tasavvurlarni kengaytirish.

4. Birlamchi axloqiy-estetik tasavvurlarni vujudga keltirish va rivojlantirish.

Savol va topshiriqlar

1. Axloq deganda nimani tushunasiz?

2. Axloqiy tarbiyaning aqli zaif bola shaxsining shakllanishidagi ahamiyati nimadan iborat?

3. Axloqiy tarbiya tamoyillarini aytib bering.

4. Axloqiy tarbiyani qanday yo‘llar bilan amalga oshirish mumkin?

5. Sharq mutafakkirlarining axloqiy tarbiya haqidagi qanday asarlarini bilasiz?

Yordamchi maktablarda mehnat tarbiyasi

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasi nuqsonli bolalarni mehnat faoliyatida tarbiyalash majmuasidir, deyiladi defektologik lug‘atda. Hozirgi davrda mehnat tarbiyasi boshqa tarbiya turlaridan har taraflama ustunligi bilan ajralib turishi kerak. Maxsus maktablardagi mehnat esa alohida tashkil etilishi lozim. Chunki mehnat faoliyatida nuqsonli bolalardagi psixofizik yetishmovchiliklar ko‘proq tuzatiladi va bartaraf etiladi. Mehnat jarayonlari yordamchi maktab bolalarini atroflicha rivojlantirish va hayotga, mehnatga tayyorlashning asosidir. Bu maktablardagi mehnat tarbiyasining **vazifalari** o‘quvchilarni mehnat

malakasi va ko'nikmalari bilan qurollantirish, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularda jamoa hislarini tarkib toptirish va xulq me'yorlarini shakllantirishdan iborat. Maxsus maktablardagi mehnat tarbiyasi turli faoliyatlarda: o'quv, maishiy va ijtimoiy mehnatda amalga oshirib boriladi. Bu mehnat turlarining barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'quv mehnatida o'quvchilar mehnatda kerak bo'ladigan bilimlarni egallasalar, maishiy mehnatda oddiy, sodda, tushunarli mehnat turlari bilan tanishadilar.

Nuqsonli bolalarni tarbiyalashda **ijtimoiy foydali mehnat** katta ahamiyatga ega. Bularga o'z-o'ziga xizmat qilish, turli kechalar tashkil etish va o'tkazish, ko'rgazmalar, tanlovlar, maktabni obodonlashtirish ishlari, hosilni yig'ishtirib olish, to'garak ishlari va boshqa qator mehnat turlari kiradi. Bu mehnat turlari mazmunining turli-tumanligi nuqsonli bolalarning keng hajmda bilim egallashlariga imkoniyat yaratadi. Maxsus maktablardagi mehnat tarbiyasi ishlab chiqarish mehnatlarida samarali natijalar beradi. Mehnat orqali bolalar turli fanlarga oid nazariy bilimlar olish bilan birga, ularda shaxsiy sifatlar shakllanib borishi asosida mehnat davolash vazifalarini ham o'taydi. Barcha mehnat jarayonlaridagi xatti-harakatlar oqibatida fiziologik jarayonlar yaxshilanib boradi, ruhiyatga ijobiy ta'sir etadi. Ularning irodaviy sifatlarini shakllantiradi. Ular faoliyatiga tashkiliy ma'no beradi, asosiysi, mehnat tufayli aqli zaif bolalar o'z kasalliklariga oid fikrlardan chalg'iydilar. Lekin bunda mehnat topshiriqlari bolalar kasalligi darajasiga, xususiyatlariga qarab berilishi kerak, shundagina yaxshi natijalarga erishish mumkin. Pirovard-natijada maxsus maktablarni, xususan, yordamchi maktablarni tugatgan bolalar turli tashkilotlarga ishga joylashadilar (S.Sh.Aytmetova. 1986).

Tajribalar hamda ilmiy izlanishlarning ko'rsatishicha, yordamchi maktab o'quvchilari mehnat faoliyatining turli jabhalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishlari mumkin. Jamoa bo'lib mehnat qilish asosida o'quvchilar aqliy, estetik, jismoniy rivojlanib, ularning dunyoqarashlari, axloqiy sifatleri, xarakteri shakllanib boradi. Aqli zaif bolalarni mehnat tarbiyasisiz korreksion rivojlantirishni tasavvur etish mumkin emas. Yordamchi maktablarda mehnat tarbiyasini amalga oshirishda mehnat haqida suhbatlar, ayrim mehnat jamoalari haqida hikoya qilib berish, mashhur, ilg'or kishilar to'g'risida ma'lumot berish, qishloq mehnatkashlari haqida savol-javoblar tashkil etish yaxshi natijalar beradi. Turli mavzularda qiziqarli suhbatlar o'tkazish aqli zaif bolalardagi qator salbiy sifatlarining to'g'rilanishiga olib keladi. «Barcha kasblar kerak», «Bizning rejalarimiz – bizning sevgan ishimiz», «Barcha mehnat faxrlidir», «O'simliklarni asrang», «Nonni tayyorlash jarayoni» va boshqa mavzular bolalar tomonidan sevib o'rganiladi. «Ishlab chiqarish

korxonalariga sayohat uyushtirish orqali maktab mehnat ustaxonalaridagi mehnatga boshqacha munosabatda bo'ladilar»,— deb ta'kidlaydi Ya. Ya. Karvalis.

Demak, sayohat faqat tomosha uchun o'tkazilmaydi, balki bolalarda ijtimoiy ongini shakllantirishga ham xizmat qilar ekan. Buning uchun maxsus tayyorgarlik ishlari olib boriladi. Turli korxonalariga, jamoa xo'jaliklariga ekskursiyalar uyushtirish asosida aqli zaif o'quvchilarda o'ziga xos ishonch hosil qilinadi. Hayotda asosiy narsa — vijdonan mehnat qilish kerak, degan fikr paydo bo'ladi. Mehnatdagi yutuqlar uchun berilgan turli mukofotlar, tanqidiy surat ko'rish asosida yordamchi maktab o'quvchilari qanday yashash, ishlash kerakligi haqida o'ylay boshlaydilar. Har bir sayohat oxirida yakuniy suhbat o'tkaziladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasini amalga oshirishda qo'l mehnati natijalarini namoyish etuvchi to'garak ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Bu to'garaklarga qatnashish orqali aqli zaif bolalarni tarbiyalash, hayotga tayyorlash yaxshi natijalar beradi. Yordamchi maktablardagi mehnat orqali bolalarda kasbga tayyorgarlik, kasb tanlashga havas uyg'otib boriladi. Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limi orqali o'quvchilarni milliy hunarmandchilikka oid kasb-hunarga tayyorlash, hozirgi zamon sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi, qurilish, transport, xizmat ko'rsatish sohasining asoslari bilan tanishtirish orqali esa o'quvchilarda ko'p qo'llaniladigan o'lchov asbob-uskunalari bilan ishlash ko'nikmalari ham tarbiyalanadi. O'quvchilarda umumiy ish madaniyati, o'z ish o'rnini tashkil eta bilish, ish qurollarini hamisha tartibli holda saqlash, ish vaqti va materiallarni tejash, jamoa mehnatini uyushtira bilish, qiyinchilik tug'ilganda yordam ko'rsatish kabi shaxsiy sifatlar shakllantiriladi. Ta'limning unumli mehnat bilan birlashtirilishi natijasida aqli zaif bolalarning kasb tanlashiga sharoit yaratiladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasi maqsad asosida, sistemali tarzda olib boriladi. Hozirgi zamon yordamchi maktabida mehnat tarbiyasining o'ziga xos izchil tizimi tarkib topgan. Bular birmuncha oddiy mehnat turlaridan boshlanib, borgan sari murakkablashib boruvchi mehnat turini o'z ichiga oladi.

Psixologlar fikricha, aqliy mehnat bola uchun eng og'ir mehnat ekan. Chunki bu mehnat boladan aqliy zo'r berishni talab etadi. Shuning uchun yordamchi maktablardagi o'quv mehnati bolalarning qurbi yetadigan darajada bo'lishi kerak. Aks holda ijobiy ta'sir o'rniga salbiy ta'sir etishi mumkin. O'quv mehnatining bosh vazifasi bolalarni o'qishga o'rgatishdan, ularni o'quv mehnati usullari bilan qurollantirishdan iborat. O'quv mehnati jarayonida hosil qilinadigan ko'nikma va malakalar aqli zaif o'quvchilarning ijtimoiy foydali, unumli mehnatda qatnashishiga ijobiy

ta'sir ko'rsatadi, o'quvchilarni bo'lajak mehnat faoliyatiga tayyorlash uchun poydevor bo'ladi. Ijtimoiy foydali mehnat ahamiyati aniq ifodalangan, bir maqsadga qaratilgan, ongli, rejali, ixtiyoriy faoliyatdir. O'quvchilarning bajarishi shart bo'lgan va ijtimoiy dasturlarga muvofiq amalga oshiriladigan ijtimoiy foydali mehnat sinfdan tashqari ishlarda amalga oshiriladi.

Ijtimoiy foydali mehnat turli shakllarda tashkil etilishi mumkin. Bunday mehnat jarayonlarida o'quvchilarda mas'uliyat, ijtimoiy mulkni ehtiyot qilish, intizom, ijodiy faollik kabi axloqiy fazilatlar shakllanib boradi. Bu mehnatning eng muhim xususiyati shundan iboratki, bu shunchaki qilinadigan mehnat emas, balki mehnat faoliyatining har bir qatnashchisi atrofidagi kishilar haqida, maktab haqida g'amxo'rlik qilishda namoyon bo'ladigan mehnatdir. Turli ijtimoiy foydali mehnat jarayonida aqli zaif o'quvchilarda aqliy, estetik va jismoniy sifatlar rivojlantirilib boriladi. Yordamchi maktab boshlang'ich sinflaridayoq bolalar mehnat ishtirokchilari bo'lib qolmasdan, balki bu ishlarni tashkil etishda o'qituvchining yordamchisi hamdir.

Ijtimoiy foydali mehnat muntazam olib borilsagina ijobiy, tarbiyaviy ta'sir etadi. Bu narsa ishni tanlash bilangina emas, balki puxta rejalashtirish bilan ham ta'minlanadi. Rejada ijtimoiy foydali mehnatning sanitariya, gigiyena, texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilinadigan holda o'tkazilishi ham belgilanadi. O'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ijtimoiy foydali mehnatning eng oddiy va ommabop turidir. Bu mehnat turi uyda va maktabda o'zlariga xizmat qilishga bo'linadi. Yordamchi maktablarda bu mehnat turiga jiddiy e'tibor beriladi.

Bolalarni tarbiyalash tajribalarining ko'rsatishicha, o'quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda oila katta rol o'ynaydi. Defektologlar oiladagi bolalar mehnatiga katta e'tibor berganlar, ularning ko'rsatishicha, oilaning har bir a'zosi xonadondagi umumiy mehnatning qatnashchisi bo'lgan joydagina oila ahil jamoa sifatida rivojlanadi. Aynan ana shu oiladagi mehnat bolalarda ota-onalarning mehnatiga hurmat bilan qarashni, oilaning kichik a'zolariga g'amxo'rlik qilish ruhini tarbiyalar ekan. Agar bolalar uyda o'zlariga xizmat ko'rsatishga, oila a'zolariga yordam berishga o'rgatilgan bo'lsalar, maktabda ularning o'zlariga xizmat ko'rsatishni tashkil etish oson kechadi. Yordamchi maktabdagi bunday ishlarga o'quv qo'llanmalari va maktab jihozlarini ta'mirlash, sinfda gul o'stirish, «jonli burchak»da jonivorlarni parvarish qilish, chiqindi qog'ozlar va metall to'plash, maktab yer maydonidagi ishlar, o'quvchilar va tarbiyalanuvchilar uchun o'yinchoqlar yasash, sinfda, maktabda, oshxonada navbatchilik qilish ishlari kiradi. Ana shunday topshiriqlarni bajarish asosida o'quvchilarda axloqiy tushuncha mustahkamlanadi, ular jamoatchilik faoliyatiga qiziq boshlaydilar. Bunday mehnat natijasida ularda odat, ehtiyojlar

shakllanadi, maqsad sari intilish rivojlanib boradi. Beriladigan barcha topshiriqlar bolalar xususiyatiga mos bo'lib, ularni bajarish uchun ma'lum vaqt beriladi. Aqli zaif bolalarni amalda ishlatib tarbiyalash muhim korreksion pedagogik masala sanaladi. Bolalarni mehnatga tarbiyalash jarayoni to'laqonli bo'lishi uchun qator talablarga va shartlarga amal qilish kerak. Bunday shartlarga quyidagilar kiradi:

1. Bolalar mehnatga qancha erta jalb etilsa, uning mehnat tarbiyasi shunchalik muvaffaqiyatli o'tadi.

2. Bolalarning mehnati ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi kerak.

3. Charchoq, horish hissini tug'diradigan sevimli mehnatgina bolalarga quvonch bag'ishlaydi. Jismoniy va aqliy kuch talab etmaydigan yengil mehnat samara bermaydi.

4. Kattalar bolalarning mehnatini odob doirasida nazorat qilishi, boladagi o'z kuchiga ishonchni qo'llab-quvvatlashi kerak. Agar yordamchi maktab o'quvchisi topshiriqni bajarganidan keyin o'z muvaffaqiyatidan quvonsa, qilgan ishi bilan faxrlansa, haqiqiy inson sifatida kamol topadi, o'zini baxtiyor kishi deb his qila boshlaydi.

5. Yordamchi maktab o'quvchilari mehnati dam olish bilan almashtirib borilishi kerak. Mehnat turlarining navbat bilan bajarilishi ham charchoqni bosadi.

6. Har qanday mehnat topshirig'i foydali, imkoni boricha natijali bo'lishi kerak. Bu natija jamoat uchun va o'zi uchun qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, mehnatning tarbiyaviy ta'siri shunchalik kuchli bo'ladi. Sharq mutafakkirlari, pedagoglar xo'jako'rsinga qilinadigan yoki bolalarning vaqtini oladigan ishga qat'iy e'tiroz bildirgan edilar.

7. Unumli mehnatda bolalarning shaxsiy, moddiy manfaatdorligini rad etish kerak emas. Tajribalarning ko'rsatishicha, faqat shaxsiy manfaatdorlik orqaligina bola to'la kuch bilan ishlashi, o'rganishi, jamoaga singib ketishi va shu tarzda to'la qimmatli mehnatkash darajasiga ko'tarilib, shu asosda burch va sharafga binoan ishlash imkoniyatini beradigan yuksak ong hosil qilishi mumkin.

8. Mehnat faoliyatini tashkil qilish axloqiy tarbiya, intizom bilan bog'lanishi lozim.

9. Mehnat aqli zaif bolalarning yoshi, individual, psixofizik xususiyatlariga monand bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinf o'quvchilari va ayniqsa birinchi sinf o'quvchilari faoliyatining asosiy turi o'yin bilan bog'liqdir. Maktab yoshidagi bolalarning o'yinlarida albatta mehnat elementlari bo'ladi (qurilish materiallaridan, o'yinchoqlardan foydalanib o'ynash). O'yin jarayonida hosil qilingan tashkilotchilik ko'nikmalari asta-sekin mehnatdagi tashkilotchilik ko'nikmalariga aylanib boradi. Ishda bo'lgandek, o'yinda ham faol fikr yuritiladi. O'yin va ish bolaga quvonch bag'ishlaydi. Ishda bo'lganidek, o'yinda ham mas'uliyat bo'lishi kerak. Mehnat faoliyati

jarayonida o'quvchilar o'zlariga topshirilgan ishlarni bajaribgina qolmay, o'z ishlarini mustaqil tashkil etishni ham o'rganishlari zarur.

Odam qo'li faqat mehnat quroli bo'lib qolmasdan, mehnat mahsuli ekanligini e'tiborga oladigan bo'lsak, aqli zaif bolalarning rivoji uchun mehnatning qanchalik ahamiyatli ekanligi yanada ravshanlashadi. Burgut ko'zi juda uzoq masofadan kichik narsalarning qimirlashini sezadi, ammo inson ko'zi burgut ko'zi ko'ra olmagan narsalarni ko'ra oladi. Itning hid bilish a'zolari nihoyatda nozik bo'lib, yaxshi rivojlangan bo'lsa ham inson sezgan hidlarning barchasini seza olmaydi. Inson qo'lidagi tuyush sezgilariga hech bir hayvon sezgisi tenglasha olmaydi. Odam organizmining bu darajada takomillashishiga sabab ming yillab davom etayotgan mehnat jarayonidir. Shu sababli yordamchi maktablarda bolalar vaqtini shunday tashkil etish kerakki, ular miyasi fikrlashsiz, qo'li ishsiz qolmasin, aks holda qator noxush holatlar, ko'ngilsiz voqealar xuddi shu bekorchi vaqtda yuz berishi mumkin.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash

Nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarni kasb-hunarga tayyorlashning avvalo O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun talablaridan kelib chiqqan holda hozirgi zamon ishlab chiqarish asoslari, xalq xo'jalik tarmoqlari haqida yetarli darajada chuqur bilim berishga asoslanish ham talab etiladi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ijrosi ham ana shundan kelib chiqadi.

Ayni paytda nogiron va alohida yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda erkin, mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularda o'z kuchiga, o'ziga xos qobiliyatiga ishonish kabi xislatlarni shakllantirish kabi masalalar ham dolzarbdir.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda defektolog mutaxassislar oldida nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarning psixik hamda jismoniy nuqsonlarini inobatga olgan holda yangi dastur va darsliklarni o'z vaqtida ishlab chiqish, to'garaklar ishi samaradorligini oshirish, turli kasblarga oid axborotlar, kasblar bo'yicha maslahatli ishlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, kasbga yo'llash markazlarining ishini takomillashtirish orqaligina erishish mumkin bo'ladi.

Mustaqil davlat ravnaqi va taraqqiyotida mutaxassislarga, ishbilamonlarga, umuman insonga o'z imkoniyatlarini namoyon qilish, shart-sharoit yaratib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Ruhiy va jismoniy nuqsonga ega bo'lgan nogiron bolalar kasb-hunar o'rganishga, biron-bir kasb egasi bo'lishga chanqoqdirlar.

O'zbeklar azaldan mehnatkash xalq. Ajdodlarimiz «Mehnat — mehnatning tagi rohat», «Mehnating — ziynating», «Mehnat qilsang

yasharsan, katta-katta osharsan» kabi xalq hikmatlariga to'la amal qilgan holda mehnat qilib yashagan, chunki ijtimoiy-iqtisodiy muammolar birinchi navbatda mehnat orqali yechiladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishdi deb qayta-qayta gapiramiz. Albatta har bir inson bundan faxrlanish va g'ururlanishga haqli, lekin uning gullab-yashnashiga, ravnaqiga, taraqqiyotiga, mustahkamlanishiga, uning suvini, yeru osmonini, o'simlik, hayvonot olamini, tabiatini asrash bilan, o'z mehnati bilan o'z hissasini qo'shish lozim ekanligini maxsus maktab o'quvchilari ongiga har soniya singdirib borish lozim. Ana shundagina yordamchi maktab o'quvchilarining mustaqillikdan g'ururlanishi to'la oqlanadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash, ya'ni ularda mehnat qilish odobini, istagini shakllantirish va ko'nikmalarini hosil etishning juda ko'p shakllari mavjud.

Bu o'rinda zardushtiylarning muqaddas kitobidan, Qur'oni karim, hadislardan foydalanish ham kutilgan natijalarni beradi. «Avesto»da zardushtiylarning chorvachilik va dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lganini, ularning doimiy mehnat bilan shug'ullanganini, shuningdek, mehnat tufayli baxt-saodatga erishish, bog'-rog'lar yaratish mumkinligi haqidagi fikrlari misol qilib keltiriladi. Xuddi shuningdek, Qur'oni karimda atrof-olamni asrash, mehnatga munosabat kabi yaxshi mavzulardan foydalanish mumkin.

Ayniqsa, nogiron kishilarni joylardagi mehnat qahramonliklarini ko'rsatayotganlar bilan uchrashuv kechalari uyushtirish, ular bilan mehnat mavzuida suhbatlar tashkil qilish yordamchi maktab o'quvchilarining kasb tanlashiga samarali ta'sir etadi.

Umuman olganda, yordamchi maktablarda 1-sinfdan 9-sinfgacha yordamchi maktab o'quvchilarini mehnat va turmushga tayyorlash birinchi galdagi vazifa'dir. Hayot va turmushni mehnatsiz tasavvur etish aslo mumkin emas. Maxsus maktablarda mehnat tarbiyasini faqat mehnat darslarida emas, balki boshqa fanlar darslarida ham hal etish ularni kelgusi hayotda ongli mehnatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maxsus ta'limda mehnat tarbiyasining hech bir turini nazardan qochirmaslik kerak. Uy-ro'zg'or mehnatlari (ishlari), qo'ni-qo'shnilarga yordam, hashar, ota-onaga barcha ishlarida qarashish, tomorqadagi mehnat, chorvachilikdagi mehnat, qishloq xo'jaligidagi mehnat, korxonalaridagi mehnat, shahar obodonchiligidagi mehnat – bularning barchasida jismoniy mehnat mavjud. Yordamchi maktab o'quvchilari 40 dan ortiq mehnat turlarini bajara olishi ilmiy asoslangan (Ya.Ya.Karvalis, S.Sh.Aytmetova). Uqtirilgan fikrlarni amalda sinab ko'rib, mehnatni malaka va ko'nikmaga aylantirishga yordam berish yordamchi maktab o'qituvchi va tarbiyachilarining asosiy vazifasidir. Bunda oila, maktab va bevosita mehnat o'qituvchilari, korxonalar, muassasa va tashkilotlar, jamoatchilikning birligidagi faoliyati muhim ahamiyatga ega.

Demak, yordamchi maktabda mehnat tarbiyasi ham kechiktirib bo'lmaydigan, kundalik va doimiy bajarilishi shart bo'lgan muhim vazifalardandir. Yangi mustaqil O'zbekiston davlatining olib borayotgan siyosati va ilgari surilayotgan milliy g'oyalar negizida umumta'lim bilan bir qatorda maxsus ta'lim hamda yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash borasidagi sa'y-harakatlarda mehnat qilishga diqqat-e'tibor qaratilishi ham taqozo etiladi.

Yordamchi maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari va ularning nogironlik turiga qarab kasb tanlash kutilgan natijalar berishi haqida fikr bildirganlar. Bunda ular yordamchi maktab o'quvchilariga differensial yondashuvga birmuncha e'tibor beradilar. Bunda yordamchi maktab o'quvchilarni intellektual, jismoniy va emotsional, iroda xususiyatlari, qiziqishlari, ularning matorikasi, harakat koordinatsiyasining o'ziga xos xususiyatini inobatga olgan holda mehnat ta'limi berilishi, kasb-hunarga o'rgatilishi taqozo etiladi.

Yordamchi maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning samarali yo'llaridan biri — o'quvchilar maxsus maktabni bitirgach, tanlagan kasbini mukammal o'rganish uchun kasb-hunarga tayyorlovchi maxsus kollejlarga tanlov asosida o'qishni davom ettirishga yuboriladi. Chunki yordamchi maktab o'quvchilari 9-sinfni tugatgach, ularni yoshi yetmaganligi, kasb-hunarining chegaralanganligi tufayli ishga joylashishi muammo bo'ladi. Aynan ana shuning uchun ham yordamchi maktab o'quvchilari kasb-hunarga oid bilimlarini maxsus kollejlarda davom ettirishlariga to'g'ri keladi.

Shundagina yordamchi maktab o'quvchilari ko'chada bekor, ishsiz qolmaydilar. Hayotda o'z o'rinlarini topa oladilar. Jamiyatimizga ishchi kuchi sifatida foyda keltiradilar. Ko'chadagi ba'zi yomon taassurotlar ta'siriga tushib qolmaydilar. Yordamchi maktabda o'quvchilarni iloji boricha ko'proq ijtimoiy foydali mehnatga faol ishtirok ettirish kerak. Ma'lumki, yordamchi maktabda ijtimoiy foydali mehnatga faol ravishda tayyorlash har xil yo'nalishlar (ekologik, huquqiy, mehnat, axloqiy) bo'yicha olib boriladi. Yordamchi maktab o'quvchilarining ijtimoiy foydali mehnat jarayonida har tomonlama diagnostik nuqtai nazardan yondashish, shaxsning bundan keyingi rivojlanishini quyidagicha prognozlashni nazarda tutadi:

1. Tanlangan ixtisosi bo'yicha mehnat qilish jarayonining asosiy qonuniyatlarini bilish kerak, mazkur kasb bo'yicha tajriba orttirish yo'llarini mustaqil izlashga, zarur malaka, ko'nikmalarni egallashga o'rgatish kerak.

2. Burch va mas'uliyat. Yordamchi maktab o'quvchisi jamiyat va jamoa oldidagi burchini anglab yetish malakasini shakllantirish, jamoat

ishlari va hodisalariga qiziqtirish, ularda faol ishtirok etishga ishtiyoq uyg'otish.

3. Ongli intizom.Yordamchi maktab o'quvchisi har doim va har tomonlama intizomli bo'lishi va bunga amal qilish ko'nikmasini shakllantirish.

4. Bahamjihatlik va birodarlik. Yordamchi maktab o'quvchilarini muomala qilishda dilkash va andishali bo'lishga, bir-biriga sidqidildan beg'araz yordam berishga o'rgatish.

5. Mehnatsevarlik, insonparvarlik, boshqalarning halol mehnatlarini hurmat qilishni har doim bolalar ongiga singdirib borishdan iborat.

Yuqorida aytib o'tilganlarni amalga oshirishda axloqiy tarbiya bilan birga mehnat tarbiyasi barcha tarbiya turlaridan ustunligi bilan ajralib turishi kerak. Ayni paytda mehnat yordamchi maktab o'quvchilaridagi psixofizik yetishmovchiliklarni korrektsiyalaydi. Yordamchi maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning asosiy vazifasi maktabni tamomlayotgan o'quvchilarning o'z mayllari hamda qobiliyatlariga muvofiq keladigan kasbni to'g'ri, ongli ravishda tanlashlariga yordam berishdan iboratdir.

Yoshlarni mehnatga o'rgatish borasida **Az-Zamaxshariyning** aytganlari juda o'rinlidir. U mehnatning tarbiyaviy tomonlari haqida fikrlar bildirar ekan, «Mehnat insonni uch balodan: bezorilikdan, o'g'rilikdan, qashshoqlikdan asraydi», deydi. Zamaxshariyning bu so'zlarini yordamchi maktab o'quvchilari uchun shior qilib olsa arziydi, chunki yordamchi maktab o'quvchilari maktabni tugatgach mustaqil hayotga qadam qo'yar ekanlar, ularga hayotda o'z yo'llarini topishda ana shu olgan kasb-hunarlarigina, mehnat malakalarigina asqatadi. To'g'ri, adashmay halol non topib yeydilar. Qo'llarida hunarleri bor ekan, nojo'ya ish qilishga o'rin qolmaydi. Yuqorida aytib o'tilganlardan xulosa qilgan holda aynan yordamchi maktablarda shu kecha-kunduzda kechikmay jamiyatimizga foyda keltiradigan mehnatsevar kishilarni yetishtirish, bolalar qiziqishiga monand holda kasb-hunarga o'rgatishning samarali usullarini zamon talablaridan kelib chiqib, takomillashtirib borish defektolog-mutaxassislarining muqaddas burchlaridir. Yordamchi maktabda mehnat ta'limida kasbga tayyorgarlikni aniqlash va unga nisbatan mehr uyg'otish va diagnostik usullarni amaliyotga tatbiq qilish va moslashtirish; kasb-hunar kabinetlarini jihozlash, professional saralash ishlarini o'tkazish va boshqalar muhim jarayondir. Shuning bilan birga, o'quvchilardagi o'ziga xos qobiliyat, ishtiyoq, o'qishga va kasbga qiziqish hamda bularning yordamchi maktab o'quvchilari barqarorligining amaliy ifodasi va ko'rinishi singari ijobiy fazilatlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish muhimdir. Yuqorida sanab o'tilgan eng zarur jihatlar yordamchi maktabda korreksion-pedagogik yo'nalishlar zahirida amalga oshiriladi. Kasb- hunar maorifi, kasb tanlashga yo'llash, kasbga oid maslahatlar, kasbni saralash, kasbga moslashish, kasb tarbiyasi shular jumlasidandir.

Hozirgi davr talabiga binoan kasb-hunarning boshqa turlarini yordamchi maktab o'quvchilariga o'rgatish taqozo etiladi. Masalan, chorvachilik, qishloq xo'jalik ishlari, milliy hunarmandchilik, obodonlashtirish, kosibchilik, bog'dorchilik va boshqalar.

Yordamchi maktab o'quvchilar shaxsining jismoniy rivojlanishi, salomatligi, moyilligi, aqliy taraqqiyotining umumiy darajasi, u yoki bu kasbga nisbatan qobiliyati kabilarni esa kasbga oid maslahatlar orqali amalga oshiriladi. Ayni paytda aniqlangan natijalar, ma'lumotlardan kelib chiqqan holda kasb-hunarni egallashga doir maslahatlar berilishi lozim.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda oligo-frenopedagoglar, psixologlar, vrach-terapevt va boshqa mutaxassislar hamkorlikda ish olib borishlari lozim. Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda o'quvchilarning ota-onalari kasbiga, avlodlar kasb-koriga ham e'tibor beriladi, chunki ota kasbiga mehr oiladan boshlanadi. Bolalarda ota kasbiga nisbatan qiziqish bo'lsa kasbga o'rgatish oson kechadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda ularning kasbga yaroqlilik darajasini ko'rsatuvchi jismoniy hamda psixik sifatleri aniqlanadi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, yordamchi maktabda kasb-hunarga tayyorlashda maxsus psixologik ta'sir etish ham muhim rol o'ynaydi. Yordamchi maktab o'quvchilarini o'z kuchiga ishontirish, mehnati natijalarining jamiyatimiz uchun ahamiyati, o'z oilasi, ota-onasi, maktabi uchun keltiradigan foydasiga ishonish, o'z mehnatidan zavqlanish kabi psixopedagogik ish tizimini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga o'rgatishning ahamiyati shundaki, mehnat orqali ular turli fanlarga oid bilimlar olish bilan birga ularda shaxsiy ijobiy sifatlar shakllanib boradi, mehnat orqali esa davolovchi — korreksion ish ham amalga oshiriladi.

Yordamchi maktab o'quvchilari uchun to'g'ri tanlangan mehnat turi, mehnat jarayonlari o'quvchilarda fiziologik jarayonni yaxshilaydi. Ularning ruhiyatiga ijobiy ta'sir etadi. Ular faoliyatiga tashkiliy ma'no beradi. Asosan yordamchi maktab o'quvchilari mehnat tufayli o'z kasalliklariga, nuqsonlariga oid fikrlardan chalg'iydilar, taskin topadilar.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasi qanday ahamiyatga ega?
2. Aqli zaif bolalar psixofizik nuqsonlarini tuzatishda mehnat tarbiyasining ahamiyati nimalardan iborat?
3. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasining vositalari haqida gapirib bering.
4. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasining zarurligini asoslab bering.

Yordamchi maktabda estetik tarbiya

Estetik tarbiya yordamchi maktabda o'quvchilar shaxsini to'g'ri kamol toptirishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi, u milliy, g'oyaviy, mehnat va axloqiy tarbiyani qamrab oladi hamda mehnatga, atrofdagi kishilar turmush tarziga to'g'ri munosabatda namoyon bo'luvchi faol nuqtai nazarga ega bo'lgan har tomonlama uyg'un rivojlangan shaxsni tarbiyalab yetishtirishga yordam beradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan maxsus maktab islohoti maktab o'quvchilariga badiiy-estetik tarbiya berishni yaxshilash, go'zallikni his qilishni rivojlantirish, yuksak estetik didni, san'at asarlari, tarix, me'morchilik yodgorliklari, jonajon tabiat go'zalligi, boyligini tushunish hamda qadrlay bilishni shakllantirish lozim. Yordamchi maktab o'quvchilarini estetik rivojlantirish – bu aqli zaif o'quvchilar shaxsining estetik ongi, munosabatlari va estetik faoliyati vujudga kelishi hamda takomillashuvidan iborat. Estetik tarbiya uzoq davom etadigan jarayondir. Bu jarayon yordamchi maktab o'quvchilarining yosh va ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan turli bosqich hamda darajalariga egadir. Bu esa, yordamchi maktab o'quvchilari shaxsini, jamiyat estetik madaniyatini egallab olishga bog'liq bo'lib, turli yo'llar hamda shakllar yordamida amalga oshiriladi. Yordamchi maktabda estetik tarbiyaga doir bilim va malakalar asosan dars jarayonida – o'qish, musiqa, ona tili, tabiat, tasviriy san'at, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya darslarida beriladi.

Estetik tarbiyaning vazifalari juda keng va rang-barangdir. Shu vazifalardan biri yosh avlodga estetik sezgi va estetik idrokni tarbiyalashdan iborat. Hayotda, san'atda go'zallikni ko'ra bilish va sezish har bir kishining ham qo'lidan kelavermaydi. Bir kishi quyosh botishidagi ranglardan ko'z uzolmasa, ikkinchi bir kishi bu holatga befarq bo'lishi mumkin. Estetik sezgirlik, idrok, diqqat-e'tibor estetik tarbiya asosini tashkil etadi. Bu vazifa bolaning bevosita borliqdagi go'zalliklarni sezishi jarayonida bajariladi. Bolalardagi estetik sezgi madaniyati maxsus musiqa, rasm mashg'ulotlarida rivojlantirib boriladi. Estetik tarbiyaning ikkinchi vazifasi bolalarda estetik tushuncha, baholash hissini shakllantirishdir. Bola go'zallikni faqatgina sezishi emas, balki uni tushunishi, u haqda fikr yuritishi zarur. Bunga bilimlarsiz erishib bo'lmaydi. Tasviriy san'at mashg'ulotlari davomida bolalar shakl, rang, yorug'lik, zulmatning roli haqidagi bilimlarni egallagan bo'lishlari darkor. Ulardan musiqa va ashulada tovushni farqlay bilish ham talab qilinadi. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilar badiiy so'zning ta'sirchanligi, ifodaliligi haqidagi bilimlardan ham xabardor bo'lishi kerak.

Badiiy didni tarbiyalash ham estetik tarbiya vazifalaridan biridir. **Estetik did** – bu go'zallikni sezish, go'zallikka hissiy munosabat, estetik

sezgilar madaniyati, estetik baho bera olish, go‘zallikning obyektiv mezonlarini tushunish bilan chambarchas bog‘liqdir. San‘at asarlari namunalarini baholash darajasi badiiy did ko‘rsatkichlaridan biridir. Shu asosda muayyan shaxsning didi haqida fikr yuritish mumkin.

Badiiy didning ikkinchi ko‘rsatkichi: go‘zallikka baho berish, me‘yorida tanlash masalasida, haqiqiy go‘zallikni soxta go‘zallikdan ajrata olishda ko‘zga tashlanadi.

Badiiy didning uchinchi ko‘rsatkichi: san‘at asarlarida yuksak talabda, soxtalikka qarshi kurashda, tasvirlardagi obrazlarni chuqur ko‘ra bilishda namoyon bo‘ladi. Estetik did atrofimizdagi narsalarning, tabiatning, mehnat mahsulotlarining, kishilar munosabatining, haqiqiy san‘at namunalarining ta‘siri ostida rivojlanib boradi. Estetik did go‘zallikni tushunib idrok etishda go‘zallikka oid ongli munosabat ham shakllanib boradi.

Tabiatning nozik holatlarini, ko‘rinishlarni his qila olish uchun insonda ma‘lum darajada hissiyot rivojlangan bo‘lishi kerak. Aks holda inson bunday go‘zalliklarga befarq qaraydi, kishilarda estetik faollikni rivojlantirmasdan turib haqiqiy estetik tarbiyaning vazifalarini amalga oshirish mumkin emas. **Estetik faollik** insonning tarbiyalanganlik belgisidir. Bu faollik estetik idrokning tezligida namoyon bo‘ladi. Bolalarda estetik faollikni tarbiyalashda har bir bolada sezgirlikni, nozik tabiatlikni shakllantirib borishimiz kerak. Estetik faollik estetik sezgirlik bilangina cheklanib qolmasdan, balki kishining hayotiga go‘zallik olib kirishi hamdir. Shaxsning boshqa xislatlari kabi estetik madaniyati va estetik didi faoliyatda rivojlanib boradi. Agar bolaning butun hayoti: mehnati, o‘qishi, dam olishi estetik ma‘no bilan yo‘g‘rilgan bo‘lsa, u o‘z hayotiga go‘zallik elementlarini olib kiradi. Oilada va maktabda bolalar bunday ko‘nikma va malakalarni egallab boradilar.

Ota-onalar bolalariga uyni yig‘ishtirish, bichish-tikish ishlarini o‘rgatib boradilar. Maktabda o‘quvchilar devoriy gazetalar chiqaradilar, ularni bezaydilar, bayramlarga albomlar ishlaydilar, stendlar tayyorlaydilar, badiiy kechalar uyushtiradilar, yaxshi ashulachi, o‘yinchi ko‘riklarida qatnashadilar. Turli o‘yinchoqlar yasaydilar. Bevosita shunday estetik yo‘nalgan faoliyat turlarida estetik faollik rivojlanib boradi. Tarbiyachilar har bir bolaning yasagan narsalarini diqqat, e‘tibor bilan ko‘zdan kechirishlari kerak.

Estetik tarbiyaning zaruriy vazifalaridan yana biri bolalarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdir. Inson – go‘zallik ijodkori bo‘lganligi sababli maktab o‘z o‘quvchilarini mana shunga tayyorlashi lozim. Maktablarda o‘quvchilarning estetik imkoniyat va qobiliyatlarini maksimal darajada yuzaga chiqarish kerak. Musiqiy ijod musiqani tushunish, eshitish bilan uzviy bog‘liq. Bamisoli gimnastik mashqlar

tanani to'g'rilaganidek, musiqa ham qalbni ardoqlashini, musiqiy tarbiyasiz bolaning yetuk aqliy rivojlanishi mumkin emasligini unutmashimiz kerak.

Ko'rsatib o'tilgan estetik tarbiya vazifalari bir-birlari bilan o'zaro bog'liq va bir-birlariga bog'lanib ketadi. Estetik tarbiyani atroflicha amalga oshirish uchun insonlar orasidagi munosabatlarda ham estetik talablarga rioya qilish kerak. Kiyinish ham, xatti-harakatlar, mimika ham ma'lum estetik didga bog'liq. Shular orqali shaxsni tarbiyalab borish mumkin. Ota-onalar, o'qituvchilar bolalarda estetik madaniyatni tarbiyalashga e'tibor berishlari kerak. Tabiat go'zallik manbaidir. Agar oila, maktab bolalarni shu go'zallikni sezishga tayyorlasa, albatta o'quvchi bu go'zallikka befarq qaramaydi. Tabiat estetik sezgi, xayolning rivojlanishi uchun boy material beradi. Tabiat manzaralari insonning estetik kechinmalarida, xotirasida uzoq muddat saqlanib qoladi.

O'quvchilarda **estetik idrokni** rivojlantirish uchun o'qituvchi turli vosita, usullardan foydalanishi zarur.

Maktablarda bolalarning ish mahsulotlariga estetik mezon kiritish lozim. «Kim chiroyli yasadi?», «Nima uchun uning qo'g'irchog'i chiroyli?», «Qanday yaxshi qilish mumkin?» kabi savollar berish o'rinli. Maxsus maktablarda o'quvchilarni estetik tarbiyalashda san'atning roli yildan-yilga ortib bormoqda. Adabiyot, ashula, rasm darslari bolalarda badiiy didni tarbiyalashga xizmat qiladi. Badiiy adabiyot estetik tarbiyaning zaruriy manbaidir. Badiiy asarlar o'qish orqali estetik did tarbiyalanib boriladi. Tasviriy san'at ham estetik tarbiyada katta imkoniyatlarga ega. Maktablardagi estetik tarbiyaga oid suhbatlar, ma'ruzalar ham yaxshi natija beradi. Musiqa va ashula bolalar hayotiga kirib borar ekan, ularning hissiy tajribalari ortib boradi. Yordamchi maktab o'quvchilari maktabni tugatgach, ishlab chiqarish korxonalariga yo'llanma oladilar. Shu sababli bu bolalarning ish joyini, ishlab chiqarayotgan mahsulotga estetik did bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalashimiz kerak. Mehnat estetikasi mehnat tarbiyasini yuksaltirishga xizmat qiladi. Estetik idrok qilish faqat xursand bo'lish, yaxshi kayfiyat emas, balki xursand bo'lib yig'lash ham, qoyil qolish, hayratlanish, nafratlanish ham mumkin.

Muhimi shundaki, kishi to'lqinlanadi, hayajonlanadi. Aqli zaif bolalar o'zlarining intellektual va hissiy nuqsonlari oqibatida go'zallikni yuzaki idrok etadilar. Tuzatish — tarbiyaviy ishlar oqibatida ularda sezgi xususiyatlari o'zgarib, rivojlanib boradi (K.X.Mamedov). O'quv materiallarining ko'rgazmaliligi, aniqliligi ma'lum estetik qiymatga ega. Bolalarning yoshiga, individual xususiyatlariga, kasallik xarakteriga mos keluvchi ko'rsatmalar, suratlar, xalq hunarmandlari asarlarini namoyish etish mumkin. O'quv dasturida 4–6-sinflarda tasviriy san'at

asarlari ustida suhbat uyushtirish berilgan. Aqli zaif bolalarda estetik tarbiya nihoyatda sekin amalga oshadi. Hatto yordamchi maktab birinchi sinfiga kelgan bolalar tevarak-atrofidagi narsalardan muayyan rangni, tovushlarni ajrata olmaydi. Bola sezgi organlari sog' bo'lsa-da, uning funksiyalari to'g'ri kechmaydi. Bola quloq soladi-yu, lekin eshitmaydi, qaraydi-yu, ammo ko'rmaydi. Bu bolalar bilish faoliyatlarining cheklanganligi oqibatida estetik idrok etishlari ham sekin kechadi. Shu sababli yordamchi maktab ta'limining birinchi kunidan boshlab estetik didni rivojlantirish, idrok etilganlarni tahlil qilish, taqqoslash malakalarini rivojlantirish talab etiladi. Yordamchi maktabda bolani o'rab turgan barcha narsalar estetik did bilan jihozlangan bo'lishi kerak. Maktab, sinf, guruh xonasi, oshxona, ustaxona, bola qayerda bo'lmasin, o'sha joylar bolani estetik tarbiyalashi lozim. Hatto xonalardagi ranglar ham estetik talablar asosida tanlangan bo'lishi darkor. Yordamchi maktabda bolalarning gavdasini to'g'ri tutishiga, chiroyli yurishiga, o'rtoqlari va kattalar bilan osoyishta va to'g'ri gapirishiga, xushmuomalada bo'lishiga asosiy e'tibor berish lozim. Geografiya va tabiatshunoslik darslarida tabiatga nisbatan o'quvchilarda havas uyg'otish zarur. Rasm, chizmachilik, qo'l mehnati darslari bolalarga go'zallikni idrok etishni o'rgatadi. Bolalar o'zlari idrok etgan go'zallikni rasm, applikasiya, loy va plastilindan, yog'och, qog'ozdan yasagan buyumlarida gavdalandiradilar. Aqli zaif bolalarda hissiyot va ichki kechinmalarning sustligi oqibatida ular namoyish etilayotgan suratlardagi voqealarning faqat yuzaki belgilarini idrok etish bilan kifoyalanadilar. Suratlardagi ichki yashirin ma'nolarni anglab yetmaydilar. Estetik tarbiyaning natijasi ijodiy faoliyatda ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, aqli zaif bolalarning tashqi dunyo haqidagi tasavvurlari yuzaki, idrok etishlari noaniq va differensiyalashmagandir. Shu sababli aqli zaif bolalar bilan estetik tarbiyaga oid sinfda, maktabda, sinfdan, maktabdan tashqari ish turlari tanlanganda shu xislatlariga e'tibor berish kerak. Aks holda qilingan ishlar natijasiz qolishi mumkin.

Savollar

1. Yordamchi maktab o'quvchilarining estetik idrokini rivojlantirishda rasm darslarining ahamiyati nimalardan iborat?
2. Aqli zaif bolalar estetik tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
3. Estetik tarbiyaning vazifasi nimalardan iborat?
4. Estetik did nima?

Yordamchi maktabda ekologik tarbiya

Ekologik tarbiya to'g'risidagi dastlabki oddiy tushunchalar boshqa tarbiya turlari bilan birga aynan oiladan boshlanadi. Ekologik tarbiya va unga oid fikrlar oilada hadislar, hikmatli so'zlar asosida berib kelingan.

Markaziy Osiyolik allomalarning tabiat haqida va uni muhofaza qilish haqidagi ko'pgina fikrlari o'rganib chiqilgan va o'rganilmoqda. Bulardan zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto», Qur'oni karim, hadislardan, shuningdek, Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Buruniy, Abu Ali ibn Sino, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa allomalarning tabiatni avaylab-asrash va unga to'g'ri munosabatda bo'lish borasida bir qancha asarlar yaratganliklarini bilamiz, ular hozir ham o'z qimmatini yo'qotgan emas.

I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli risolasida «Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni ko'rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir», degan edi.

Uzluksiz ta'lim tizimining o'zbek modelini aniqlab bergan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun talabiga binoan maxsus ta'limda ham barcha ta'lim-tarbiya qatori ekologik tarbiya mazmunini ishlab chiqish taqozo etiladi. Zero, qabul qilingan qonunlarni amalda bajarish mamlakatimiz har bir pedagogi, qolaversa, har bir fuqarosining burchi hisoblanib, bu qonun Respublikamizda yashayotgan jamiyatimiz a'zolari bo'lmish yordamga muhtoj bo'lgan, rivojlanishdan orqada qolgan bolalarga ham taalluqlidir. Chunki, maxsus maktablarda ekologik ta'lim-tarbiyaga umumiy pedagogik-didaktik jarayonning ajralmas qismi sifatida qarash lozim.

Hozirgi kundagi ekologik muhit bolalardagi kamqonlik, turli somatik kasalliklar, allergiya, nuqsonli tug'ilishlar, ekologiyaga oid adabiyotlarni o'rganib chiqish, zamonaviy pedagogik izlanishlar, tahlil, psixofizik kamchilikka ega bo'lgan bolalar ekologik tarbiyasi muammosiga qiziqishni yanada orttirdi.

Milliy istiqbolimizdagi eng muhim qoidalar va g'oyalar hayotga joriy etilib, katta ijtimoiy kuchga aylanishi haqida fikr yuritilar ekan, maxsus ta'lim-tarbiya kuchlari ham bu masalada muhim ahamiyat kasb etishini unutmashimiz kerak.

Dunyodagi turli joylarda vujudga kelayotgan og'ir holatlarning inson sog'lig'iga salbiy ta'sir etayotgani atrof-muhit muhofazasiga oid ekologik ta'lim va tarbiyaning ilmiy asoslangan reja va dastur asosida olib borilishi zarur ekanligini kun tartibiga qo'ydi. Bunday dasturlar «YUNESKO», «YUNEP», «EKOSAN», «Sog'lom avlod uchun» tashkilotlari,

jamgʻarmalari tomonidan ishlab chiqilgan boʻlsa ham, yordamga muhtoj boʻlgan bolalar uchun ularning oʻziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda biron-bir mukammal dastur yoki adabiyotlar, qoʻllanmalar yoʻq hisobida. Shundan kelib chiqqan holda yordamga muhtoj boʻlgan bolalar maxsus muassasalarida ekologik maʼlumot taʼlim va tarbiyaning tub maʼnosi, bu tabiatga, bizni oʻrab turgan borliqqa nisbatan hurmat, uning yashil nabototlariga, harakatdagi jonivorlariga, oqayotgan zilol suviga, tanamizga kirayotgan havoga, ona-Yerimizga nisbatan eʼtiborni, ekologik bilimni chuqurlashtirib, ekologik ongni, ekologik madaniyatni shakllantirib borishni psixofizik kamchilikka ega boʻlgan bolalarga faqatgina maxsus maktablarda mutaxassis pedagoglar, yaʼni oligofrenopedagoglarga amalga oshira oladi. Ekologik taʼlimning nazariy asosini esa, oila, bogʻcha, maxsus maktabda maʼlum oʻquv reja va dasturlar asosida olib borish zarur boʻladi.

Yordamchi maktab oʻquvchilarida ekologik bilimni, ekologik ong, madaniyatni shakllantirishda quyidagi tizimda ish olib borish taqozo etiladi:

– yordamchi maktab oʻquvchilarida nazariy va amaliy ekologik tarbiyani amalga oshirish uchun ota-onalar, tarbiyachilar va oʻqituvchi-defektologlarning ekologik savodxonligini oshirish;

– ekologik tarbiyani amalga oshirishda har bir boʻlimda oila-bogʻcha-yordamchi maktabda olib boriladigan individual va yoshini hisobga olgan holda maxsus korreksion pedagogik ishlar;

– yordamchi maktablarda ekologik taʼlim-tarbiya berish uchun kadrlar tayyorlash;

– ekologik taʼlim-tarbiya fanlar ekologizatsiyalashtirilgan, integratsiyalashgan yordamchi maktab oʻquvchilariga moslashtirilgan holda oʻqitilishi kerak;

– ekologik taʼlim-tarbiya vazifalarini siyosiy, huquqiy, axloqiy, jismoniy, mehnat tarbiyasiga kompleks tizim asosida korreksion yondashgan holda hal etish kerak boʻladi.

Sogʻlom bolalarga ekologik taʼlim va tarbiya toʻgʻrisidagi dastlabki oddiy tushunchalar oʻrta maktabda oʻtiladigan nazariy ekologik predmet fanlari asosida oʻqitiladi va keyinchalik bilim yurtlari, oliy taʼlimda chuqurroq va har tomonlama oʻrganiladi.

Lekin yordamga muhtoj boʻlgan bolalar maxsus maktablardagina ana shu ekologik taʼlim va tarbiya, tabiat muhofazasi masalalarining ilmiy asoslarini har tomonlama oʻrganish, inson faoliyati natijasida biosferada roʻy berayotgan hodisalarning sabab va qonuniyatlarini tahlil etish oʻziga xos dasturlar asosida beriladi.

Yordamchi maktab oʻquvchilariga ekologik taʼlim va tarbiya quyidagi asosli boʻlimlarda beriladi:

1. Yordamchi maktab oʻquvchilariga tabiat goʻzalliklarini sevish, ularni idrok qila olish, estetik zavq olish ruhida tarbiya berish.

2. Jonli va jonsiz tabiatning rivojlanish qonuniyatlari, tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar, shuningdek, inson faoliyatining tabiatga ta'sir oqibatlarini haqida ma'lumot berish.

3. O'quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalash. Tabiatni sevish, undan to'g'ri va ongli ravishda foydalana bilishni o'rgatish. Ekologik madaniyatning asosi bo'lgan, yordamga muhtoj bolalar tabiat oldidagi mas'uliyatini anglash malakasini hosil qiladi. Vatanni sevish, vatanparvarlik tabiatni sevishdan boshlanadi. Binobarin, yordamchi maktab o'quvchilarining tabiatga nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg'usini hosil qilmay turib ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas. Yordamga muhtoj o'quvchilarni tabiat quchog'ida bo'lishi uni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini oshiradi. Ekologik tarbiya maxsus korreksion tizimda quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi:

a) yordamga muhtoj bolalarga maxsus ekologik bilim va tarbiya berib, ularda bu sohada muayyan malaka hosil qilishni tarbiyalash;

b) ekologik o'zgarishlarni oldindan ko'ra bilishni tarbiyalash;

d) ekologik madaniyatni singdirish va tarbiyalash.

Yordamchi maktabda yordamga muhtoj bolalarga ekologik tarbiya berish axloqiy tarbiyaning ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Yordamchi maktab o'quvchilarida ekologik ong va tafakkurni, ekologik dunyoqarashni hosil qilish tabiatni dialektik tushunishga yordam beradi.

Ekologik tarbiyani amalga oshirishda badiiy adabiyotlar, qiziqarli hikoyalar, predmet darslarida ekologiyaga oid tabiat hodisalari, sabab va oqibat qonuniyatlarini ochib beradigan qiziqarli materiallar, kinofilmlardan foydalanish kutilgan natijalar beradi. Sinf dan tashqari o'qish darslarida va sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarda ekologiyaga oid bilimlar berib borish ham o'quvchilarda ekologik ongni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabda «Jonli burchak», «Daraxtning ham joni bor», «Tabiatni asrash – Vatanni asrash» ruknlari ostida sinfdan tashqari tadbirlar o'tkazish, «Tabiatni muhofaza qilish» to'garagi, «Jonli burchak» tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berish dasturini amalga oshirish «O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 23-moddasini hayotga tatbiq qilishda kerakli omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Tabiat bilan tanishtirish

Ta'lim-tarbiyani insonparvarlashtirish xalq ta'limi tizimini davr talabi darajasiga ko'tarish ishida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. U o'z ichiga ekologik va vatanparvarlik tarbiyasini ham oladi. Bular orasida kishilarni ekologik tarbiyalash, ekologik madaniyatni shakllantirish alohida

ahamiyat kasb etadi. Yer yuzida aholi sonining tez sur'atlar bilan o'sib borishi natijasida tabiiy boyliklarni iste'mol qilishning ko'lami kengayib bormoqda. Odamlarning xo'jalik faoliyati natijasida butun biosfera o'zgarib, o'simliklar, hayvonlar, shuningdek, odamlarning yashashi uchun zararli bo'lib qolmoqda. Shu sababli atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiat boyliklaridan tejab-tergab foydalanish masalasi hozirgi kunda butun insoniyat uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, tabiatni qo'riqlash masalalarini ongli ravishda hal etish uchun oila, bog'cha, maktab, ishlab chiqarish va jamoat joylarida kamol topayotgan yoshlar tabiat sirlarini va undan to'g'ri foydalanishni puxta bilib olishlari zarur. Tabiatni saqlash, kelajagimiz yoshlar qo'lidadir. Shu bois yoshlarni ekologik bilimlar bilan shunday qurollantirish kerakki, ular kelajakda tabiat boyliklarini muhofaza qila oladigan, bu boyliklardan rejali, oqilona foydalanadigan bo'lsinlar.

Pedagogikamizning tarixiga nazar tashlasak, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»da ilgari surilgan tabiatga munosabat odobi kabi tarbiyaviy g'oyalar ancha-muncha ibratlidir. «Avesto»da yer, suv, zamin, xona, badan, kiyim-kechak, oziq-ovqatlarni toza tutish, saqlashga alohida e'tibor berilgan. O'sha davrda yer, suv, havo, olovni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish jazosiga mahkum bo'lgan. O't-olov, ekin-tikin, meva-cheva yetishtiradigan, hammadan ham ko'proq chorva boqiladigan joy eng yaxshi joydir, deb yozilgan.

Bolalar yosh paytidanoq daraxt ko'chati o'tqazish, uy-ro'zg'or qurollari yasash, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga o'rgatilishi shart bo'lgan.

Hadisi sharifda shunday deyiladi:

· Kimki ekin eksa, daraxt o'tqazsa, so'ng uning mevasidan qush yoki hayvon yesa, uning ekinidan yeyilgan narsaning har biridan unga sadaqa savob yoziladi.

· Kishilarga soya beruvchi daraxtni kesgan kishi boshi bilan do'zaxga tashlanadi.

· Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda, bexosdan qiyomat qoyim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham ulgursangiz, uni ekib qo'ying.

· Yenglar, ichinglar, kiyinglar, lekin isrof qilmanglar.

Bu hikmatlar bugungi kunda yoshlarni tarbiyalashda kerakli omil bo'lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ekologik ta'lim-tarbiya haqida gapirib bering.
2. Ekologik ta'lim-tarbiya qanday ahamiyatga ega?
3. Ekologik tarbiyaning zarurligini asoslab bering.

Ijtimoiy tarbiya

Yordamchi maktab o'quvchilarida oligofrenopedagogning pedagogik faoliyati ta'sirida axloqiy his-tuyg'ular faol rivojlanadi. Bu tuyg'ular chuqurroq va ongliroq bo'lib, ularning barqarorligi va ta'sirchanligi oshadi. Kishilar mehnatining ijtimoiy ahamiyati haqidagi, mehnatkashlarning yuksak ma'naviy fazilatlarini haqidagi o'quvchilar bilimlari kattalarga hurmat tuyg'usini shakllantirishning asosi bo'ladi. Bu tuyg'u aqli zaif o'quvchilarning kattalarga hurmat va odob bilan munosabatda bo'lishlarida, yordam bera olish va yordam berishga tayyor turishda, e'tibor va g'amxo'rlik ko'rsatishda, kattalar mehnatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishida namoyon bo'ladi. Yordamchi maktab o'quvchilarining ota-onalari o'ynaydigan ijtimoiy roli va mehnati haqidagi tasavvurlari, ularning shaxsiy fazilatlariga baho berishlari ana shu tuyg'ularning ruhiy va jismoniy holatlariga sezgirroq qaray boshlaydilar, bolalarning ota-onalariga yordamlari xilma-xil tus olib boradi. Yordamchi maktab o'quvchilarining axloqiy his-tuyg'ulari keng ijtimoiy yo'nalishda bo'ladi.

Aqli zaif o'quvchilar shaxsining ma'naviy va axloqiy jihatdan shakllanishida umuminsoniy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri **ijtimoiy tarbiyadir**.

Tarbiya bolalarning bir-birlariga, kattalarga bo'lgan munosabatlarini, o'yin, faoliyatlar xarakterini, mazmunini, mehnatga, butun jamiyatga munosabatlarini yo'lga soladi. Bu tarbiyaning maqsadi va mazmuni — Mustaqil O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy, siyosiy tuzilishi bilan belgilanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov sog'lom avlodni tarbiyalash tarixiy zaruriyat va ijtimoiy burchimiz ekanligini quyidagicha ifodalagan edilar: «Biz sog'lom avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishimiz kerak. Sog'lom kishi deganda faqat jismoniy sog'lomlikni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushunamiz».¹

Har bir jamiyatning gullab-yashnashi, rivojlanishi va taraqqiy etishi shaxs ehtiyojiga muvofiq moddiy-ma'naviy boyliklarni bosqichma-bosqich yaratishlikdir. Tarbiya natijasida yashab o'tgan ajdodlarimizning aql-zakovati bilan yaratilgan kelgusi avlodga meros bo'lib qolgan moddiy, ma'naviy va madaniy boyliklarga vorisligi daxldorligi ta'minlanadi. Yangidan tug'ilib, o'sib, ulg'ayib kelayotgan avlod o'tmish tajribalarini o'zlashtirib oladi, boyitadi, murakkablashtiradi va yanada mustahkamlaydi.

---

¹I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. «O'zbekiston». 1995. 57-bet.

Har bir jamiyatning o'z ijtimoiy tuzumiga xos tarbiyaviy usullari va vositalari bo'lganidek, o'zbek xalqining ham o'ziga xos milliy tarbiya usullari va vositalari mavjud. Qadim zamonlardan to shu kungacha o'zbek xalqi yosh avlodni tarbiyalashda ajdodlarimiz tajribasini o'zlashtirgan va ularga tayangan. Chunki odamiylik, axloqiylik va ezgulik kabi ma'naviy qadriyatlar haqidagi xalq maqollari va naqllari, donishmandlar hikmatlari tarbiya manbai hisoblangan. Bunday qimmatli merosga sho'rolar tuzumi davrida deyarli e'tibor berilmadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'tmish ajdodlar tajribalariga tayanib, yosh avlodni tarbiyalashga e'tibor beriladigan bo'ldi va yoshlar layoqati, xohish-irodasiga muvofiq istagan sevgan kasb-ixtisos uchun bilim va malakalar bilan qurollantiriladigan, tanlangan kasb-hunar uchun tayyorlanadigan bo'ldi.

Tarbiya jarayoni yordamchi maktab o'quvchilarida muhim ijtimoiy sifatlarni shakllantirishga, tevarak-atrofdagi olamga, jamiyatga, kishilarga o'z-o'ziga munosabatlar doirasini vujudga keltirish va kengaytirishga qaratilgandir. Tarbiyalanuvchi bolalar turmushning har xil tomonlariga munosabatlari tizimi qanchalik keng, rang-barang va chuqur bo'lsa, ularning ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi.

Xullas, ijtimoiy tarbiya yordamchi maktab o'quvchilari shaxsining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tarbiya vositalaridan biridir.

Tarbiyalanuvchi yordamchi maktab o'quvchilarini xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash eng muhim vazifalarimizdan biridir.

Yordamchi maktab o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash

O'zbek xalqining birdan-bir Vatani bu – O'zbekistondir. Vatan haqida, xalq haqida, ajdodlar haqida, o'tmish haqida, qadriyatlar haqida, meros haqida, bugun va kelajak haqida baralla so'zlash imkoniyati tug'ildi. Binobarin, haqiqiy Vatan muhabbati, Vatan hissi mamlakat ozod va obod, xalq erkin bo'lgandagina yuzaga kelar ekan. Sohibqiron Amir Temur, Forobiy, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosirlarning nomini tilga olsak, mustamlaka yillarida ne kulfatlar boshga tushar edi. Ajdodlarimiz haqida erkin g'urur bilan gapira olarmidik.

Vatanni qalban chuqur his qilish uchun ham, xalqning vatanparvarlik namunalarini ko'rsatish uchun ham xalq hur, Vatan mustaqil bo'lishi shart.

Bugun shu mustaqillikka ega ekanmiz, biz uni e'zozlashimiz, qadriga yetishimiz, har doim mustahkamlab borishimiz kerak. Mana shu tuyg'ular,

mana shu olijanob fazilat va ezgu harakatlar bugungi kun uchun haqiqiy vatanparvarlik namunasidir.

Mustaqillik sharofati tufayli O'zbekiston Respublikasi butun hayoti, turmush tarzi o'zgardi, kishilarning ruhiyati va hayotga munosabati yangicha tus olmoqda. O'zbekiston Respublikasi mustaqil bo'lishi natijasida sho'ro davlatiga xom ashyo yetkazib berish bazasi bo'lishlikdan, siyosiy va iqtisodiy qaramlikdan ozod bo'ldi; o'zbek xalqi o'z milliy qadriyatlarini his qilayotir.

Bu olamda ona-Vatan bittadir.

Vatan – ona yurt [↳] kishilar yashab turgan, ularning ajdod va avlodlari tug'ilib o'sgan joyi, maskani, chegarasi, hududi, ijtimoiy taraqqiyot munosabati bilan jamoa tuzumi sharoitida muayyan qabila yashayotgan joy Vatan hisoblanadi. Qabila tuzumning yemirilishi, elatlar va davlatlarning paydo bo'lishi bilan Vatan tushunchasi elat, davlat tushunchasini o'z ichiga oladi.

Vatanparvarlik tarbiyasi ham insoniy tarbiyaning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Vatan so'zining ma'nosi nima? Biz nima uchun «Ona-Vatan», «Jonajon Vatan» deymiz.

Vatan so'zi arabcha so'z bo'lib, ona yurt degan ma'noni bildiradi.

Har bir xalq uchun taqdiran va tarixan ato etilgan hamda chegaralangan hududga ona-Vatan deyiladi.

Vatan tuyg'usi – bu uning egasi bo'lmish xalqni sevish, hurmat qilish, qadriga yetish va e'tirof etishdir. Vatan – bu xalqning ma'naviyati, ma'rifati, tili, dini, urf-odati, fe'l-atvori, ota-bobolaridan qolgan oltin merosi, tomirida gupurib turgan ajdoddan avlodga o'tib kelayotgan pokiza qoni, tarixidagi muhim bosqichlar, buyuk davlat qurish maqsadida olib borilgan kurashidir.

Hozirgi vatanparvarlik xalqimiz taraqqiyotini olg'a siljitgan ota-bobolarimiz yaratuvchanlik ishining bevosita davomidir.

Baxt-saodatli kelajakka hozir, har daqiqada har bir kishi ulush qo'shmog'i Vatanga muhabbat, vatanparvarlikning asl ko'rinishidir. Vatanga munosib farzand bo'lish, qadrdon tuproq bilan chambarchas bog'liq ekanligimizni teran idrok etish, uning chin farzandlariga xos munosabatda bo'lish, undan bir hissa olinsa, yuz hissa qilib qaytarish – Vatanni anglash va ardoqlashning yangi bir ko'rinishidir. Bu vatanparvarlikdir.

1991-yilning 31-avgustidan O'zbekiston mustaqillikka erishdi, qadri ortdi, xalqning qaddi tiklandi. Vatan deganda muqaddas tushunchadagi soxtaliklar barham topib, mohiyati aniqlandi va tiniqlashdi.

Buyuk Vatanimiz o'zbek fuqarolari ongida alohida tuyg'u, yangi axloq, yangi fazilatlarining eng chuqur va oliy ifodasidir. O'zbek vatanparvarligi buyuk istiqolning eng muhim g'alabasidir. O'zbek fuqarolarining eng yuksak fazilati ularning o'z Vataniga bo'lgan muhabbatidir. O'zbek vatanparvarligi

o'z Vatanini cheksiz sevish hissini, butun dunyo orasida tengligi va erkin jamiyatni barpo qilishi va Vatanimiz dushmanlariga chuqur nafrat hissini o'z ichiga oladi.

O'zbek vatanparvarligini yordamchi maktab o'quvchilarida tarbiyalash uchun o'qituvchi-tarbiyachilar tarbiyalanuvchi o'quvchilarga ta'sir etishning barcha xilma-xil uslub va vositalaridan foydalanishi kerak. Bu vositalarga, ayniqsa, o'qitish jarayoni – dars birinchi asosdir.

O'zbek xalqi tarixini o'rganish o'zbek vatanparvarligini tarbiyalashda alohida ahamiyatga molikdir. Chunki o'zbek xalqi o'z o'tmish tarixining ko'pgina tomonlari bilan faxrlana oladi.

Yordamchi maktabda o'qituvchi va tarbiyachilarning vazifasi tarixiy materialni jonli va qiziqarli bayon qilib, tarbiyalanuvchi o'quvchilarni o'z xalqining qahramonona kurashiga, uning olib borgan ijodiy ishiga, shonli rahbarlariga va madaniyat sohasidagi iste'dodli arboblarga qiziqtirish, ulug' tarixiy o'tmishga ularda muhabbat tug'dirishdir. Buning uchun tarixiy hujjatlardan, esdaliklardan va badiiy adabiyotlardan foydalanib, yorqin hikoyalar aytib berish zarur.

Geografiya darslarida o'qituvchi o'quvchilarni eng avvalo ularni o'zlari yashab turgan joyning tabiatiga qiziqtiradi. Bevosita kuzatish va sayohatlar o'tkazib, tabiatni ular bilan birga o'rganadi.

O'zbekistonning tabiat zonalari vaqtida o'qituvchi bolalarni davlatimizda tabiat tuzilishlarining xilma-xilligini aytib, qiziqtiradi va turli ko'rinishlarning qiziqarli suratlarini ko'rsatib, badiiy adabiyotda va sayohatchilarning esdaliklarida bayon etilgan tabiat tasvirlarini o'qib berib, bolalarning jonajon mamlakatimiz – buyuk O'zbekistonga nisbatan mehr-muhabbatlarini oshiradi.

Sinfdan tashqari ishlar vatanparvarlikni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Sinfdan tashqari ishlar sinfda bajarilgan ishlarga qo'shimcha bo'lib, tarbiyalanuvchi o'quvchilarning ijtimoiy hayotini yaxshi anglab olishlariga yordam beradi.

Maktab va «mehribonlik uylari» kutubxonalarida «Vatan» mavzuidagi kitoblarning rasmlar bilan bezatilgan tavsiya ro'yxatlari bo'lishi kerak.

Jonajon O'zbekistonimiz bo'ylab sayohatlar tashkil qilish kabi tadbirlardan foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, vatanparvarlik tuyg'usi eng yuksak tuyg'udir. Bu yuksak tuyg'u Vatanimizda tarbiyalanuvchi o'quvchilarni iymon, e'tiqod bilan yashash, unga hamisha sadoqatli bo'lish ruhida tarbiyalashga yo'naltirilgan asosiy vazifalarimizdan biridir.

Savol va topshiriqlar

1. Vatan degan tushuncha haqida so'zlab bering.
2. Vatan tuyg'usi nima?
3. Vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning ahamiyati haqida so'zlab bering.

Iqtisodiy tarbiya

Mustaqil O'zbekiston uchun xalq xo'jaligining har bir tarmog'ini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari bilan ta'minlash, mehnat unumdorligini oshirish, jahon e'tiboriga molik bo'ladigan mahsulotlar namunalari ishlab chiqarish shart bo'lib qoldi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida yangi ijtimoiy-iqtisodiy bosqichga o'tishi, yangi ilmiy bilimlar vujudga kelishining izchil jarayoni, uning differenziatsiyasi va integratsiyasi, g'oyaviylik, ma'lumotlilik, kasb tayyorgarligining o'sishi kabi omillar shaxsga va ishchi xodimlarning mahorat sifatida bo'lgan ishlab chiqarish talablarini tez o'zgartira bormoqda.

Vatanimizning kelajagi — buyuk davlat darajasiga ko'taradigan vatanparvar o'quvchini yaratishda maxsus ta'lim ham muhim o'rin tutadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yashaydigan yoshlarimizning iqtisodiy savodxonligini oshirishda iqtisodiy bilimlar poydevorini yaratish ham bugungi kunning dolzarb muammosiga aylanib qolmoqda.

Hammamiz uchun o'zlashtirilmagan qo'riq yer kabi bo'lgan bozor iqtisodiyoti masalalariga, maxsus maktablarda o'qiydigan kichkintoy tarbiyalanuvchilarimiz nuqtai nazaridan qaraganda tushunarli darajada bo'lgan «Iqtisod alifbosi»ni o'qitishni 1–2 va 3–4-sinflarda alifbo, matematika, o'qish kitobi fanlari tarkibida yoki maktab jamoasi ixtiyoriga berilgan soatlar hisobiga alohida fan sifatida foydalanishga tayyor dastur va qo'llanmalar yaratish davr taqozosidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va xorijiy sarmoyalar bo'yicha idoralararo Kengashining «O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy ta'limni tashkil etishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida» 1996-yil mart oyida qabul qilgan Qarori ham ana shu maqsadni ko'zda tutgan.

Hozirgi zamon talabiga moslashgan holda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan 1996 — 1997-o'quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarida iqtisodiy ta'limni kuchaytirish chora-tadbirlari atroflicha ishlab chiqilgan. Shularni inobatga olgan holda maktabning va tarbiya muassasalarining bosh vazifasi, bolalarni boshlang'ich sinflardan boshlab iqtisodiy savodxonligini oshirish, yosh xususiyatlari inobatga olingan holda iqtisodiy bilimlardan xabardor qilish lozim bo'ladi. Bu esa maxsus ta'limga ham taalluqlidir.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning savodxonligi darajasi uning mustaqil faoliyatida foydalana oladigan iqtisodiy bilimi, ko'nikma-malakalari va iqtisodiy tarbiyalanganligida namoyon bo'ladi. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotida faoliyat ko'rsata oladigan shaxsning iqtisodiy savodxonligi asoslari maktabda vujudga keladi. Maktabdagi iqtisodiy

ta'lim-tarbiyaning maqsadi nazariy ishlab chiqilgan va amalda sinab ko'rilgan pedagogik uslubiyot orqali o'quvchilarda iqtisodiy savodxonlikni tarkib toptirishdir.

Iqtisodiy savodxonlik – mustaqil faoliyat ko'rsatishda barchaga zarur bo'lgan iqtisodiy bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisini tarkib toptirish: har bir shaxsning jamiyatda bo'layotgan iqtisodiy o'zgarishlar va mamlakat iqtisodiy siyosatini anglash, shunga ko'ra turmush darajasini oshirishga, shaxsiy ehtiyojini qondirishga yordam beruvchi samarali faoliyat bilan shug'ullanishini ta'minlovchi iqtisodiy bilim, ko'nikma, malaka, yo'naltiruvchi qoida, usul, uslubiyatlar majmui.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya – jamiyatning shaxsga, mustaqil hayotda samarali ko'rsatkichlarni ta'minlovchi aniq iqtisodiy tushunchalar, iqtisodga bog'langan siyosat, qonun, qonuniyatlar asarlarini va ularni amalda foydalanish yo'l-yo'riqlarining yig'indisini o'zlashtirishga imkon beruvchi izchil, maqsadga muvofiq ta'siridan iboratdir.

Iqtisodiy tayyorgarlik – shaxs shakllanishida talab, ehtiyoj va imkoniyatga ko'ra tanlangan sohalar, kasblar, mutaxassisliklar bo'yicha maxsus iqtisodiy, nazariy va amaliy bilimlar yig'indisini tarkib toptirish. O'zlashtirilgan aniq iqtisodiy, nazariy va amaliy bilimlar mustaqil faoliyatida samara berishga kafolatlar, ya'ni aniq iqtisodiy ma'lumotlar.

Ilgari surilgan maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar hal etiladi:

1. O'qituvchilarda iqtisodiy savodxonlik darajasining rivojlanishini nazariy asoslash.

2. Umumta'lim fanlari mazmunidagi iqtisodiy ta'lim-tarbiya imkoniyatlarini o'rganish.

3. Maxsus ta'lim maktablariga mo'ljallangan aniq iqtisod asoslarini o'rgatuvchi bosqichli ta'limning muhimligini isbotlash.

4. Maxsus maktab o'quvchilari uchun aniq iqtisod asoslarini o'qitish maxsus fanlar qatorida zarurligini ilmiy asoslash.

5. O'qituvchi va o'quvchilar uchun uslubiy adabiyotlarni (dastur, darslik, qo'llanma, tavsiya, didaktik materiallar) ishlab chiqish.

Savollar

1. Iqtisodiy savodxonlik nima?
2. Iqtisodiy ta'lim-tarbiya qanday tushuncha?
3. Iqtisodiy tayyorgarlik nima?

Insonparvarlik tarbiyasi

O'zbekistonda insonparvarlik o'zbek xalqining hamkorligi, o'rtoqligi va sadoqati, mehmondo'stligi, bir-biriga yordami va himmati, bir-biriga tanqidiy ko'z bilan qarashi, iymonli, mehr-muhabbatli bo'lishiga suyanadi.

Insonparvarlik tarbiyasi vatanparvarlik tarbiyasi bilan mahkam bog'liqdir.

Insonparvarlik lotincha «gumanus», «gumon, gumonoid» (odam, inson) so'zlaridan olingan bo'lib, yuksak sifatlar ma'nosini bildiradi.

Har bir jamiyatning ma'naviy va axloqiy fazilati bo'lgan insonparvarlik mustaqil O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyoti va madaniyatining butun tarmog'i bilan bog'liqdir. O'zbekistonda barcha moddiy boyliklar, fan va madaniyatning barcha yutuqlari inson manfaatlariga xizmat qiladi. Bizdagi insonparvarlik kishilar o'rtasidagi do'stona munosabat, do'stona yordam va o'zaro hamkorlikka asoslangan. O'zbek xalqi faqat mustaqil O'zbekiston davridagina yayrab-yashnab hayot kechira boshladilar, inson qadrlanadigan va inson shaxsi hurmatlanadigan bo'ldi, hamma jins, irq va millatlarga mansub kishilarning jismoniy va ma'naviy qadriyatlari faqat mustaqil Respublikamiz sharoitidagina barq urib ko'rindi va rivojlanmoqda.

Biz do'stlikni juda qadrlaymiz, o'rtoqchilik hissiga yuqori baho beramiz. Ammo kishining fe'l-atvoriga, uning manfaatiga qanday munosabatda bo'lishiga qarab baho beramiz.

O'zbeklarga xos bo'lgan va «Odamning tirikligi odam bilan» degan aqidadan kelib chiqqan holda yana bir xil tuyg'uni — er-xotinning muhabbat tuyg'usi va ota-onalarning bolalarga mehribonligi deb bilamiz. Bu kabi tuyg'ular ancha murakkab bo'lib, inson hayotida muhim o'rin tutadi.

Bir-birini sevgan kishilar birga bo'lishdan cheksiz suyunadilar, bir-birlarining eson-omonligi, tinchligi haqida tashvish tortadilar, g'amxo'rlik qiladilar, ko'ngildagi niyatini, orzu-havaslarini bilishga intiladilar. Ma'lumki, mehribon ota-onalar o'z bolalari uchun jonlarini ham ayamaydilar, ular bolalariga tarbiya berish, ularni o'qitish, mustaqil O'zbekiston uchun foydali xalqparvar, insonparvar qilib yetishtirish yo'lida tinmay g'amxo'rlik qiladilar.

Aqli zaif bola jamiyatning a'zosisdir va u jamiyatdan tashqarida bo'lishi va yashashi mumkin emas. Buning sabablari quyidagilardir: birinchidan, aqli zaif bola xulq-atvori jamiyat axloqiga bo'ysunadi va u shunga majbur; ikkinchidan, tanholikda yashay olmaydi, baxtni ham odamlar orasidan topadi; uchinchidan, bola jamiyat irodasidan dalda oladi; to'rtinchidan, jamiyat bola kamoloti uchun g'amxo'rlik qiladi. Bu bilan bola tug'ma

layoqat, sifatlari bilan emas, balki mazkur jamiyatga xos xislatlarni ham o'zlashtiradi.

Demak, har bir inson o'zi yashagan yoki yashab turgan jamiyatning a'zosi, farzandi. Jamiyat va shaxs, shaxs va jamiyat munosabatlarining nozik, sir-sinoatli tomonlari ham bor, albatta.

Agarda jamiyat adolatli bo'lsa, jamiyatning barcha a'zolari uchun ham, alohida olingan bir shaxs uchun ham hayotbaxsh bo'ladi. Adolatli jamiyat shaxsni shunchaki shakllantirib qo'ya qolmaydi, balki ma'naviy yetuk qilib kamol toptiradi.

Komil inson hatto hayotidan kechib bo'lsa ham o'z xalqi, o'z Vatani uchun, o'zi a'zo bo'lgan jamiyat — mustaqil O'zbekiston uchun ko'p foyda keltiradi, uning nomi tarixda qoladi va kelajak avlodlarga namuna bo'laveradi. Bola inson, shaxs bo'lib jamiyatda shakllanadi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini insonparvarlik ruhida tarbiyalashni quyidagicha amalga oshirish mumkin:

1. Defektologlar bolalarni bir-birlarini hurmatlashga, do'st bo'lib yashashga o'rgatishlari zarur.

2. Defektologlar bolalarni insonparvarlik ruhida tarbiyalashda bolalarga kishilik shaxsining qimmatini anglatishi, ularni kishilarning huquqlarini hurmat qilishga, odamlarni qadrlashga o'rgatishlari zarur. Bu vazifa hammadan avval bolalarning o'zlariga eng yaqin kishilarga bo'lgan munosabatlarida amalga oshirilishi kerak.

3. Yordamchi maktab o'quvchilarini ota-onalaridek sevish — bolada tabiiy suratda paydo bo'ladigan va har bir kishining hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan eng yaxshi xislat hisoblanadi.

4. Tarbiyachilar tarbiyalanuvchi bolalarning o'z yaqin kishilariga, vasiylariga, ota-onalariga o'rnini beruvchilar va ularning bolalarga bo'lgan mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirishi yaxshi natijalarga olib keladi.

5. Yordamchi maktab o'qituvchilari o'quvchilarni kattalarga hurmat ruhida tarbiyalashi, ularni kattalarga madaniy muomalada bo'lishiga odatlantirishlari lozim.

6. O'qituvchilar bolalar jamoasida o'g'il bolalar bilan qiz bolalarni o'zaro o'rtloqlarcha munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash uchun qulay sharoitlar yaratishlari kerak. Do'stlik kechalari uyushtirishlari zarur.

7. O'qituvchilar yordamchi maktab o'quvchilarini yosh chog'idanoq rostgo'ylikka, yolg'onchilikdan nafratlanishga o'rgatishi talab etiladi. Chunki vijdonan, halollik bilan yashovchi va mehnat qiluvchi kishi hamma vaqt to'g'ri muomalali, oqko'ngil, hamisha rostgo'y, samimiy bo'ladi.

8. Tarbiya ishida insonparvarlik mavzuidagi badiiy asarlardan, kinofilmlardan, xalq ijodiy namunalariidan foydalanish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, har bir bolani insonparvarlik ruhida tarbiyalash katta yoshdagi kishilar – ota-onalar, o‘qituvchilar, murabbiy, murabbiyalarning muqaddas burchidir.

Savol va topshiriqlar

1. Insonparvarlik tarbiyasining ahamiyati haqida so‘zlab bering.
2. Insonparvarlik qanday namoyon bo‘ladi?
3. Insonparvarlik tarbiyasi qanday amalga oshiriladi?

Yordamchi maktablarda jismoniy tarbiya

Jismoniy tarbiya bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun asosiy omil ekanligi qadimdan e‘tirof etilgan. Muntazam ravishda jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanganlarda ham ruhiy, ham jismoniy rivojlanish uyg‘unlashib boradi.

Jismoniy tarbiya – ko‘rinishidan juda sodda, tushunarli tuyulgan bu jumla maxsus maktablarda yanada ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki jismoniy tarbiyani oddiy jismoniy mashqlar, harakatlar yig‘indisi deb o‘ylash katta xato bo‘ladi. Jismoniy tarbiya deganda o‘quvchilarga tashkil qilingan jismoniy mashqlar, tabiatning tabiiy kuchlari va gigiyenik omillar bilan ta‘sir etish orqali ularda jamiyat talablariga mos keladigan sifatlarni rivojlantirish tushuniladi.

Yordamchi maktab o‘quvchilariga jismoniy tarbiyani amalga oshirish jarayonida ular sog‘lig‘ini mustahkamlash, tana a‘zolarini chiniqtirish, jismoniy jihatdan to‘g‘ri rivojlantirish hamda aqli zaif o‘quvchilar aqliy faoliyatlarini mumkin qadar maksimal oshirishga ta‘sir etishda asosiy vazifalarni bajaradi. Yordamchi maktab o‘quvchilarning qaddi-qomatlarini to‘g‘ri shakllantirish, suyak bo‘g‘inlarini, muskullar harakatini uyg‘unlashgan tarzda korreksion rivojlantirish, yurak-tomir hamda nafas olish a‘zolarining asab tolalari faoliyatlarini mustahkamlashtirish va muvozanatlashtirishdek muhim vazifalarni sistemali tarzda amalga oshirib boradi. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya barcha tarbiya turlari bilan (estetik, ekologik, aqliy, axloqiy, mehnat) bog‘langan holda amalga oshirib boriladi.

Salomatlik insonning rivojlanishi, uning barcha kuch va qobiliyatlarining namoyon bo‘lishi uchun asosiy omildir. Maktab yoshida bolaning o‘sishi va normal taraqqiyoti ma‘lum darajada organizmning intellektual, hissiy-irodaviy rivojlanishiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli boshlang‘ich sinf bolalarining sog‘lig‘ini asrash jismoniy tarbiyaning yetakchi vazifasi bo‘lib, bevosita shu yoshda jismoniy tarbiya organizmga samarali ta‘sir etadi. Zero shu davrda bola organizmiga jismoniy

mashqlarning, sof havoning, quyosh nurlarining, toza suvning ijobiy ta'siridan unumli foydalanish zarur.

Jismoniy tarbiya yordamchi maktablardagi barcha ta'lim-tarbiya ishlarining muhim qismi hisoblanadi. Yordamchi maktablarda bolalardagi mavjud nuqsonlarni tuzatish vazifalarining hal etilishi jismoniy tarbiyaning asosiy, yetakchi maqsadi hisoblanadi. Aqli zaif bolalarning jismoniy, ruhiy rivojlanishi o'ziga xos, murakkabligini hisobga oladigan bo'lsak, yordamchi maktablarda jismoniy tarbiyaning ahamiyati yanada ortadi. Chunki bu bolalarning ko'pchiligida bosh miya, yurak-qon, tomir, nafas olish a'zolarining o'ziga xos kasalliklari bo'lib, ularda muskul tonuslari bo'shashgan bo'ladi. Jismoniy o'sish asosan nuqsonli bolalarda orqada qoladi. Bu hol bolalar bo'yining yaxshi o'smaganligida, muskullar kuchining zaifligida, gavda tuzilishining nomutanosibligida, umurtqa pog'onasining nuqsonlarida ko'zga tashlanadi. Aqli zaif bolalar o'zlaridagi nuqsonlarni mustaqil holda bartaraf etish qobiliyatiga ega emaslar. Ular jismoniy mashqlarning mohiyatiga tushunib yetmaydilar. Ularda harakat faoliyatini takomillashtirish uchun chidam, iroda, maqsadga intilish jihatlari yetishmaydi. Bunday vaqtlarda yordamchi maktab o'qituvchi va tarbiyachilari bolalarga yaqindan yordam berishlari kerak.

Yordamchi maktablardagi jismoniy tarbiya asosan aqli zaif bolalardagi nuqsonlarni to'g'rilash va ularni mehnat faoliyatiga tayyorlashdan iborat. Shu sababli ham bu sohadagi ishlar maxsus mazmun kasb etishi kerak. Chunki normal bolalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya usullari to'g'ridan-to'g'ri yordamchi maktablarda o'tkazilmaydi.

Mashhur rus defektologlaridan A.N.Graborov, D.I.Azbukin, G.M.Dulnev ishlarida yordamchi maktab o'quvchilarini jismoniy tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor berilgan. Ular tuzatish-sog'lomlashtirish ishlarida, o'quvchilarni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashda jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat bilan qaraganlar. Nuqsonli shaxsni rivojlantirish uchun quyi sinflardagi jismoniy tarbiyaga alohida mas'uliyat bilan yondashish kerak. Chunki boshlang'ich sinf bolaning ham ruhiy, ham jismoniy rivojlanishida poydevor vazifasini o'taydi. Kichik maktab yoshi nuqsonlarni tuzatish uchun juda qulay davr hisoblanadi. Chunki ish qanchalik erta boshlansa, shuncha yaxshi samara beradi. Boshlang'ich sinflarda yaxshi tashkil etilgan harakatli mashg'ulotlar yozuvda, surat chizishda, qo'l mehnatida alohida o'ringa ega.

Jismoniy mashqlar bola organizmiga umumiy ijobiy ta'sir etib, butun tananing hayot faoliyatini yuksaltirishga yordam beradi. Ayniqsa, toza havoda o'tkaziladigan mashqlar modda almashuvining yaxshilanishiga, nafas olish jarayonlarining takomillashishiga, natijada, aqli zaif bola organizmining umumiy holati yaxshilanishiga olib keladi. Aqliy ishchanlikni oshirishda jismoniy tarbiya darslari, ayniqsa, ijobiy ta'sir etadi. Jismoniy

mehnat va jismoniy tarbiya vositalarini ustalik bilan qo‘shib olib borgandagina ularni to‘g‘ri jismoniy rivojlantirish mumkin. Yordamchi maktablardagi jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini albatta hisobga olishi lozim. Aks holda jismoniy tarbiya biriga foyda keltirsa, ikkinchisiga zarar keltirishi mumkin. Yordamchi maktab o‘quvchilarini jismoniy tarbiyalashda asosan quyidagi usullar, talablarga rioya etiladi:

1. Aqli zaif bolaning kun tartibini gigiyena talablariga mos tarzda tashkil etish, uning bajarilishini nazorat qilish.

2. O‘z vaqtida va yetarli ovqatlanish.

3. Bolalarga shaxsiy gigiyena qoidalarini o‘rgatish va ko‘nikmalar hosil qilish.

4. Aqliy va jismoniy mehnatni bir-biri bilan almashtirib turish, izchil jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishni ta‘minlash.

5. Bolani oilada, maktabda jamoat ishlariga jalb etish.

6. Yozgi ta‘tilni to‘g‘ri tashkil etish va uyushtirish.

Ma‘lumki, yordamchi maktabning har bir sinfida aqli zaiflikning ifodalanishiga ko‘ra, turli darajadagi bolalar uchraydi. Ularning kayfiyatlari, jismoniy harakat imkoniyatlari ham turlicha bo‘ladi. Shularni izchil o‘rganish asosidagina muvaffaqiyatli jismoniy tarbiyani amalga oshirish mumkin. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari shifokorlar bilan uzviy hamkorlikda ishlashlari zarur.

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya ishlarini olib borishning o‘ziga xosligi

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya ishlarini olib borishda kun tartibiga rioya qilmaslik yordamchi maktabda yomon oqibatlarga olib keladi. Yordamchi maktab o‘quvchilarining salomatligiga, o‘quv faoliyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Aqli zaif o‘quvchilarga korreksion ta‘lim-tarbiya berishda o‘z vaqtida ovqatlanish, uxlash, dam olish, ochiq havoda sayr qilish, aqliy va jismoniy mehnatni tartib bilan almashtirish lozim.

Yordamchi maktabda kun tartibiga rioya qilmaslik yordamchi maktab o‘quvchilarining a‘zoi badanini bo‘shashtiradi, tana hujayralarining, xususan, bosh miya hujayrasining ishlashini susaytiradi. O‘qituvchilar aqli zaif o‘quvchilarning maktabda ham, uyda ham kun tartibiga amal qilishini muntazam amalga oshirishni kuzatib borishlari shart. Yordamchi maktabda kun tartibini tuzishda o‘quvchilar yoshi albatta hisobga olinishi zarur.

Jismoniy mashqlar yordamchi maktab o‘quvchilarining somatik kasalliklarini inobatga olgan holda tanlanadi. Chunki yordamchi maktab o‘quvchilarining deyarli barchasi somatik kasalliklarga ega (yurak parogi,

jigar va buyrak yetishmovchiliklari, bosh miya bosimining tez-tez oshib turishi va boshqalar).

Shu bois yordamchi maktab o'quvchilari aynan shu ta'sirlar natijasida tuzilishi jihatidan murakkab bo'lgan harakatlarni, katta tezlikdagi harakatlarni bajarishda qiyinchiliklarga duch kelishlari va sog'liqlariga zarar qilishi mumkin.

Lekin bu degan so'z jismoniy tarbiya yordamchi maktab o'quvchilariga mumkin emas, degan so'z emas. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya o'qituvchisi, vrach-pediatr, oligofrenopedagog bilan birgalikda yordamchi maktab o'quvchilariga barcha kasalliklari va yoshini inobatga olgan holda mashqlar tanlanadi va rejalashtiriladi. Davolovchi jismoniy tarbiya mashqlari yordamchi maktab o'quvchilari asablari majmuasi faoliyatiga ham, xususan, bosh miya qobig'idagi harakatlantiruvchi qismiga ham ta'sir etadi, natijada ular harakatlarining bir-biriga uyg'unligi yaxshilanadi, harakatlarida muvofiqlik, aniqlik, zaruriy kuch va ritm hosil bo'ladi. Yordamchi maktab o'quvchisining aynan shu ta'sirlar natijasida tuzilish jihatidan murakkab bo'lmagan harakatlarni bajarishi jismoniy mehnat mashg'ulotlari uchun ham muhimdir.

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya vositalari – gimnastika, harakatli o'yinlar, badantarbiya, xalq an'analari va ayrim sport turlari yetakchi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaning qanday ahamiyati bor?
2. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaga qanday talablar qo'yilgan?
3. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaning o'ziga xosligi haqida so'zlab bering.

Yordamchi maktabda huquqiy tarbiya

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13- iyundagi 296-sonli Qarorida yoshlarning huquqiy ta'limini takomillashtirishning kompleks dasturi ko'rsatilgan. Bu dastur huquqiy-ta'limiy ishlarni yanada chuqurroq o'rgatishga qaratilgan. BMT 1989-yilning 20-noyabrida «Bolalar huquqlari to'g'risida» deb ataluvchi xalqaro shartnoma – «konvensiya» qabul qildi. BMT ning ko'pgina davlatlari bu shartnomaga qo'shilgan va uni bajarish vazifasini olganlar. Xo'sh, «Bolalar huquqlari to'g'risida»gi xalqaro shartnomada nima deb yozilgan o'zi?

Mana, e'tibor bering-a:

– har bir inson 18 yoshga to'lgunicha bola hisoblanadi;

- davlatlar bolani kamsitish yoki jazolashning barcha shakllaridan ularni himoya qiladilar;
- davlatlar bolaning tinch-osoyishtaligi uchun zarur hisoblangan himoya va g'amxo'rlikni ta'minlash majburiyatini oladilar;
- davlatlar har bir bolaning yashash huquqini tan oladilar; ularning tirik qolish va sog'lom rivojlanishini ta'minlaydilar;
- bola o'z fikrini erkin ifoda etish huquqiga ega;
- bola o'z oilasida yoki u haqida eng ko'p darajada g'amxo'rlik qiluvchilar orasida yashash huquqiga ega;
- bola to'yib ovqat yeyishga va toza suv bilan ta'minlanish huquqiga ega;
- bola sog'lig'ini saqlash huquqiga ega;
- davlatlar noraso bolaning alohida g'amxo'rlikka egalik huquqini tan oladilar;
- bola erkin ilm olish huquqiga ega;
- boladan arzon ishchi kuchi yoki askar o'rnida foydalanish mumkin emas;
- bola ijtimoiy ta'minot huquqiga ega;
- bola dam olish, bo'sh vaqtga ega bo'lish, o'z yoshiga mos keladigan o'yin va ko'ngilochar tadbirlarda ishtirok etish huquqiga ega;
- davlatlar bolalarni giyohvand moddalar iste'mol qilishdan saqlash choralarini ko'radilar...

Bolalar huquqlari to'g'risidagi qoidalar ro'yxatini yana davom ettirish mumkin. Ko'rib turibsizki, BMT bolalarni o'z himoyasiga olgan.

O'zbekiston Respublikasi 1992-yilda bu shartnomani imzolagan va unga amal qilish majburiyatini olgan.

Bolalar haqida g'amxo'rlik qilish davlatimiz siyosatining asosini tashkil etadi.

Respublikamizda bolalar haqida qilinayotgan g'amxo'rlik haqida YUNISEF ning O'zbekistondagi vakili Rudi Rodrigues bunday degan edi: «Meni qoyil qoldirgan jihat yurtingizda yetim va nogiron bolalarning hech qachon qarovsiz yolg'iz qoldirilmasligidir. Uning boshida hamisha qaysidir mehriboni, hech kimi bo'lmagan taqdirda uni saqlaydigan jamiyati, davlati bor. Bu kamyob hodisadir».

Yordamchi maktablarda davlat huquq asoslari haqida elementar tushuncha berish aniq dastur asosida olib borilmoqda.

Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan barcha fanlar asosida huquqiy tarbiyani amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Bunda:

- konstitutsiya huquqidan;
- ekologik huquqdan;
- ma'muriy huquqdan;

mehnat huquqidan;

fuqarolik huquqidan;

jinoyat huquqidan elementar tushunchalar berib boriladi.

Bolalar huquqiy ongini yuksaltirish hozirgi davr talabidir.

O'quvchilarning huquqiy ongini oshirmasdan huquqiy fuqarolik davlatini tasavvur etib bo'lmaydi. Huquqiy ong poydevoriga maktablarda asos solinadi.

Maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida o'quvchilarga huquqiy bilimlar, ijtimoiy hayot me'yorlari va qoidalari to'g'risida keng ma'lumotlar berib boriladi. Huquqiy ta'lim-tarbiyaning mazmuni mustaqil O'zbekiston davlatining iqtisodiy, ma'naviy, siyosiy-huquqiy manfaatlarini o'zida mujassamlashtirishi kerak. Rejalashtirilgan turli tadbirlardan tashqari huquqiy ta'lim-tarbiyaga oid to'garak faoliyatida yordamchi maktab o'quvchilari quyidagi bilimlarga ega bo'lishlari lozim:

– huquqiy davlatda qonun ustuvorligi va huquqiy davlatning o'ziga xos belgilari;

– Konstitutsion huquq asoslariga oid tushunchalarni o'zlashtirish;

– O'zbekiston Respublikasining suvereniteti haqidagi bilimlar;

– inson huquqlari hamda fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari to'g'risidagi bilimlar, ya'ni:

– siyosiy huquqlar;

– iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar;

– inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari;

– O'zbekiston fuqarolarining asosiy burchlari;

– O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati to'g'risida;

– yordamchi maktabda huquqiy ta'limni o'rganishning muhim jihatlardan biri – huquq-tartibot organlari xodimlari, xalq deputatlari, mahalla oqsoqollari va boshqa turli huquqiy idoralarga aloqador xodimlar bilan hamkorlikda o'qituvchilarning ish olib borishidir.

Huquqiy tarbiya va qonun ustuvorligi haqida asosiy tushuncha

Umuman olganda, qonun hamma uchun tengligi bilan ulug'vordir va shundagina uning tarbiyaviy ahamiyati katta bo'ladi. Qonunga barcha itoat etadi. Davlat har bir fuqarosini himoya etsa, unga huquqiy yordam bersagina ular xotirjam yashaydilar, unumli mehnat qiladilar. Davlatimizda qonun ustuvorligining mazmuni, ma'nosi ham ana shundan iboratdir. Qonun barchaga barobar. Davlatimiz qonunlariga jami fuqaro yoshidan, mansabidan, millati, irqi va dinidan qat'i nazar, barcha barobar bo'ysunmog'i shart.

Prezidentimiz I.A.Karimov «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin» asarida, «Qonun qog'ozda qolib ketsa jamiyat aslo ravnaq topmaydi.

Qonun amalda bo'lishi lozim», deb ta'kidlab o'tadi. Shuning uchun Prezidentimiz yangi Konstitutsiya haqida fikr yuritib deydi: «Yangi Konstitutsiyamizning eng muhim mohiyati shundan iboratki, unda «Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat hamda fuqarolar oldida mas'uldirlar. Ya'ni, fuqarolar manfaatining ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan».

Fuqarolar manfaati va huquqi ustun ravishda kafolatlansa va bunga amalda ahamiyat berilib, uning ijrosi ta'minlansa, bu xalq ommasining jo'shqin mehnatini mustahkamlash ishlarida faolligini to'la ta'minlaydi. Biz qurayotgan huquqiy-demokratik jamiyatning asosiy vazifasi ham ana shudir. Zotan, O'zbekiston mustaqilligini e'lon qilib, o'zining ma'naviy qadriyatlarini va aqliy salohiyatini tiklash, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida tub o'zgarishlar, ijtimoiy himoyani ko'zda tutgan huquqiy-demokratik davlat poydevorini qurish davriga qadam qo'ydi (o'sha asar, 15-bet).

O'zbekiston Respublikasining asosiy qomusiy qonunlar majmuasi — Konstitutsiya bilan yaqindan tanishsak va uni chuqur tahlil qilib ko'rsak, unda o'tmishda — bobolarimiz yashagan davrlarda shakllangan sharqona milliy tafakkur, muqaddas islomona qadriyatlar, nasllardan nasllarga meros bo'lib kelgan adolat, haqiqat, imon, e'tiqod, vijdon, mehr-oqibat, o'zbekona or-nomus va shu kabi milliy-axloqiy an'analarning o'z ifodasini topganiga guvoh bo'lamiz, shu bilan birga, jahon davlatlari tajribalaridan ijodiy foydalanilgandir. Zotan, bu narsa albatta muhimdir. Konstitutsiya va boshqa qonunlarda nima kafolatlangan bo'lsa, ular xalqning, shuningdek, yosh avlodni shu ruhda tarbiyalashga qodirdir. Konstitutsiyaning ma'no va mazmuni tarbiyaning quyidagi va shu kabi yo'nalishlarida qo'llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz:

- hurfikrlilik;
- milliy iftixor;
- milliy qadriyatlarga hurmat;
- erkinlik va ozodlik;
- insonparvarlik;
- vatanparvarlik;
- birodarlik va hamkorlik;
- ilmga mehr-muhabbat;
- iymon va e'tiqod;
- halollik;
- axloqiy poklik;
- madaniy merosga hurmat;
- adolatparvarlik va odillik;
- mehnatsevarlik;
- baynalminallik;

- ijodkorlik va tashabbuskorlik;
- tadbirkorlik va ishbilarmonlik;
- qonunga nisbatan itoatkorlik;
- mustaqillikni mustahkamlash va rivojlantirish g‘oyalariga sadoqat;
- islom diniga hurmat;
- Prezident va davlatni qadrlash.

Mustaqillik tarbiyasining shu yo‘nalishdagi sohalari – milliy axloq-odobning tarkibiy qismidir. Shuningdek, ular mustaqillik tarbiyasining asosini tashkil qiladi. Zikr qilingan pedagogik asoslar xalq xo‘jaligining barcha sohalarini rivojlantirishda, yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol o‘ynaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Huquqiy tarbiya haqida tushuncha bering.
2. «Bolalar huquqlari to‘g‘risida» deb ataluvchi konvensiyada nimalar haqida yozilgan?
3. Huquqiy ustuvorlik haqida so‘zlab bering.

7-BOB. BOLALAR JAMOASINI O'RGANISH, TASHKIL QILISH VA TARBIYALASH

Jamoa tushunchasi pedagogikada asosan asrimizning 20-yillaridan boshlab atroflicha keng qo'llanila boshlandi. Vaholanki, bu tushuncha undan oldin ham tarbiyachilar, psixologlar, tarixchilar, sotsiologlarning diqqatini tortib kelgan.

Bolalarni jamoada tarbiyalash g'oyasi o'qituvchi, tarbiyachilar tomonidan iliq kutib olindi. Juda ko'p ilmiy-amaliy kuzatishlar amalga oshirildi. Bu tekshirish ma'lumotlarining ko'rsatishicha, jamoa faqatgina bolalarda o'rtoqlik, jamoatchilik, ijtimoiy faollikni shakllantirib qolmasdan, balki bolalarda atrof-muhitga nisbatan munosabatni belgilab, unga ijtimoiy yo'nalish berar ekan. Jamoada tarbiyalash orqali bolalarning asosiy shaxsiy sifatlaridan bo'lgan xarakter va irodani tarbiyalab borish mumkin ekan. Jamoasiz har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash mumkin emas, deb ta'kidlashadi mumtoz pedagoglar. Jamoa haqidagi nazariya shaxsning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni ochib beradi. Bolalarning jamoaga birlashishlaridagi manba yagona maqsadning borligidir. Shu maqsadga erishish uchun jamoa asosidagi faoliyat tashkil etiladi. Maqsadning birligi jamoa a'zolarida yagona, umumiy qarashlarning tiklanishiga olib keladi.

Har doim maqsad turg'unligi muvaffaqiyatlar garovi bo'la olmaydi. Masalan, o'smirlarning qonunbuzar guruhlarini jamoa deya olmaymiz. Demak, sistemali aloqa, ayrim umumiy maqsadning bo'lishi jamoa bo'lish uchun yetarli emas ekan. Jamoa haqida darslikda quyidagicha ta'rif berilgan: «Ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan maqsad asosida shu guruh a'zolarining yagona faoliyatga birlashishlari, o'zaro munosabatda bir-birlariga bog'liq bo'lishlari, o'zaro javobgarliklari, ular burch va huquqlarining tengligiga asoslangan shaxslar guruhiga jamoa deyiladi. Jamoa o'z rahbar organlarini saylaydi, boshqa jamoalar bilan yaqin aloqada bo'ladi».

Jamoa manbalari turli-tuman faoliyat turlari bo'lishi mumkin. Bularga mehnat, o'yin, o'qish, ommaviy madaniy ishlar, sport, estetik faoliyat, maishiy topshiriqlarni bajarish kiradi. Ularga qo'yiladigan talablar esa jamoa faoliyatining ijtimoiy foydali yo'nalishi, jamoa a'zolari imkoniyatlariga to'g'ri kelishidir.

Muntazam o'sib boruvchi, olg'a harakat quluvchi, borgan sari murakkab hayot faoliyati tajribalarini egallab boruvchi jamoagina haqiqiy shaxsning barkamol o'sishini ta'minlaydigan jamoa bo'la oladi, jamoaning muvaffaqiyati asosan birlamchi, son jihatdan eng kichik jamoaga bog'liq. Bu yerda bolalar kundalik faoliyat bilan bir-birlariga bog'lanib, izchil muloqotda bo'ladilar. Maktab jamoasini shakllantirish uzoq davom etuvchi murakkab jarayon bo'lib, ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi.

Haqiqiy jamoa bo'lish uchun ma'lum vaqt talab etiladi hamda ma'lum bosqichlar bosib o'tilishi kerak. **Birinchi bosqichning** asosiy vazifasi jamoa manfaatlarini to'g'ri tushunadigan, idrok etadigan bolalarni aniqlashdan iborat. Kelgusida shu bolalar jamoaning o'zagini tashkil etadi. Demak, bu bosqichda bolalarni yaxshilab o'rganish ham kerak. Jamoada umumiy intizomning qaror topishi bilan birinchi bosqich yakunlanishi mumkin.

Jamoaning yaxshi a'zolari o'qituvchining talablariga bo'ysunadilar. Ammo tashqaridan intizomli bo'lib ko'ringan bolalar pedagogik ishlarimizning asosiy maqsadi emas. Bu bevosita keyingi izchil ishlarimizga poydevor bo'la olishi mumkin. Shu tariqa jamoaning shakllanishida **ikkinchi bosqich** boshlanadi. Bu bosqichda bolalar faollari jamoaga talablar qo'ya boshlaydi. Demak, jamoada pedagogik rahbarlik to'g'ridan-to'g'ri bo'lmay, balki faollar orqali amalga oshiriladi. Bu bosqichdagi jamoa shunchaki yuzaki, maqsadsiz birlashgan bolalar emas, balki o'zlarining hayotiy masalalarini mustaqil yechadigan bolalar guruhidir. Bu bosqichda faollar bilan, o'z-o'zini boshqarish a'zolari bilan, birlamchi jamoa bilan zarur pedagogik ishlarni amalga oshirish kerak. Faollar bilan ishlashning mohiyati shundan iboratki, ulardan o'qituvchi, tarbiyachilarning talablarini quvvatlashgina emas, balki butun sinfni o'z orqalaridan yetaklay bilish talab etiladi. Bunday murakkab vazifani bajarish oddiy ish emas. Buning uchun qat'iy birlashgan fikrlar birligiga ega bo'lish kerak.

Shu taxlitda faollarning jamoa hayotidagi roli ortib boradi. Maktab hayotida aslida birinchi va ikkinchi bosqichlar bir-birlariga aralashib, kirishib ketadi. Ammo bu bosqichda asosiy e'tibor faollarda prinsi piallik, ijtimoiy faollik, jamoa ishiga sodiqlikni tarbiyalashga qaratilishi lozim. Birlamchi jamoani to'g'ri tashkil eta olish keyingi bosqichlardagi muvaffaqiyat garovidir. Shunday qilib, jamoani tarbiyalashdagi ikkinchi bosqich murakkab bosqich bo'lib, bu o'z-o'zlarini boshqarishga o'tish bilan belgilanadi.

Jamoaning rivojlanishidagi **uchinchi bosqich** o'zining sermahsulligi, asosiy bosqich ekanligi bilan ajralib turadi. O'zaro faoliyatda qatnasha turib, bolalar jamoa ko'nikmalari va malakalarini o'zlashtirib boradilar. Jamoa faoliyati umumiy maqsad asosida bajarilayotgani uchun bolalarning o'zlari tashkilotchilar sifatida harakat qiladilar. Faoliyat natijasida umumiy javobgarlik, umumiy munosabat yuzaga keladi.

Bu bosqichda jamoa o'z talablarini har bir alohida shaxsga qaratadi. Bundan alohida shaxsni qiynash, unga tazyiq o'tkazish fikri kelib chiqmasligi darkor. Lekin bu hol ba'zan uchrab turadi. Har bir o'quvchining jamoadagi o'rni, uning xulqi, qiliqlari jamoa talablari bilan belgilanadi. Voqealarga baho berishda umumiy tajriba, yagona fikrning yuzaga kelishi uchinchi bosqichning xarakterli belgisidir. Umumiy ishlarga qiziqish, birgalikdagi harakatlarga tayyor turish shu bosqichga xosdir. Bu bosqichdagi pedagogik ishlar asosan ikkita bir-biriga bog'liq vazifani hal etadi. Bularga ijtimoiy, umumiy fikr va an'analar kiradi. Jamoada an'analarning borligi shu bosqichning shakllanganligidan darak beradi. Uning umumiy, korreksion tarbiya jarayonidagi ahamiyati nihoyatda katta, haqiqiy an'analar qiyinchiliksiz, oson amalga oshiriladi. Agar an'analar buzilsa, unga nisbatan qoniqmaslik holatlari kuzatiladi.

Qator an'analar faqatgina mohiyati bilangina aqli zaif o'quvchilar diqqatini jalb etib qolmasdan, balki jonliligi, rangdorligi bilan ham bolalarni o'ziga tortadi. Jamoadagi an'analar jamoa hayotiy tajribalarining chuqurligi darajasini bildiradi. Shu sababli an'analarni sun'iy ravishda kiritish mumkin emas.

Jamoa taraqqiyotidagi **to'rtinchi bosqich** bevosita uchinchi bosqich davomi hisoblanadi. Har bir o'quvchi jamoaga tajribasi asosida o'zicha talablar qo'yadi. Jamoaning axloqiy normalarini bajarish har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojiga aylanadi. Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayonidir. Jamoa hayotini shunday tashkil etish kerakki, uning har bir a'zosi o'z qobiliyatlarining maksimal ro'yobga chiqishiga harakat qilsin.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, bolalar, o'quvchilar jamoasini tarbiyalash uzoq vaqt talab etadigan pedagogik jarayon ekan. Maxsus maktablardagi ta'lim-tarbiya jarayonlarini amalga oshirishda ham jamoa juda katta ahamiyatga ega. Aqli zaif bolalar shaxsini tarbiyalashda jamoa katta imkoniyatlarga ega. Normal bolalar bilan olib boriladigan jamoaga oid barcha ishlar, yordamchi maktablarda qator obyektiv sabablarga ko'ra maxsus korreksion ishlar orqaligina amalga oshirib boriladi. O'qituvchi, tarbiyachilar har bir bolaning psixofizik imkoniyatlarini bilgan holda uni jamoaga kiritib boradi. Bolalar o'rtasida o'rtoqlikni vujudga keltirish uchun o'qituvchi, tarbiyachilar ular bilan maxsus ish olib boradilar. Ularni o'zaro yordamga chaqiradilar, o'rtog'i to'g'risida g'amxo'rlik qilishga o'rgatadilar. Ular bilan umumiy o'yin, suhbatlar tashkil qiladilar, do'stlik mavzuiga oid ishlar olib boradilar. Shular natijasida bolalardagi odamovilik, uyatchanlik yo'qolib boradi. Bolalarda bir-birlariga do'stona munosabat yuzaga kela boshlaydi. Bolalar jamoat ishlariga jalb etiladilar. Dastlab bolalarga alohida topshiriqlar berilsa, keyinchalik ijtimoiy topshiriqlar berib boriladi. Shu taxlitda har bir bola jamoada o'z o'rniga ega bo'la boradi. Faol bolalar asta-sekin boshqa o'quvchilarga ta'sir etishib, ulardan ijtimoiy joylarda intizom, xulq-atvor

qoidalariga amal qilishni talab qilib, o'qituvchi, tarbiyachilarga yordam bera boshlaydilar.

Jamoada qatnashish tufayli ilgari yordamchi maktab o'quvchisiga tushunarsiz bo'lgan ko'pgina axloqiy tushunchalar ular tomonidan o'zlashtirilib boriladi. Jamoaning aqli zaif bolalarga ijobiy ta'siri haqida qator ilmiy ishlar mavjud. Aqli zaif bolalarda jamoaga qo'shilish uchun ehtiyojni tarbiyalash zarur. O'quvchi sinf va maktab jamoasi hayotida ishtirok eta borib, o'zidagi bir qator nuqsonlarni yengib boradi. Nuqsonlarga jamoa orqali ta'sir qilish ulardagi aqliy, jismoniy, shaxsiy yetishmovchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi.

Jamoani tashkil etish darsda va darsdan tashqarida olib boriladigan tarbiyaviy jarayonning bir qismi hisoblanadi. Bolalar jamoasiga qanchalik ko'proq tayanilsa, shunchalik ko'p muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Mashg'ulotlarni, kun tartibini, bolalar o'yinini tashkil etish puxta o'ylab olib borilsagina bolalarning jamoaga jipsroq birlashishiga yordam beradi. Yordamchi maktabda o'qituvchilar va sinf rahbarlarining vazifasi sinfda, maktabda tashkilotchilik vazifalari ko'pchilik bolalar qo'lida bo'lgan o'zini-o'zi boshqarish tizimini vujudga keltirishdan iborat.

Jamoaning mavjudligi aqli zaif bolalarda jamoa sharafi, o'rtoqlarcha birdamlik, boshqalarga mehribonlarcha munosabatda bo'lish, yuksak axloqiy tuyg'ularni shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Tarbiyalovchi jamoa insonparvarlik munosabatlari, o'rtoqlarcha manfaatdorlik, bir-birlariga e'tibor bilan munosabatda bo'lish, sinfdagi o'rtoqlarigagina emas, balki boshqa jamoa a'zolariga ham yordam berishga tayyor turish bilan xarakterlanadi. Sinfda vujudga keltirilgan sog'lom jamoatchilik fikri o'quvchilar jamoasida ayrim bolalarga yoki o'quvchilarning ayrim guruhlariga ta'sir ko'rsatishda yordam beradi.

Tarbiyalovchi jamoani vujudga keltirish birmuncha uzoq davom etadigan jarayondir. Jamoada bolalar tashkilotchilik malaka va ko'nikmalarini egallab boradilar, o'rtoqlarining xatti-harakatiga axloqiy jihatdan baho berishga o'rganadilar. Yordamchi maktabda boshlang'ich jamoalar umummaktab jamoasi bilan yaqin aloqada bo'lgan taqdiridagina tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshiradilar. Bolalarni shunday faoliyatga jalb etish kerakki, bu faoliyat ularda jamoa kamchiliklarini birgalashib yo'qotishga doimiy intilishni keltirib chiqarsin. Yordamchi maktabda jamoa faoliyatini tashkil etishda bolalarning yosh xususiyatlarini va rivojlanish darajasini hisobga olish lozim. Har qanday faoliyat turlari jamoaning vujudga kelishiga yordam bermaydi. Avvalo, faoliyat aqli zaif o'quvchilarga qiziqarli bo'lishi kerak. Faoliyat turlariga mumkin qadar ko'proq o'yin elementlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. O'quv faoliyati o'z mazmuni, ta'lim usullari bilan sinfda uyushgan bolalar jamoasini shakllantirishga yordam beradigan tarzda tashkil etilishi lozim.

Yordamchi maktabda o‘yin bolalar jamoasini jipslashtiradigan va rivojlantiradigan asosiy faoliyat turlaridan biridir. Bolalar o‘yiniga e‘tibor bilan razm solinsa, ularning o‘yinlarida kattalar dunyosi qanday aks etishini, ular o‘yin orqali atrofdagi voqelikni qanday bilib olayotganliklarini ko‘rish mumkin. Yordamchi maktablardagi o‘yin faoliyatining qimmati shundaki, o‘yin jarayonida aqli zaif o‘quvchilar ko‘pincha turli qiyinchiliklarni yengadilar, o‘z harakatlarini boshqarishni o‘rganadilar, dovyurak, irodali bo‘lib boradilar. Ijodiy va mazmunlilarda yordamchi maktab o‘quvchilarining barcha jarayonlari bilan birgalikda individuallari ham shakllanib boradi. Yordamchi maktabdagi tarbiyachi hech qachon bolalarning o‘yinlariga befarq bo‘lmasligi kerak. «O‘yin, shuning uchun ham o‘yinki, u o‘quvchilar uchun sof mustaqil faoliyatdir», – degan K.D. Ushinskiy. Shu sababli, bolalarning o‘ynashiga bo‘lar-bo‘lmasga aralashavermaslik dardkor.

Demak, foydali bir maqsad asosida birlashgan, o‘z manfaatini jamoa manfaatiga bo‘ysundira oladigan shaxslar uyushmasi jamoani tashkil etar ekan.

Savollar

1. Jamoa qanday talablarga javob beradi?
2. Jamoani shakllantirish qanday bosqichlarni bosib o‘tadi?
3. Yordamchi maktablarda jamoani tashkil qilishning qanday ahamiyati bor?

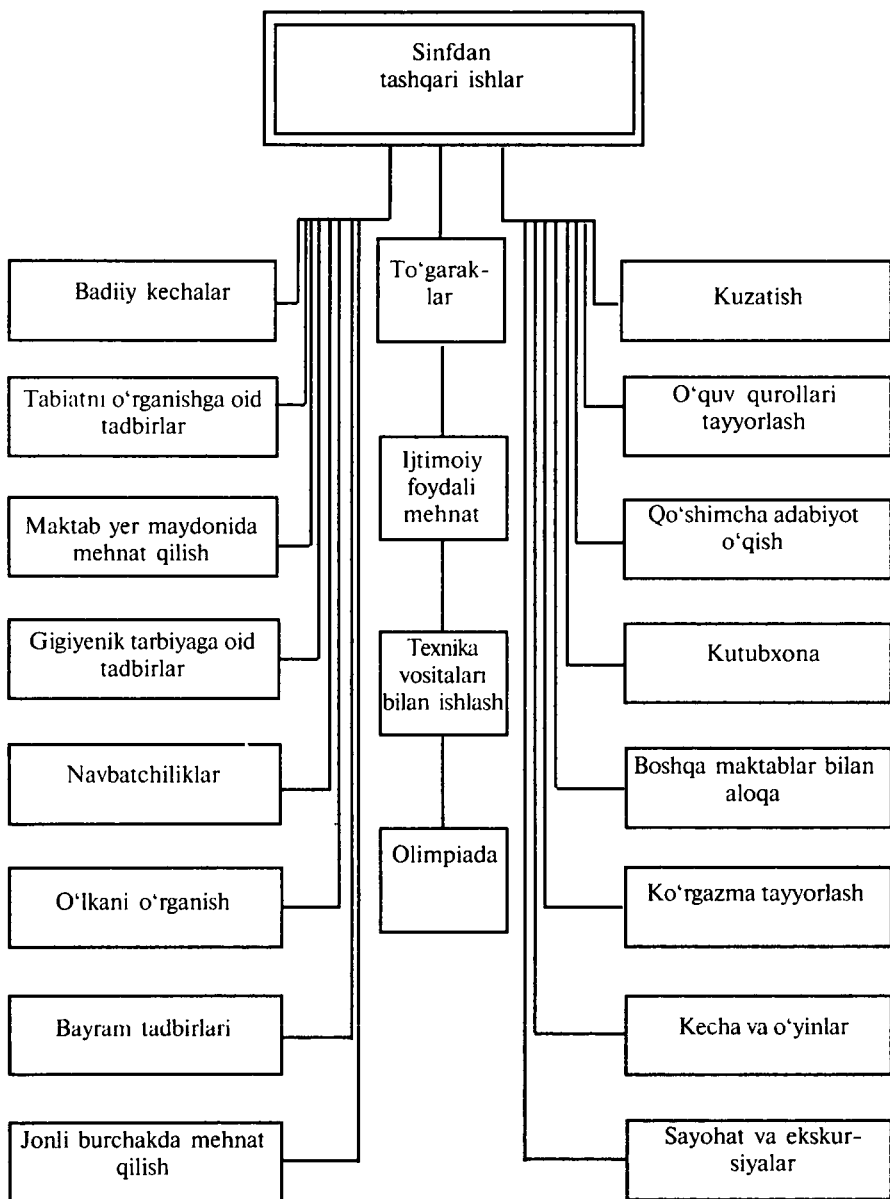
Yordamchi maktablarda sinfdan va maktabdan tashqari ishlar

Sinfdan tashqari ishlar yordamchi maktabdagi butun o‘quv-tarbiyaviy ishlarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, nuqsonli bolalarni har tomonlama rivojlantirishga, ijtimoiy foydali faoliyatda ishtirok etishga tayyorlashga x‘zmat qilishdan tashqari, ishlar asosan ta‘lim-tarbiyani davom ettirib, aqli zaif bolalardagi ruhiy kamchiliklarni yumshatishga, tuzatishga sharoit yaratadi. Sinfdan tashqari ishlardan ko‘ra ijtimoiy, ta‘limiy, ijtimoiy foydali, jismoniy tarbiya va sog‘lomlashtirish san‘atning turli sohalarini, o‘quvchilarning madaniy dam olishlari bo‘yicha tashkil etilishi mumkin. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarining mazmuni turlicha bo‘lishiga qaramay, bularning barchasida asosiy e‘tibor o‘quvchilardagi nuqsonni korreksiyalash ishlariga qaratiladi. Bolalardagi turli ruhiy, jismoniy nuqsonlar xarakteri ish mazmunini tanlashga yordam beradi.

Sinfdan tashqari ishlar darsdan tashqari vaqtlarda o‘tkaziladi. Ularning tizimi izchil bo‘lishi, aqli zaif bolalarning psixofizik imkoniyatlarini, ularning qiziqishlarini, qobiliyatlarini hisobga olgan holda tashkil qilinishi dardkor. Sinfdagi o‘quv-tarbiyaviy ishlar bilan sinfdan tashqari ishlar orasida uzviy mantiqiy bog‘lanish bo‘lishi kerak. Agar bolalar darsda ma‘lum fanlardan nazariy, amaliy bilimlar olsalar, sinfdan tashqari ishlarda darsda

olgan bilimlari mustahkamlanadi, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Shuningdek, ularda sinfdan tashqari ishlar davomida sinfdan olgan bilimlarni amalda qo'llay olish malakalari shakllantiriladi (4-chizma).

4-chizma

Sinfdan tashqari ishlarga asosan o'qituvchi va tarbiyachilar rahbarlik qiladilar. Sinfdan tashqari ishlarda o'quv ishlaridan tashqari o'zlarini boshqarish malakalari ham shakllantirib boriladi.

Yordamchi maktablardagi sinfdan tashqari ishlar o'tkazilish shakliga ko'ra ommaviy, guruhli, individual bo'lishi mumkin.

Sinfdan tashqari ishlarga siyosiy axborotlar, maktab kechalari, ertaliklar, sayohatlar uyushtirish, ko'rgazmalar namoyish etish kiradi. Guruhli sinfdan tashqari ishlarga esa suhbatlar, o'yin, maishiy mehnat turlari kiradi.

Sinfdan tashqari ishlarga sinfdan tashqari o'qishni ham kiritish mumkin. Sinfdan tashqari o'qish nuqsonli bolalarning shaxsiy sifatlarini shakllantirishda asosiy, yetakchi vositalardan sanaladi. Uning asosiy vazifasi nuqsonli bolalarni aqliy, axloqiy, estetik jihatdan rivojlantirib, ularda mustaqil o'qishga qiziqishni tarbiyalashdan iborat. Yordamchi maktab o'quvchilari sodda, kichik hajmli, bezakli badiiy adabiyotlarni o'qishlari tavsiya etiladi. Sinfdan tashqari o'qish alohida soatlarda o'tkaziladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tarbiyaviy guruhlarda shug'ullansalar, yuqori sinf o'quvchilari turli to'garaklarda shug'ullanishlari mumkin. Tarbiyaviy guruhlarda bolalar individual yoki jamoa bo'lib o'qiydilar. O'qituvchi o'qilgan mavzularni tushuntirib beradi. Individual o'qish uchun birmuncha sodda, kichik matnlar tanlanadi. To'garaklarda esa asosan o'quvchilar individual shug'ullanadilar. Talab etilsa, o'qituvchiga murojaat etadilar. Barcha turdagi sinfdan tashqari o'qishga o'qituvchilar boshchilik qiladilar, maslahat beradilar, sayohatlar tashkil etadilar, diafilm va kinofilmlar ko'radilar, fikr almashadilar. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik ishlariga oila ham jalb etilishi mumkin. Ota-onalar yig'ilishlarida o'qituvchi ota-onalarni bolalarga tavsiya etilgan adabiyotlar bilan tanishtiradi. Kitob bilan ishlash usullarini tushuntiradi.

Sinfdan tashqari o'qish hisobga olinadi, lekin baholanmaydi. Sinfdan tashqari o'qish, nazorat qilish, hisobga olish shakli asosan o'qilgan adabiyotlar yuzasidan suhbatlar uyushtirishdir. Yordamchi maktablardagi maktabdan tashqari ishlar ham sinfdan tashqari ishlar kabi ta'lim-tarbiyaviy, ommaviy-madaniy ishlardan iborat bo'ladi.

Maktabdan tashqari ishlar mazmunan, shaklan, vazifalari bo'yicha sinfdan tashqari ishlarga o'xshab ketadi. Maktabdan tashqari ishlar asosan maktab rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarda bolalarning imkoniyatlari albatta inobatga olinishi kerak. Turli toifadagi bolalarga yozgi umumiy va maxsus lagerlar tashkil etiladi.

Sinfdan, maktabdan tashqari ishlar nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Ularni to'g'ri tashkil etish maktabning aqli zaif bolalarga bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy ta'sirini oshirishga imkon beradi. O'quv materiallarini puxta o'zlashtirish bolalarni atroflicha rivojlantirish uchun zarur sharoit yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarda dars materiallarini takrorlashga imkoniyat

yaratiladi. O'quvchilarning sensor tajribalari boyib boradi. Ularning harakat sistemalari rivojlanadi. Sinfdan tashqari ishlar o'quv materiallarini mustahkamlash va chuqurlashtirishda mustaqil ishlash uchun sharoit yaratadi. Bolalarda madaniy xulq-atvor malakalarini tarbiyalaydi. O'quvchilarning bo'sh vaqtlarini uyushtirishga yordam beradi. Aqli zaif bolalarning ijtimoiy-foydali faoliyatda faol qatnashishiga ko'maklashadi.

Sinfdan tashqari ishlarining yana bir turi to'garak ishlaridir. To'garak ishlariga asosan 4–9-sinf o'quvchilari qabul qilinadi. Ba'zan esa yoshi katta 3-sinf bolalari ham qabul qilinishi mumkin. To'garak ishlari haftada bir marta ma'lum soatlarda o'tkaziladi. Ba'zan o'quvchilar ikkita to'garakka ham qatnashishlari mumkin. To'garak ishlarining og'ir, yengilligiga qarab, mashg'ulotni boshlashdan oldin tayyorgarlik vaqti, tanaffus belgilanadi. To'garakka o'quvchilar o'z xohishlari bilan qatnashadilar. Bolalarning qiziqishlari, imkoniyatlari, qobiliyatlari hisobga olinishi kerak. To'garak ishlari bir yilga rejalashtiriladi. To'garak rahbarlari qaysi materialni qachon, qanday o'rganish kerakligini yaxshilab ko'rib chiqib, rejalashtiradi. Mashg'ulot uchun tanlangan mavzu o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiradigan, chamalash xususiyatlarini o'stiradigan, nutqidagi kamchiliklarni tuzatadigan bo'lishi kerak. Mashg'ulot jarayonida lug'at ustida ham ish olib boriladi. O'quvchilar yangi so'z va atamalarga duch kelsalar, o'qituvchi shu so'z haqida tushuncha berib, mashg'ulot uchun tutilgan daftarga yangi so'zlarni yozdirib boradi. To'garakda har bir o'quvchining muvaffaqiyatini yoritib boruvchi alohida jurnal bo'ladi. Sinfdan sinfga ko'chirish, tavsifnoma berish vaqtlarida shu jurnal materiallaridan ham foydalaniladi. O'quvchilarning to'garak ishlariga kirishib ketishlari uchun mashg'ulot jarayonida ularning ruhini ko'taruvchi, qiziqishlarini orttiruvchi materiallardan ko'proq foydalanish kerak. Har bir bolaning aqliy rivojlanishi, mashg'ulotga tayyorgarligi, charchashi kabi xislatlariga alohida e'tibor beriladi. O'quvchilardagi tirishqoqlik, berilgan ishni mustaqil bajarishga intilishi qo'llab-quvvatlanishi kerak. Darsda tortinchoq, kamgap bolalarning ayrimlari to'garak ishlarida faol qatnashadilar. To'garak ishlari o'tkazilishi mazmuni, shakliga ko'ra darsdan farq qilganligi sababli, bolalar to'garaklarda bimmuncha unumli ishlaydilar. To'garak ishlari iloji boricha bolalarning qiziqishlariga, imkoniyatlariga qarab olib borilsa yaxshi natijalarga olib keladi. Yordamchi maktablarda turli fanlardan sinfdan tashqari ishlar olib borish mumkin, olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarining nuqsonni tuzatishda ahamiyati katta. Bu bolalar mantiqiy fikrlashga, xotiraning, diqqatning turg'unlashuviga erishadilar, olgan bilimlari sinfdan tashqari ishlarda mustahkamlanadi, amaliy mazmun kasb etadi. Turli hayotiy hisoblash ishlari aqli zaif bolalar nutqining rivojlanishida, lug'atining boyishida, mo'ljal olish, chamalash ishlarida, savdo ishlarida topshiriqlarni bajarishlari uchun, ularga estetik did, mehnat qilish uchun zarur ko'nikma va malakalarining shakllanishiga yordam beradi.

Savollar

1. Yordamchi maktabda sinfdan tashqari qanday ish turlari bor?
2. Yordamchi maktabda sinfdan tashqari ishlarning tarbiyaviy ahamiyati nimadan iborat?
3. Maktabdan tashqari ishlarni tashkil etishda qanday qiyinchiliklar uchraydi?

Pedagogik mahorat

Har bir pedagog o'z mehnati va bolalarni sevishi kerakligini o'tmish pedagoglari ham ko'p takrorlaganlar. Yordamchi maktabda oligofrenopedagogning aynan mana shu ikki sifati o'z mehnatining ustasiga aylanishiga, pedagogik mahoratni egallashiga yordam beradi.

Oligofrenopedagogning pedagogik mahorati bir qator komponentlardan tarkib topadi. Umumiy pedagogika, umumiy psixologiya, oligofrenopedagogika, oligofrenopsixologiya, oligofreniya klinikasi bo'yicha ilmiy bilimlarni, ya'ni kasbiy bilimlar, kasbiy qobiliyat, pedagogik etika va pedagogik texnikani o'z ichiga oladi. Oligofrenopedagoglar maxsus maktabda o'zlarining tinimsiz mehnat faoliyatlari jarayonida o'z ishlarining chinakam ustalariga aylanadilar.

Pedagogik mahorat — bu avvalo oligofrenopedagogga pedagogik vaziyatni hozirgi zamon maxsus maktabi oldida turgan milliy-g'oyaviy pedagogik vazifalarga muvofiq tarzda hal etish imkonini beradigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashdir.

Pedagogik mahoratning nazariy asosi kasbga oid bilimlardir. Oligofrenopedagog oliy o'quv yurtidayoq ilmiy bilimlar tizimini puxta egallab olishi kerak. Pedagogik mahoratni egallashda maxsus psixologiya, maxsus pedagogika, oligofreniya klinikasiga doir bilimlar katta rol o'ynaydi. Fan asoslarini yaxshi egallagan ayrim oligofrenopedagoglar sinf bilan aloqa o'rnata olmaydilar, o'quvchilar bilan to'qnashuvlarga duch keladilar. O'quvchilar darsdan qochib ketishga, darsga kirmaslikka bahona izlaydilar. Bularning barchasi oligofrenopedagog tarbiyaviy jarayon, tarbiyaviy malakalar haqida yetarli darajada bilimlarga ega emasligidan dalolat beradi.

Pedagogik mahoratni egallash uchun oligofrenopedagogga faqat o'z predmeti yuzasidan bilimlarga ega bo'lishi kifoya qilmaydi. Oligofrenopedagog maxsus psixologiya, maxsus pedagogikaga doir bilimlarni o'zlashtirishi va ularni muntazam to'ldirib borishi kerak.

Ilmiy maxsus psixologik-pedagogik bilimlar tizimining mavjudligi o'qituvchiga faqat o'z sinfini hamda ayrim o'quvchilarni o'rganish va ularga to'g'ri tavsianoma berishdangina emas, balki bolalar jamoasi va uning har bir a'zosining rivojlanish istiqbollari ham belgilash imkonini beradi.

Maxsus maktablarda oligofrenopedagog-tarbiyachining amaliy faoliyati bu ko'plab pedagogik vazifalarini o'z vaqtida kechiktirmay hal qilishdir. O'zining kasbga doir bilimlaridan mohirona ijodiy foydalana olgan oligofrenopedagog o'z vazifasini muvaffaqiyatli hal etishi mumkin.

Oligofrenopedagog o'zining pedagogik mahoratini egallash uchun o'quvchini korreksion-rivojlantirish va shakllantirishning hozirgi bosqichda nimalarga erishmoqchi ekanligini aniq tasavvur qilishi lozim. Bunda u milliy g'oya va tarbiyaning umumiy maqsadlariga asoslanishi bilan bir vaqtda tarbiyaning birinchi galdagi vazifalarini aniqlash, yuzaga kelgan pedagogik vaziyatda maxsus psixologik-pedagogik bilimlarni qo'llashni talab qiladi.

Tarbiyaviy ishda maqsadga qat'iy va zo'r g'ayrat bilan intilish talab qilinadi. Biz nimaga erishmoqchi bo'lganligimizni bilishimiz va buni hech qachon unutmasligimiz kerak.

Ammo maxsus pedagogika, maxsus psixologiyaga doir bilimlar ba'zan yordamchi maktabda muayyan tarbiyaviy lahzalarda yuzaga keladigan barcha vazifalarga tayyor javoblar bera olmaydi. Oligofrenopedagogning faoliyati — ijodiy faoliyat va aynan bilimlarni ijodiy qo'llash mohir pedagogning o'ziga xos xususiyatini ko'rsatib turadi. Pedagoglarga bir xil qolipda ishlash uchun ko'rsatma berilmaydi. Chunki maxsus maktabda turli xil tashxisga, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan bolalar o'qiydilar. Shu bois doimo ularga o'zingiz boshqarmoqchi bo'lgan psixik hodisalarning qonuniyatlarini o'rganish va shu qonunlarni hamda ularni qo'llamoqchi bo'lgan muhitlarni nazarda tutib ish ko'ring, deb aytamiz...

Faqat mana shu muhitlarning hamda yordamchi maktab tarbiyalanuvchilari shaxsining bunday o'ta xilma-xilligida qandaydir umumiy ko'rsatmalar berish mumkin emas. Mana shuning uchun ham biz oligofrenopedagoglarda yordamchi maktabda o'quvchilarni imkoni boricha o'rganishni, o'quvchilarni o'rab turgan muhitni, turli pedagogik tarixni, sharq mutafakkirlarining tarbiyaga oid qarashlari, hadislar va boshqa pedagogikaga oid manbalardan foydalanishni, bu maqsadga erishish sari og'ishmay borishni maslahat beramiz.

Yordamchi maktabda oligofrenopedagog faoliyat jarayonida o'ta xilma-xil kasbiy va shaxsiy sifatlarini namoyon qiladi. Bu sifatlar bir-biri bilan uzviy bog'langan va o'qituvchining amaliy faoliyatida bir butun sifatida yuzaga chiqadi. Shaxsiy sifatlar, maxsus bilimlar va kasbiy tajribaning murakkab hamda ko'p qirrali birikmasini pedagogik qobiliyatlar deb atash qabul qilingan.

Pedagogik qobiliyatlarning shakllanishiga oligofrenopedagoglarni tayyorlab yetishtiradigan oliy o'quv yurtida ta'lim-tarbiya jarayoni katta ta'sir ko'rsatadi.

Ammo har bir bo'lajak o'qituvchi-defektolog va maktabda ishlayotgan oligofrenopedagog o'zlarida pedagogik qobiliyatni o'stirish uchun zo'r ishtiyoqni namoyon qilishlari kerak. Pedagoglik qobiliyati pedagog faoliyatining shartigina emas, balki natijasi hamdir.

Pedagoglik mahorati o'qituvchida pedagoglik odobi (nazokati)ning mavjudligi bilan xarakterlanadi. O'qituvchining umumiy ma'naviy tarbiyalanganligi pedagoglik odobining asosidir. Pedagoglik odobi – bu o'quvchilarga nisbatan pedagoglik etikasining o'ziga xos amalga oshirilishidir. Pedagoglik odobi – bu o'qituvchining yuksak insoniyligi, insonga mehribonligi, o'zini tuta bilishi, sabr-bardoshi, har qanday vaziyatlarda ham xayrixohlik munosabatlarini o'rnatishini, qamrab oluvchi ma'naviy xulq-atvordir. Pedagoglik odobiga ega bo'lgan oligofrenopedagog yordamchi maktab o'quvchilari, ota-onalar, hamkasblari bilan bo'ladigan o'z munosabatlarini ustalik bilan boshqaradi. Pedagoglik odobida avvalo insonga chuqur hurmat namoyon bo'ladi.

Yordamchi maktab o'qituvchisi alohida yordamga muhtoj o'quvchining tarkib topayotgan shaxsi bilan ish ko'radi va uni aqli zaif o'quvchilar bilan bo'ladigan barcha munosabati: insonga mumkin qadar ko'p talabchanlik va unga nisbatan mumkin qadar ko'p hurmat tamoyili asosida qurilishi kerak.

Oligofrenopedagogning malakasi pedagoglik odobi bilan bog'langan. Bu pedagoglik vaziyatni baholash, o'quvchilarning xususiyatlarini hisobga olish, ta'sir keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan holni oldindan ko'rish malakasidir. Pedagoglik odobi yuksak pedagoglik mahorati mavjudligining belgisidir.

Pedagoglik odobini egallash oligofrenopedagogdan o'z ustida puxta o'ylab ishlashni talab qiladi. O'qituvchi o'z xatti-harakatini doimo nazorat qilishi, o'z qarashi bilan yordamchi maktab o'quvchilari xatti-harakatiga o'z munosabatini bildira bilishi kerak. Ya'ni, pedagoglik odobi oligofrenopedagogda o'z tuyg'ularini ifoda qilishning sof tashqi malakalari mavjud bo'lishini ham nazarda tutadi. Malakalar – pedagoglik mahoratining tarkibiy qismi bo'lib, u pedagoglik texnikasi deb ataladi. Pedagoglik texnikasi oligofrenopedagogga yordamchi maktab o'quvchilari va ularning ota-onalari bilan muloqotda bo'lishda to'g'ri muomala tarzini tanlash imkonini beradi. Muomala tarzi, bolalar bilan munosabat uslubi, metodikani to'g'ri tanlash – bularning barchasi pedagoglik texnikasiga kiradi. Yordamchi maktabda o'quvchilar bilan ishlaganda pedagoglik texnikasi oligofrenopedagoglarga o'quvchilar jamoasidagi munosabatlarni boshqarish imkonini beradi.

O'qituvchining pedagoglik mahorati, uning intellekti va madaniyatiga maxsus ta'limni isloh qilishning asosiy yo'nalishlarida jiddiy e'tibor

beriladi va bu o'rinda yordamchi maktabda oligofrenopedagog o'z pedagoglik mahoratini, kasbga doir vazifalarni hal qilish qanchalik qo'lidan kelishini doimo tekshirib borishi, bola ongi hamda qalbiga kirishning umidbaxsh yo'llarini izlashi kerakligi ta'kidlab o'tiladi. Maxsus maktab islohotida yordamchi maktabda oligofrenopedagog tarbiyasi o'z tarbiyalanuvchilarini faqat bilimlar bilan qurollantirib qolmasdan, ularga o'zining odobi bilan, xatti-harakati bilan ham, turmush tarzi, o'z qiyofasi bilan ham ta'sir qiladi. Uning intellekti va madaniyati, haqgo'yligi va insoniyligi, uning ma'naviy sifatlari yordamchi maktab o'quvchilari tomonidan namuna sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun ham yordamchi maktab oligofrenopedagogi u qaysi predmetni olib borishidan qat'i nazar, yoshlar uchun ma'naviylik murabbiysi, taqlid uchun yuksak namuna, o'rnak bo'lishi kerak.

Yordamchi maktabda sinf rahbari va tarbiyachisi

Sinf rahbari kundalik o'quv-tarbiyani uyushtiruvchi, sinfdan o'quvchilar jamoasini tashkil etishni amalga oshiruvchi o'qituvchidir.

Yordamchi maktabning boshlang'ich sinf rahbari vazifasini shu sinf o'qituvchisining o'zi bajaradi. IV sinfdan direktor tomonidan shu sinfga rahbar tayinlanadi.

Sinf rahbarining asosiy vazifasi bolalar jamoasini uyushtirish, ularda mehnatsevarlikni, jamoatchilik hissini tarbiyalash, ularni har tomonlama rivojlantirish, ularni jamoat ishlariga faol jalb etishdan iborat.

Har bir o'quvchini va sinf jamoasini izchil o'rganish sinf rahbari ishining asosiy mazmunini tashkil etadi. Shu maqsadda sinf rahbari o'quvchilarning davomati, o'zlashtirishi va intizomini kuzatib boradi, ularning qiziqishini, qobiliyatini, oiladagi turmush sharoitini o'rganadi. Shu sababli ko'pchilik sinf rahbarlari kundalik tutib boradilar, unda kuzatishlar yozilib, muntazam ravishda tahlil qilib boriladi.

Sinf rahbari bolalarning madaniy dam olishini tashkil etadi. Ular bilan individual va umumsinf suhbatlari, sinf majlislari o'tkaziladi. O'quvchilar bilan har xil mavzuda kitoblar o'qib, uni muhokama qilishadi. Bundan tashqari, sinf ko'rgazmasini uyushtirish, tabiat burchagi, devoriy gazeta chiqarish ustidan rahbarlik qiladi, o'quvchilarni umumiy maktab to'garaklarida qatnashishga jalb etadi. Sinf rahbari umumiy maktab bayramlarida o'quvchilarning qatnashishlari uchun tayyorgarlik ishlari bilan shug'ullanadi.

Sinf rahbari sinf va maktab o'quvchilar tashkiloti hamda sinf ishiga yordam beradi. Ular bilan yaqin aloqada bo'lib, o'quvchilarda mustaqillik, faollik, o'rtoqlik va o'zaro yordam hissini, ongni, intizomni tarbiyalaydi.

Sinf rahbari bolani maktabda va oilada tarbiyalashda yagona talab birligiga erishmoq uchun o'quvchilarning ota-onalari bilan doimiy ish olib boradi. Shu maqsadda sinf rahbari o'quvchilarning ota-onalari bilan individual suhbatlar va umumiy ota-onalar majlisi o'tkazadi, oilada bolani tarbiyalash va bolaning nutqi ustida ishlash odob-axloqi, xulq-atvor masalalari yuzasidan ma'ruzalar uyushtiradi, ilmiy-ommabop kinofilmlar namoyish qiladi, o'quvchilarning uyiga qatnab, ota-onalarni turli sinfdan tashqari tadbirlarni uyushtirishga, maktabning ota-onalar qo'mitasi ishiga, o'quvchilarni darslarga kirishga qiziqtiradi.

Sinf rahbari fan o'qituvchilarining sinf jurnalini to'g'ri to'ldirishlarini nazorat qiladi, o'quvchilarning davomatini hisobga olib boradi. O'quvchini boshqa maktabga o'tkazishda sinf rahbari mukammal tavsifnoma tayyorlaydi va uni maktab rahbari tasdiqlaydi.

Sinf rahbarining rejasi tarbiyaviy rejaga muvofiq, parallel sinf rahbarlari rejalarini, har bir maktab rejasini hisobga olganicha, ayrim hollarda yarim yilga mo'ljallanadi. Rejada aniq tadbirlar, ular usullari va vaqti ko'rsatiladi. Uslub birlashmalarida va direktor yoki maktab ilmiy mudiri tomonidan tasdiqlanadi. Sinf rahbari o'zi pedagogik kengashda yoki sinf rahbarlari yig'ilishida vaqti-vaqti bilan hisobot beradi.

Yordamchi maktab tarbiyachisi. Aqli zaif bolalarni tarbiyalash va o'qitish ustida yordamchi maktab-internat va kuni uzaytirilgan maktablarda olib boriladigan butun, ko'p qirrali ish asosan tarbiyachi tomonidan amalga oshiriladi.

Tarbiyachi ishining mazmuni va tashkiliy shakllari juda turli- tumandir. Tarbiyachi o'quvchilarning yuqori o'zlashtirishlarini ta'minlashga yo'naltirilgan ish olib boradi, ularning g'oyaviy-siyosiy tarbiyasini va axloqiy xislatlari tashkil topishini, mehnat, jismoniy va estetik tarbiyani amalga oshiradi. Bolalar faoliyatini uyushtiradi, ularni sanitariya-gigiyena malakalariga odatlantiradi va ularning tashqi ko'rinishiga va kayfiyatiga qaraydi, ota-onalar bilan ish olib boradi va hokazo.

Tarbiyachining asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. O'ziga biriktirilgan guruhdagi bolalarning normal tarbiyasini amalga oshiradi, ularni hayotga tayyorlaydi.

2. Tarbiyachi o'z guruhidagi bolalar bilan sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni olib boradi.

3. Bolalarni ijtimoiy-foydali mehnatga va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga jalb etadilar, tarbiyachi o'quvchilar bilan, maktab psixologi, shifokori va logopedi bilan doimiy aloqada bo'ladi.

4. Bolaning ota-onalari bilan doimiy muloqotda bo'ladi.

O'qituvchining huquqi qanday bo'lsa, tarbiyachining huquqi ham shundaydir.

Yordamchi maktabda o'quvchilarni o'rganish vazifalari

Yordamchi maktabda o'quvchilarni nima uchun o'rganmoq kerak? Yordamchi maktabda o'quvchilarni hozirgi davr talablari darajasida to'g'ri tarbiyalash uchun ularni yaxshi bilmoq kerak. Oligofrenopedagog yordamchi maktab o'quvchisidan qancha yiroqlashsa, ta'lim-tarbiya ishlariga shuncha putur yetadi. Yordamchi maktabda korreksion-tarbiyaviy ishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning yordamchi maktab o'quvchilari ichki dunyosiga chuqur singib kirishiga, ularning kechinmalari hamda xulq-atvorini tushunishga bog'liq.

Yordamchi maktab o'quvchisining qanday yashayotganligini, uning qiziqish va mayllari qandayligi, his-irodasining o'ziga xosligi hamda xarakter xususiyatlarini o'rganishimiz deganda, uning qalbiga mumkin qadar ishonchli yo'l topish, unga tarbiyaviy ta'sir etishning yanada maqbul uslublaridan foydalanish demakdir. Oligofrenopedagog yordamchi maktab o'quvchisining individual xususiyatlarini yaxshi o'rgangan va yaxshi tushungan taqdirdagina bu o'quvchi shaxsini muvaffaqiyatli tarbiyalab yetishtira oladi. Oligofrenopedagog yordamchi maktab o'quvchilarini faqat darsdagina emas, balki sinfdan tashqari vaqtda ham ularga tarbiya berishi, ota-onalari bilan suhbatlashganda, o'quvchilar uy sharoitlari bilan tanishganda ham, har xil sayrlar, tadbirlar davomida ham ularni o'rganib boradi.

Maxsus ta'lim tizimidagi muassasalar nizomida o'quvchilarning individual xususiyatlarini, ularning hayot sharoitlarini o'rganish zarurligi ko'rsatib berilgan.

Yordamchi maktab o'quvchilarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning qiziqishlari, mayllari, ular olgan tarbiya darajasini nazarga olgan holda ma'lum maqsadga qaratilgan va ta'sirchan reja tuzish oson bo'ladi.

To'g'ri, yordamchi maktab o'quvchilarini o'rganish ko'p vaqt va kuch talab etadi. Ammo keyinchalik bular hammasi katta ijobiy natijalar beradi. Yordamchi maktab o'qituvchisi o'quvchilarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini bilgan holda ular kamoloti jarayonini muvaffaqiyatli tarzda yo'lga solib ketishi mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, o'qituvchining har qaysi o'quvchi to'g'risida bilganlarini ham hisobga olish lozim. Bular yordamchi maktab o'quvchilariga korreksion tarbiya berish jarayonida ularga bir xilda talablar qo'yish va ularga bir zaylda muomala qilishga erishishga yordam beradi.

Yordamchi maktab o'quvchilarini o'rganish ularga individual yondashishning zarur sharoitidir. Yordamchi maktabda o'quvchilarning ularga ta'lim-tarbiya berish jarayoni har qaysi o'quvchiga individual yondashishga erishish maqsadida o'tkazilishi lozim. Yordamchi

maktabda bir sinfda yoshiga ko'ra (7–10 yoshli), tashxisiga ko'ra, turli darajadagi oligofreniya (yengil, o'rta, og'irroq), o'z xarakteriga, qiziqishi va mayliga ko'ra har xil (sustkash, uquvsiz), ba'zi o'quvchilar jasur va shijoatkor, boshqa birlari esa uyatchan va tortinchoq bo'lishadi. Xullas, sinf bir-biriga o'xshamagan, turli xususiyatdagi bolalardan tashkil topgan bir guruhdir.

Sinfda tashqi ko'rinishi bir xil bo'lgan hamda har xil tashxisi bo'lgan bolalar ham uchrab turadi (daun tashxisi bo'lgan bolalar).

Yordamchi maktabning har bir o'quvchisi o'ziga xos, boshqalarga o'xshamaydigan xususiyatga ega bo'ladi.

Odatda yordamchi maktab oligofrenopedagogi o'quvchilarga yagona tarbiyaviy vazifalar qo'yadi va hal etadi. Masalan, yordamchi maktab o'quvchilariga to'g'riso'z bo'lishga, bir tanu jon bo'lib inoq bo'lishga, haqqoniylikka, mehnatsevarlikka o'rgatishga harakat qiladi. Ammo bu vazifalarni hal etish yo'llari, vosita va uslublari yordamchi maktab o'quvchilarining individual xususiyatlariga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Ularning ba'zilarini o'z vaqtida rag'batlantirish, ba'zilariga buyurish, xulq-atvor qoidalarini buzgan o'quvchilarni jazolash lozim bo'ladi. Binobarin, yordamchi maktab o'quvchilariga to'g'ri tarbiya berish uchun tarbiya jarayonida ularga individual yondashishni amalga oshirmoq lozimligini unutmaslik kerak. Yordamchi maktab o'quvchilarini bilmasdan turib, faqat muvaffaqiyatlarga umid qilmasdan, ko'r-ko'rona ishlash mumkin emas. Yordamchi maktabda oligofrenopedagog o'z o'quvchilarini bilmasa, u o'quvchilarga yondashishda korreksion-pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini tanlashda katta xatolarga yo'l qo'yishi mumkin.

Yordamchi maktabda individual yondashishning amalga oshirilishi korreksion ta'lim-tarbiya berish tamoyillaridan biridir. Bu tamoyil yordamchi maktabda oligofrenopedagoglarning o'quv-tarbiyaviy ish tajribalarida yordamchi maktab o'quvchilarini milliy mafkuraviy ruhda tarbiyalashda nogiron, alohida yordamga muhtoj bolalarni sevish, hurmat qilishning namoyon bo'lishi, ularning korreksion rivojlanishida kundalik g'amxo'rlik qilish asosida keng qo'llaniladi.

Yordamchi maktab oligofrenopedagogi shaxsiga qo'yilgan kasbiy talablar

Hozirgi zamon yordamchi maktab oligofrenopedagogining asosiy fazilatları – bu o'z kasbiga sadoqatligi, fidoyiligi, g'oyaga e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi, o'z kasbiga bo'lgan hurmati, cheksiz sadoqati bilan maxsus maktab oligofrenopedagogi boshqa kasb egalaridan alohida ajralib turadi. Chunki nogiron, alohida yordamga muhtoj o'quvchilarga maxsus korreksion

ta'lim-tarbiya berish ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat oligofrenopedagogga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liqdir.

Yordamchi maktab oligofrenopedagogi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri – o'zi o'qitayotgan nogiron o'quvchilari psixologiyasini yaxshi bilishi va o'zi o'qiyotgan predmetlarini chuqur bilishi, uni uslubiyotini yaxshi o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur.

Oligofrenopedagog shaxsiga qo'yiladigan umumiy talablar bilan yordamchi maktab o'qituvchisi kasbining o'ziga xosligi ba'zi bir spetsifik talablarni keltirib chiqaradi, chunonchi, oligofrenopedagog anatomiya, fiziologiya, nevropatologiya, lorpatologiya, oligofreniya klinikasi, oligofrenopsixologiya, maxsus maktab gigiyenasi kabi fanlardan xabardor bo'lmog'i, aqli zaif o'quvchilar faoliyatini shu fanlar tavsiyasi asosida tashkil etishi lozim (sinflari gigiyenik talabga javob berishi aqli zaif o'quvchilarni himoyalovchi-muhofazalovchi tartibga amal qilinish, ularning sog'lig'i, aqliy, jismoniy rivojlanishini kuzatish va korreksion to'g'ri yo'naltirish). Oligofrenopedagog o'z nutqini idora etishi, adabiy nutq talablariga rioya qilishi, ovozning tempi, nutqning ifodali bo'lishiga e'tibor berishi, darsni qiziqarli o'tishi, o'quvchilar ota-onalari pedagogik savodxonligini oshirish uchun kerakli tadbirlar olib borishi lozim.

Oligofrenopedagog doimo o'z ustida tinmay ishlashi, maxsus pedagogikaga oid adabiyotlar bilan doimo tanishib turishi va ayniqsa, qadriyatlarimizni o'rganishi, o'zligimizni tanishimizga, qadimiy madaniyatimizni bilishga ehtiyoj katta bo'lmoqda. Oligofrenopedagog har kungi yangiliklar bilan tanish bo'lishi va ularni o'quvchilari ongiga singdirib, hayot bilan hamnafas bo'lishlariga zamin yaratishi lozim. Zero bu narsalarni bilmay turib, mustaqilligimizni mustahkamlab, buyuk davlat qurib bo'lmaydi, shunday ekan, yordamchi maktabda o'quvchilar boshlang'ich sinfdan boshlab sharqona tarbiya asosida tarbiyalanmog'i va qadriyatlarni bilmog'i lozim.

Hozirgi davr o'quvchi oldiga ham, o'qituvchi oldiga ham shu davrgacha ko'rilmagan katta talablar qo'ymoqda.

Bu talablarning asosiysi darsning samaradorligi, sifatli bo'lishi, yordamchi maktab o'quvchilarining bilim va ko'nikmalarini birinchi galda yordamchi maktabdagi o'quv mashg'ulotlardan egallab olishidir.

Hozirgi kun talabi oligofrenopedagogning har bir yordamchi maktab o'quvchisiga yaqin yondashishi, uning nimaga qiziqishi, nima bilan shug'ullanishini bilishidir. Yangi jamiyatimizning kelajagi bo'lmish yoshlarning ma'naviy boy, odobli qilib tarbiyalab yetishtirish uchun yordamchi maktabning har bir o'quvchisiga mos yondashishi kerak.

Keyingi paytlarda pedagog xodimlarning maishiy sharoitini yaxshilash borasida qator qonunlar qabul qilindi. Imtiyozlar berildi,

ularning ish haqlari oshirildi, barcha turdagi maktab, hunar-texnika bilim yurtlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari pedagog xodimlari bilan mehnat shartnomasi tuzish sistemasiga o'tildi.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan: «Mutaxassis o'z faoliyati sohasidan qat'i nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo'lish, yangi texnologiyalarni joriy etishi, xo'jalik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini aniq tasavvur qila olishi kerak». Ushbu fikrlar maxsus maktab o'qituvchilari uchun ham aynan taalluqlidir. Chunki jamiyatimizda sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar, bozor munosabatlariga kirib borishimiz oligofrenopedagogdan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, huquqiy, texnikaviy bilimlar asosidan xabardor bo'lishni taqozo qilmoqda. Aqli zaif o'quvchilar esa asosiy bilimni aynan shu yordamchi maktabda oladilar. Oligofrenopedagoglar jamiyatimiz a'zolari bo'lmish alohida yordamga muhtoj bo'lgan o'quvchilarni jamiyatimizning ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishda halol mehnat qilishga tayyor, hayotda o'z o'rnini topa oladigan yoshlarga o'ta muhim saboqlarni beradilar.

O'qituvchi-defektolog qanday xislatlarga ega bo'lishi kerak?

1. Avvalo, yordamchi maktab o'qituvchisi aqli zaif bolaga ota-ona ko'zi bilan qaramog'i, unga nisbatan mehr-muhabbatda bo'lmog'i zarur.

2. Bolalarning kelajagiga ishonch bilan qarashi kerak.

3. Tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, jamoani jipslashtira olishi, boshlangan ishni nihoyasiga yetkazishi kerak.

4. O'quvchilar ichiga kirib keta olishi, ularning psixologik xususiyatlarini chuqur bilishi kerak.

5. O'zini tuta bilishi kerak.

6. O'z fanini chuqur bilishi kerak.

7. O'z bilimini o'quvchilar ongiga yetkaza olish xislatlariga ega bo'lishi kerak.

8. Diqqatni bo'la olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

9. O'quvchilar o'rtasida obro' qozonishi, ularga shaxsiy o'rnak bo'lishi kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Pedagogik mahorat nima?

2. O'qituvchining burchi va vazifalari haqida gapiring.

3. Tarbiyachining vazifalari nimalardan iborat?

4. Sinf rahbarining vazifalari haqida gapirib bering.

Yordamchi maktab o'quvchisi shaxsining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Oligofrenopedagogika kursining muhim uslubiy muammolaridan biri – bu aqli zaif bola shaxsi tarbiyasi va uning korreksion rivojlanishi muammosi hisoblanadi.

O'sib, rivojlanib boruvchi inson tarbiya obyekti hisoblanadi. Aqli zaif bola yordamchi maktabda ta'lim-tarbiya ola borar ekan, butun hayoti davomida uning rivojlanish jarayoni davom etaveradi.

Bola shaxsini shakllantirishda bola tajribasi va uning xulq-atvor shakllari, onaning bolaga qarashi va ruhiy sog'lomligi, bolaning inoq oilada yashashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy muhit ham bola shaxsining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Jamiyatimiz tabiiy boyliklarni muhofaza qilib va ko'paytirib, insonlarni, hayvonlarni, o'simliklarni, suv havzalarini muhofaza etishga jalb qiladi, tabiat bilan faol muloqotda bo'lish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Jamiyat ishlab chiqqan g'oyalar, yo'l-yo'riqlarni bola o'zlashtirib borishi natijasida odamning shaxs sifatidagi asosiy sifatlari, uning mehnatga, mehnat mahsuliga, odamlarga, o'ziga bo'lgan munosabati shakllanadi, shaxs haqida u hayotda amal qiladigan maqsadlar, mayllar, yo'l-yo'riqlarga qarab hukm chiqaradi.

Yordamchi maktab o'quvchilari shaxsini shakllantirishda tarbiya va korreksion rivojlantirishning birligi va o'zaro aloqasi

Yordamchi maktab o'quvchilari shaxsining shakllanish jarayoni tarbiya va ta'lim sharoitida ijtimoiy-tarixiy tajribasini o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Bu esa xilma-xil faoliyat turlarida ro'y beradi. Natijada aqli zaif bola asta-sekin o'zi yashayotgan jamiyat ijtimoiy munosabatlari tizimiga kirib boradi.

Aqli zaif o'quvchilarning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish tajribasi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Aqli zaif o'quvchilar shaxsini shakllantirib borishdagi qiyinchilik shundan iboratki, bola, bir tomondan, mazmun, hajm va umuminsoniy tajribalarni o'zlashtirishi kerak, ikkinchi tomondan, u mazkur tajribani o'zlashtirish usullarini hali ular yetarlicha egallamagan bo'ladilar. Yordamchi maktablarda tarbiya va ta'lim jarayonida o'qituvchi, tarbiyachilar aqli zaif bolaga tushunarli bo'lgan mazmunni tanlaydi, uning o'zlashtirishiga rahbarlik qiladi.

Yordamchi maktab o'quvchilari shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning yetakchilik roli shu bilan belgilanadi. Bunda bolaning ruhiy-fiziologik imkoniyatlari, ularning jo'shqinligi hisobga olinadi. Shu munosabat bilan tarbiya jarayonining o'zi doimiy bo'lib qolmaydi. U o'zgarib boradi, uning mazmuni boyiydi va murakkablasha boradi, shakllari o'zgaradi, o'sayotgan odam shaxsiga ta'sir ko'rsatish usullari tobora xilma-xil bo'lib boradi.

Tarbiyaning o'zgarishi bolaning eng yaqin rivojlanish zonolari (L.S.Vigotskiy) bilan bog'liq bo'lib, ular ancha murakkab mazmundagi bilimlar, ko'nikmalar, faoliyat turlari va hokazolarni o'zlashtirishda ruhiy-fiziologik imkoniyatlar paydo bo'lishi bilan ajralib turadi (masalan, o'qishni o'rganish, nutq madaniyatining rivojlanishi, nutq ravonligi, bir qancha miqdordagi tasavvurlarga ega bo'lgandan keyin tushunchalar darajasidagi bilimlarni o'zlashtirish; o'yin, o'quv, mehnat faoliyatining vujudga kelishi va hokazo). Aqli zaif o'quvchilar korreksion ta'limi va tarbiyasi «eng yaqin zonasiga» asoslanib bugungi rivojlanish darajasidan ildamlab boradi va bolaning rivojlanishini olg'a harakatlantiradi.

Yordamchi maktab o'quvchilari shaxsining rivojlanishi bir qancha bosqichdan o'tadi. Har bir navbatdagi bosqich avvalgisi bilan mustahkam bog'liq bo'ladi, avval erishilgan bosqich yanada yuqoriroq bosqichning tuzilishiga uzviy tarzda qo'shiladi. Yordamchi maktabda aqli zaif o'quvchilar shakllanadigan korreksion rivojlanish ular uchun vaqtincha emas, doimiy ahamiyatga ega bo'ladi. Mazmun, usullar, tashkil etish shakllari aloqadorligi birinchi bosqichdan oxirigacha maxsus tarbiyaning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Aqli zaif bola shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning hal qiluvchi roli yordamchi maktabda, ayniqsa, namoyon bo'ladi. Aqli zaif bolalar uchun ishlab chiqilgan maxsus tarbiya tizimi ularni ijtimoiy turmushga va mehnat faoliyatiga tayyorlashni ta'minlaydi.

Bola shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning yetakchilik roli oligofrenopedagogikaning ham yetakchilik rolini, uning alohida yordamga muhtoj bola shaxsini shakllantirish uchun mas'uliyatini qaror toptiradi. Alloma Abu Ali ibn Sinoning ta'limoti bo'yicha, jumladan, «Tadbiri manzil» risolasida inson tabiati azaldan axloqli yoki axloqsiz bo'lmaydi, degan tarbiyaviy g'oya muhim ahamiyat kasb etadi. Odamlar aslida tayyor shaxsiy sifat, odat va ko'nikmalar bilan tug'ilmaydilar. Bunday xususiyatlar ularning ijtimoiy hayotida sekin-asta shaxsiy va o'zgarlar tajribasi, ajdodlar an'analari, ta'lim-tarbiya ta'sirida shakllana boradi. Inson ta'lim-tarbiya, o'zgarlar ta'siri ostida o'zida ijobiy, axloqiy fazilatlarini kamol toptiradi yoki «yomon do'stlar» yo'ldoshiga, ya'ni salbiy odatlar, mijoz va kayfiyatlar sohibiga aylana boradi. Shakllangan odat beqiyos ta'sirga ega. Shaxs kamolotida ijobiy fazilatlar va odatlarni qaror toptirish qanchalik mushkul bo'lsa, ma'naviy qiyofaga ega bo'lish, olgan salbiy jihat va odatlardan xalos bo'lishi bundan ham murakkabroqdir. Demak, yuqoridagilardan xulosa qilsa bo'ladigan bolalarning barchasi begunoh va beozor bo'lib tug'iladi, bola yomon tarbiyalangan bo'lsa bunga albatta o'qituvchi, tarbiyachilar, ota-ona aybdor, bola yaxshi bo'lsa, demak, o'qituvchi, tarbiyachilari oldida, ota-onalari oldida umrbod qarzdordir degan allomaning fikrlariga qo'shilamiz.

Yordamchi maktab o'quvchilari intizomsizligining oldini olish

Ma'lumki, yordamchi maktab o'quvchilarining ko'pchiligi xulq-atvori buzilgan o'quvchilardir. Yordamchi maktab o'quvchilarining sinfdagi intizomini mustahkamlashni nimadan boshlash kerak? Avvalo, intizomsizlikning kelib chiqish sabablarini topish lozim. Xastalikni muvaffaqiyatli davolash uchun kelib chiqish sababini bilish kerak. Albatta, sinfdagi intizomning tubanligiga bir qancha sabablar bo'lishi mumkin. Ko'pincha o'quvchilar o'rtasida hamjihatlik bo'lmagan sinflarda intizom past bo'ladi. Bunday sinflarda intizomni buzuvchi o'quvchilar o'zlarini erkin sezadilar. Ularning xatti-harakatlari o'quvchilar jamoasi tomonidan qoralanmaydi, qarshilikka uchramaydi. O'quvchilarga bo'lgan yagona talabning yo'qligi ham sinfdagi intizomning tushib ketishiga sabab bo'ladi. Bir o'qituvchi bolalarga talabchanlik bilan yondashsa, ikkinchisi ularning intizomiga loqaydlik bilan qaraydi. Uchinchisi esa ayrim o'quvchilarga talabchanlik bilan yondashib, qolganlarini esa diqqatdan chetda qoldiradi.

Ayrim sinflarda intizomning yomon bo'lishiga o'qituvchi va sinf rahbarlarining tez-tez almashinib turishi, sinfdagi yoshi katta bo'lgan o'quvchilarning mavjudligi, ko'chaning ta'siri va boshqa shu kabilar ham sabab bo'ladi. Agar sinf rahbari sinfdagi intizomsizlikning sabablarini aniqlay olsa, uni bartaraf etishning samarali yo'llarini topa oladi.

Yordamchi maktabda intizomsizlikning oldini olishning hamma uchun umumiy bo'lgan universal usullarini tavsiya etish qiyin. Har sinfdagi turli usullardan foydalanish, shart-sharoitlardan kelib chiqish, har xil shakl va usullarning qo'llanishi zarur.

Intizomsiz sinflarda ishlash vaqtlarida asosiy diqqatni huquq qoidalarining eng muhim talablariga qaratish kerak. Bunda sharqona, milliy odob-axloq borasidagi pand-nasihatlar, hadislardan misollar, ertaklar, o'zbek xalq maqollaridan o'rinli foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Faqat o'qituvchi bulardan qaysi biri qaysi o'quvchiga katta ta'sir etish kuchini aniqlab olishi kerak. Bularni yordamchi maktab o'quvchilariga tushuntirish bilan cheklanib qolmasdan, o'quvchilardan uni so'zsiz bajarishni, unga rioya qilishni talab etish zarur. Bu borada Prezidentimizning «Ish boshi – intizom, so'z boshi – salom», degan iboralarini shior qilib olish zarur degan fikrdamiz. O'quvchilar bilan aloqani mustahkamlash maqsadida sinf rahbari o'qituvchining birinchi kunidan boshlab ko'proq sayillarga olib chiqishi, sinfdagi barcha o'quvchilar bilan birga sinfni jihozlash, ommaviy o'yinlar tashkil etish, bayramlarga tayyorgarlik ko'rish, qiziqarli tadbirlar o'tkazish, «jonli burchak»da o'quvchilar bilan birga bo'lish va boshqa tadbirlarni amalga oshirib borish ham intizomni mustahkamlaydi. O'qituvchiga nisbatan o'quvchilarning mehri, hurmati ortib borishi o'quvchilarga ijobiy ta'sir etadi.

Intizomni buzishning eng ko'p tarqalgan turi — darslarga kechikib kelishdir. O'quv va mehnat mashg'ulotlariga loqaydlik bilan qarash, darsda gaplashib o'tirish, tanaffus vaqtlarida tartib buzish, maktab mulkini buzish va hokazo. Ayrim o'quvchilarning intizomsiz bo'lishining sababi esa ularning qilmishlari o'qituvchi tomonidan e'tiborsiz qolishida, ularga nisbatan o'z vaqtida jazo berilmasligidir.

Yordamchi maktabda o'qituvchilarning asosiy vazifasi shunday o'quvchilarga nisbatan sinf jamoasi fikrini uyg'otishdan iborat. Qayerda intizom buzuvchilarga nisbatan ko'pchilik e'tibor berib, o'z vaqtida tartibga chaqirilsa, o'sha yerda bundaylar umumiy talablarga bo'ysunadi va o'zlarini yaxshi tutib yurishga, tartib buzmaslikka harakat qiladilar.

Ba'zan maxsus maktabda sinf rahbari oligofrenopedagog mutaxassis bo'lmasa ham shunday hol ro'y berishi mumkin. Chunki yordamchi maktab o'quvchilarining psixologik holatlarini yaxshi bilmaslik, o'quvchining qanday tashxis bilan kelganini tushunmaslik va o'quvchiga qanday individual va differensial yondashishni bilmasligi oqibatida jami kutilmagan ko'ngilsizliklar ham kelib chiqishi mumkin. Shu boisdan ham yordamchi maktabda oligofrenopedagog mutaxassis bo'lishi hozirgi kun talabidir. Shuning uchun ham oligofrenopedagog mutaxassislari umumiy pedagogika, maxsus pedagogika, umumiy psixologiya, maxsus psixologiya, patologiya, anatomiya, oligofreniya klinikasi va boshqa shunga o'xshash fanlardan ma'lumot oladilar.

Yordamchi maktab o'quvchisining bosh miyasida bilish faoliyatining qay darajada jarohatlanganligi va o'quvchining emotsional iroda-sferasi holatiga qarab individual yondashilgan holdagina yordamchi maktabda ta'lim-tarbiya ijobiy natijalar beradi. Yordamchi maktabning korreksion rivojlantirish maqsadlari ham shu bilan belgilanadi.

Ko'pincha qo'zg'alishi kuchli bo'lgan bolalar sinfda intizomga rioya qilmagan o'quvchilar bo'ladilar. Bunday o'quvchilarni o'qituvchilar jamoa ishlariga — «jonli burchak»da jonivorlarga, baliqchalarga qarashga, parvarish qilishga o'rgata boradilar. Yoki qiziqarli topshiriqlar berish bilan ularni jalb qilish mumkin. Bunday o'quvchilarni sistemali tarzda ishlashga, uyda ham vaqtini to'g'ri taqsimlashga o'rgatish zarur. Bo'sh qolgan bola g'ayratini sig'dirolmay, o'zini o'rinsiz ishlarga urishi mumkin.

Ba'zi hollarda maktab qoidasini bilmaslik, intizom talablarini tushunmaslik, maktabda, ko'chada va jamoat joylarida o'zini tuta bilmaslik natijasida ham intizomning buzilish hollari sodir bo'lishi mumkin.

Yordamchi maktabda faqat yomon xulqli bolalar bo'ladi, degan fikr noto'g'ri, albatta. Yordamchi maktabda tartib va intizomni buzish hollarini oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlarning ahamiyati ham g'oyat katta. Yordamchi maktabda shunday o'quvchilar borki, agar ularda maktabda, turmushda tartib saqlash ko'nikmasi shakllanmasa, u

to'satdan maktabda va maktabdan tashqari joylarda intizomni buzib qo'yishi mumkin.

Shu bois yordamchi maktab o'quvchilarda ongli intizomni tarbiyalash madaniy xulq ko'nikmalarini sharqona milliy tarbiya asosida shakllantirish bilan bog'liqdir. Intizomli o'quvchi o'rtoqlari va kattalarga nisbatan hurmat-ehtirom ko'rsatadi, g'amxo'r bo'ladi. Jamiyatimizda qabul qilingan axloqiy mezonlarga rioya qiladi. Bunday o'quvchilarni yuksak madaniy xulqqa o'rgatish oson. Tantiq, o'zini-o'zi idora eta olmaydigan o'quvchilarni axloq-odobga o'rgatishda qiyinchilikka duch kelinadi.

Bunday o'quvchilar xulqida qo'pollik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik sezilib turadi. Bunday o'quvchilarni o'qituvchilar muntazam holda hamisha jamiyatimizda qabul qilingan madaniy xulq qoidalariga rioya qilishga o'rgatib borishi lozim.

Buning uchun yordamchi maktab o'quvchilarini odobga, hurmatga, mehnat madaniyatiga o'rgatish, ularning nutq-muomala madaniyatini va didini o'stirish, jamiyatda o'zini yaxshi tuta bilishga o'rgatish lozim. O'quvchilarni bahamjihatlikda mehnat qilish, bir-birlari bilan inoq bo'lishga, g'amxo'r, lekin o'ziga va boshqa o'rtoqlariga nisbatan talabchan bo'lishga o'rgatish zarur.

Bu borada Abu Ali ibn Sino o'zining ilm va axloqqa doir «Tadbiri manzil» risolasida e'tiborga molik fikrlar bildirgan. Ibn Sinoning ta'lim berishicha, ilm va axloqiy fazilatlar o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Yo'qdan bor bo'lmaydi. Imkoniyatsizlik tasodifan imkoniyatga aylanmaydi. Oллоh inson vujudini, uning ichki olamini zaruriy bir tarzda o'z nuri ila munavvar qiladi.

Natijada ilm va axloqiy fazilatlar muayyan qadriyatlarga aylanib, yaratuvchining karami sifatida uning qudrati va mehribonligidan kishilarga saboq beradi, chunki barcha mavjud narsalar, mo'jizaviy hodisalar behudaga yaratilmagan.

Tangri tomonidan ojiz bir mavjudot sifatida yaratilgan inson ko'pchilik hayvonlar bilan raqobatga kirisha olmaydi.

Lekin shunga qaramasdan u jonzotlar orasida markaziy o'rinni egallaydi. Olamni obod qilish va ilohiy karamdan bahramand bo'lishga vakil qilingan. U o'zining tashqi tuzilishi, jussasi bilan boshqa jonzotlardan (hayvonlardan) ajralib turadi. Ko'p hollarda insonni jismonan kuchli va baquvvat bo'lgan hayvonlardan ustunligining boisi nimada degan savol tug'ilishi tabiiydir. Ibn Sinoning fikricha, tangri insonga shunday kuchni in'om etdiki, u orqali ezgulik («xayr»)ni yomonlik («sharr»)dan, aqliy kamolot – yetuklik («rashod»)ni yolg'on-yashiq, adashuvdan («gumroh») farq eta olish imkoniyatini paydo qildi.

Aql tufayligina inson hayoti – kishilarning turmush tarzi hayvonlarning yashash tarzidan tubdan farq qiladi va tarbiya asosida tobora mazmunli, jozibali, nurafshon bo‘la boradi. Ilm cheksiz rag‘bat, sabr-qanoat, qiyinchiliklarga sabr-chidam, maqsad sari doimiy intilish, aql – donolik bilan hamkor va hamnafasdir. Inson g‘aroyib chehra, tashqi qiyofa sohibigina bo‘lib qolmasdan, shu bilan bir qatorda, yuksak axloqiy qadriyatlarining ijodkori sanaladi. Demak, bu borada shoir ta‘biri bilan aytganda, «Odam bo‘lib keldik, odam bo‘laylik, elu yurt dardiga malham bo‘laylik».

Inson qadrini oshiradigan, jamiyatda hurmatga sazovor qiladigan uning ichki madaniyatidir. Shuning uchun yordamchi maktab o‘quvchilarining xulq madaniyatini tarbiyalash, ularning sharqona axloqiy qiyofasini shakllantirishimiz do‘stlik, birodarlik, mehnatsevarlik, hayolilik, insonparvarlik, mehr-muruvvatlilik, vijdoniylik, imon-e‘tiqodlilik, vatanparvarlik va boshqa sharqona davr talabi ruhida tarbiyalash bilan xush xulqli bo‘lishga o‘rgatish bog‘liqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktab o‘quvchisi shaxsiga qanday omillar ta‘sir etadi?
2. Yordamchi maktab o‘quvchilari intizomsizligining oldini olish yo‘llari qaysilar?
3. Madaniyat haqida ma‘lumot bering.

8-BOB. JAMIYATNI RIVOJLANTIRISHNING HOZIRGI BOSQICHIDA BOLALARNI TARBİYALASHDA OILANING ROLI

Oila— nikoh bitimi asosida yuzaga keladigan jamiyat a'zolarining o'zaro qarindoshlik va iqtisodiy munosabatlari bilan bog'langan, birga yashaydigan va bir-biri uchun ma'naviy javobgar bo'lgan boshlang'ich tashkilotdir. Butun insoniyat tarixi jarayonida oila jamiyatning xo'jalik-iqtisodiy asosi bo'lib kelgan va bolalarni jamiyatdagi muayyan o'rinlariga tayyorlash maqsadida xizmat qilgan.

Oila erkak va ayol o'rtasidagi yangi nikoh munosabatlari, o'zaro muhabbat hissiyoti, o'zaro hurmat va ishonch, ittifoq, moddiy manfaatdorlik sarqitlaridan xoli, o'z bolalarining tarbiyasi uchun jamiyat oldida ma'naviy hamda huquqiy jihatdan javobgarlik asosida tarkib topadi. Oilaviy hayotdagi mehnat uslubi bolalarga ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Oila xo'jaligini yuritishda qo'ldan kelganicha qatnashish ularda o'z qadr-qimmatini va oila iftixori hissiyotini tarbiyalaydi, o'zaro turmushda, xo'jalik yuritishda tejamkorlikka odatlantiradi.

Oilada ota-onalarning holati bolalar holatidan — ota-onalar oilaga rahbarlik qilishi, bolalar esa unda tarbiyalanishi bilan farq qiladi. Ota-onalar bolalarga g'amxo'rlik qilishlari, ammo shu bilan birga ular bolalarni shunday tarbiyalashlari kerakki, bolalar (zaruriyat tug'ilaganda) o'z yaqinlariga g'amxo'rlik qilsinlar, ularda mustahkam insoniy hissiyotlar, yordamga muhtoj bo'lganlarga yordam berishga tayyorgarlik hislari shakllangan bo'lsin. Ota-onalar bola shaxsi va huquqlarini oilaviy jamoa a'zosi sifatida hurmat qilishlari, ular oiladagi nazoratdan tashqari xo'jayinlar emasliklarini, katta yoshdagilar esa tarbiya uchun javobgar shaxslar ekanligini tushunishlari kerak. Oilaning tarbiyaviy o'rni ham bolalarga, oilaning barcha a'zolari xatti-harakatlariga o'zaro ta'sir ko'rsatish, ularda turmush tarzi ideallariga javob beruvchi hissiyot, ehtiyoj, qiziqishlar majmuasini, o'ziga xos tabiatni shakllantirishdadir.

Hozirda ilmiy-texnikaning rivojlanishi, shaharlar rolining ortishi munosabati bilan o'qish, kasb tanlash, muloqot, intensiv madaniy hayotning katta imkoniyatlari kabi doimiy amalda bo'luvchi ijtimoiy omillarning o'rni ortdi. Bularning barchasi oilaviy tarbiya darajasiga ham ijobiy ta'sir etadi. Oilaning tarbiyaviy ta'sir kuchi uning ma'naviy sofliqi,

mehnatsevarlik muhiti, ijtimoiy faolligidadir. Oilaning quyidagi faoliyatining o'ziga xos belgilari: tuzilishi, yashash sharoiti va muhiti, madaniy imkoniyatlari, faoliyat sohasi, oila ichidagi munosabatlar, fuqarolik nuqtai nazari bolalar tarbiyasi jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning pedagogik madaniyat darajasi ham katta ahamiyatga ega.

Oilaviy tarbiyadagi kamchiliklar ota-onalar va bolalar o'rtasidagi noto'g'ri munosabatlar oqibatida kelib chiqadi: ortiqcha qattiqqo'llik yoki bolani ortiqcha yaxshi ko'rish, nazoratning yo'qligi yoki yetarli emasligi, ota-onalar umumiy madaniyati darajasining pastligi, turmushda ular tomonidan yomon namuna ko'rsatilishi va shu kabilar. Oilaviy tarbiyada yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida jamiyat o'quv yurtlari va mehnat jamoalarini, mehnat va axloqiy tarbiya tizimini doimo takomillashtirib boradi, bolalar muassasalari, maktab va jamoatchilik ko'magida maishiy xizmat hamda bo'sh vaqtni uyushtirishni yaxshilab boradi, ota-onalarning umumiy va pedagogik madaniyatini oshiradi.

Bolalar ijtimoiy tarbiya muassasalari tarmog'ining kengayishi va davlat tomonidan oilaga ko'rsatiladigan xilma-xil yordam oilani tarbiyaviy ishdan ozod qilishini anglatmaydi. Bolalar tarbiyasida ota-onalar ishtiroki borgan sari ortib boradi. Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida ota-onalar tarbiya masalalariga amaliy qiziqish bildirib, o'zlarining mamlakat va xalq oldidagi ijtimoiy va fuqarolik burchlarini chuqurroq anglamoqdalar.

Oilaga yordam berish, ona va bola sog'lig'ini muhofaza qilish maqsadida ko'p bolali onalarga davlat nafaqalari joriy etildi, chaqaloqlarga qarash uchun katta pul mablag'lari ajratildi. Tug'uruqxona va ayollar konsultatsiyalar tarmog'i, shuningdek, yasli, bolalar bog'chalari va nogiron bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi boshqa muassasalar (tarmog'i kengaytirildi) faoliyatlarining samaradorligi oshirildi. Er-xotinning bir-biriga o'zaro qarash majburiyatlari doirasi, ota-onalar va bolalar huquqlari belgilab berildi. Farzandlikka olish, vasiylik qilish, patronatlik — ota-onalik huquqidan mahrum qilish qoidalari ham qonun tomonidan belgilanadi. Har qanday holatda ham, tarbiyasi qiyin bola, uning jismoniy nuqsoni bor yoki aqlan zaif bo'lgan hollarda ham ota-onalik huquqi va majburiyatlaridan voz kechmaslik kerak. O'z navbatida bolalar ham mehnatga layoqatsiz ota-onalariga moddiy yordam ko'rsatishlari kerak.

Davlatimiz oila hayotining yuksak moddiy va madaniy darajasini ta'minlaydi. Oilaga ko'rsatilgan har tomonlama yordam konstitutsion tamoyil bo'lib, turarjoy, maktab, bolalar muassasalari, madaniy-maishiy va tibbiy muassasalar qurilishida doimo ro'yobga chiqariladi.

Ishlaydiganlar va ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'qiydigan ayollarga bolaga qarash uchun qisman haq to'lanadigan mehnat ta'tili va ish haqini saqlamagan holda ma'lum muddatgacha uzluksiz mehnat stajini va ixtisos bo'yicha ish stajini saqlagan holda ta'til berish kiritildi.

Bundan tashqari, ayollarga ishlab chiqarishdagi mehnatni bolalar tarbiyasi bilan qo'shib olib borishlarida qulayroq sharoit yaratish uchun ayollarning to'liq bo'lmagan ish kuni va to'liq bo'lmagan ish haftasi, o'zgaruvchan grafik, shuningdek, uy ishlariga keng imkoniyat yaratildi. Kasal bolaga qarash uchun haq to'lanadigan kunlar ham ko'paytirildi, ona va bola sog'lig'ini muhofaza qilish va mustahkamlash, oilaviy dam olishni tashkil etish tadbirlari nazarda tutiladi.

Shunday qilib, davlatimiz oilaning tarbiyaviy vazifasini yuqori baholab, uning asoslarini mustahkamlashga, shuningdek, uni jamiyatimizning bo'lajak fuqarolari shakllanishiga ta'sirini takomillashtirishga katta ahamiyat bermoqda.

8.1. Yordamchi maktab o'quvchilarini oilaga tayyorlash

Yordamchi maktab aqli zaif o'quvchilarni oilaga, turmushga tayyorlashdek o'ta muhim vazifani bajaradi. Chunki yordamchi maktab o'quvchilari hayotida yagona ilm maskani — bu faqat yordamchi maktabdir. Yordamchi maktab o'quvchilari katta bo'lgach, oila quradilar, o'g'il bolalar ota — uy xo'jasi, qiz bolalar esa ona — uy bekasi bo'ladilar. Yordamchi maktab o'quvchilari «ota» bo'lish mas'uliyatini, qiz bolalar esa «ona» bo'lish mas'uliyatini chuqur anglab yetishlari kerak. O'g'il bolalar oila qurgach, oilani boshqarishni bilishi zarur. Qiz bolalar esa, tuqqan farzandini to'g'ri tarbiyalashi, uning sog'lig'i uchun, unib-o'sishi uchun mas'ul ekanligini ongiga singdirishi kerak.

Ma'lumki, yordamchi maktab o'quvchilari aqliy faoliyatlarining orqada qolganligi bois, bundan tashqari, ularning ota-onalari turli sotsial chiqishga ega bo'lganligi bois ham jamiyatimiz talabiga javob beradigan «oila» qurish lozim ekanligini va buning uchun faqatgina yordamchi maktabdagina oilaga tayyorlay olish mumkin ekanligini eslatib o'tish lozimdir.

Ma'lumki, oila jamiyatimizning kichik bir qismi bo'lib, jamiyatimiz oldida o'z mas'uliyatiga egadir.

Yordamchi maktab o'quvchilarini oilaga tayyorlash vazifasi birinchi sinfdan boshlab olib boriladi. Bu mehnat, axloqiy nafosat, huquqiy, jismoniy tarbiya jaryonida amalga oshirib boriladi va ijtimoiy- maishiy darslarda, sinfdan tashqari tadbirlarda amalga oshiriladi.

Bunda qiz bolalarni uy tuzatishdan boshlab, bolani cho‘miltirish (qo‘g‘irchoqni cho‘miltirish o‘yini orqali), parvarish qilish, bichish-tikish, bola kasal bo‘lganda birinchi yordam ko‘rsatish, pazandalik, mehmon kutish, choklash, dazmol qilish, bozorda xarid qilish, pulni tejab ishlatish, oila budjetini tejash kabi bilimlar asoslari soddadan murakkabga qarab olib boriladi.

O‘g‘il bolalar esa xo‘jalikda erkak qilishi lozim bo‘lgan ishlarga o‘rgatib boriladi.

Odobnoma darslarida qizlarni «qiz bola hayosi», «onalik burchi» va qanday qiz «yaxshi kelinchak», «uy bekasi» bo‘lishi haqida bilimlar berib boriladi. O‘g‘il bolalarga esa «g‘amxo‘r ota», «oilaning xo‘jasi» kabi ibratli mavzular asosida oila haqida tasavvur berib boriladi.

Yordamchi maktabda qiz bolalar tarbiyasiga o‘ta e‘tibor bilan qaraladi, chunki aqli zaif qiz bolalarda jinsiy mayllik kuchliroq bo‘ladi, ular erta yetiladilar. Shu boisdan ham qiz bolalarni oilaga tayyorlab borish o‘ta muhim sanaladi. Qiz bolalar oilaning sha‘nini, sharafini saqlashi zarurligini chuqur anglab etishi, bola tarbiyasida onaning o‘zi hayoli, iboli, mehnatsevar, xushmuomalali bo‘lishi g‘oyat muhim ekanligini ta’kidlash o‘rinlidir.

Bu borada Abu Ali ibn Sino ijtimoiy, axloqiy va falsafiy fikrlar tarixida birinchilardan bo‘lib ayollarning bola ta’lim-tarbiyasidagi o‘rmini chuqur bilgan buyuk mutafakkirdir. Oilada er-xotin o‘rtasidagi o‘zaro hurmat-izzat, bamaslahat ish tutish, samimiy munosabat ta’lim-tarbiya samaradorligining asosiy negizidir, deb yozgan edi alloma.¹

Ibn Sino o‘n yetti xislat sohibasi bo‘lgan ayolni «ideal» tabiiy tarbiyachi deb hisoblaydi. Bularga ayolning oqila va e‘tiqodlilik, sharm-hayolilig, ornomuslilig, ziyrak va farosatlilik, yoqimtoyligi, o‘z eriga mehr-muhabbat qo‘yganligi, betga chopmasligi, ezma bo‘lmasligi, itoatkorligi, dili pokligi, eri orqasidan g‘iybat qilmasligi, pokizaligi, vazminligi, jiddiyliги va ulug‘vorligi, og‘ir damlarda erining dardiga malham bo‘la olishi, mehribonligi kabilar kiradi.

Demak, ana shunday ayolgagina bola tarbiyasini ishonib topshirish mumkin ekan. Ona – tabiiy tarbiyachi. Shu bois ham qizlarning tarbiyasiga juda katta ahamiyat beriladi. Hozirgi kundagi davr talabi bo‘lmish sharqona odob, axloq aynan qizlarda ana shunday xislatlarni shakllantiradi. Zero, sharq ayollarining deyarli barchasi ana shunday onalardandir. Buni tarixdan yaxshi bilasiz.

Hozirgi davr talablaridan kelib chiqib o‘g‘il bolalarni yoshligidan erkaklik xislatlarini, erkaklik g‘ururini shakllantirish ham o‘ta muhimdir. Zero erkak oila bo‘lmish kichik bir saltanatning sultonidir. Demak,

---

¹Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar. A.Irisov. 1963.

erkak ota sifatida, oilaning boshqaruvchisi sifatida o'z oilasining or-nomusi, fayzu barakasi, farovonligi, shon-shuhrati uchun, bolalarining sog'lom va mard, dovyurak bo'lib o'sishi uchun doimo sa'y-harakatda bo'lishi lozim. Ota oilada o'zining mehnatkashligi bilan, o'z oilasiga g'amxo'rliigi bilan farzandlariga namuna bo'lishi kerak.

Erkak kishi uchun oilasini boqish, uning fayzu barakasi uchun, ravnaqi uchun halol mehnat qilish ham farz, ham qarz. Chunki u erkak, oilasining or-nomusini saqlashi, o'z oilasida doimo tartib-intizomni barqaror etishi lozim. Zinhor erkak boqimanda bo'lib o'tirmasligi kerak. Er uyda o'tirib, xotinning pul topish yo'liga kirishi bu – noo'rindir. Agar erkak nogiron yoki kasal bo'lsa, bundan mustasno. Oilada eru xotin har jihatdan bolalarga namuna bo'lishi va ayniqsa, halol ishlab, farzandlari oldida o'zlarining mehnatlari bilan ham jamiyatimizga, ham oilasiga foyda keltirayotganligini bildirishi kerak. Insonning mehnat faoliyati uning shaxsiy ishi emas, balki jamiyat ishi ekanligini ularning ongiga singdirib borish kerak.

Oilaning tinch-totuv, farovon hayot kechirishi jamiyat uchun ham foydali ekanligini har doim eslatib turish lozim. Er bilan xotin oilada farzandlari tarbiyasi uchun ham mas'ul ekanliklarini yaxshi anglashlari kerak. Bola sog'lom, yetuk bo'lib yetishishi uchun ularni to'g'ri ovqatlantirish, to'g'ri tarbiyalash, sog'lom, baquvvat qilib o'stirish uchun ularning tarbiyaga oid bilimlarini oshirib borish kerak.

8.2. Yordamchi maktab o'quvchilarini tarbiyalashda mahallaning roli

«Mahalla – yurt mustahkam bo'lsagina davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi».

I.A. Karimov

Kishilarning tarixan shakllangan, oiladan keyingi birligi bu – mahalladir. Mahallani ham yirik bir oila, deb hisoblasa bo'ladi. Tarixdan bir mahallada bir-biriga mehribon, bir-birining yaxshi kunlari va tashvishli damlarida birga bo'lgan, bir xil kasbga qiziqqan yoki bir xil mehnat turlari bilan shug'ullangan mahalla ahli yashagan. Masalan, Kosiblar mahallasi, Temirchi mahallasi, Taqachi, O'qchi mahallasi va hokazo. Hozir Shifokorlar shaharchasi, Professorlar shaharchasi, Talabalar shaharchasi kabi mahallalar mavjud.

Oilaning ahil, tinch-totuv bo'lishida, mahallada obro' orttirishida qo'ni-qo'shnilarning, mahalla-ko'yning ta'siri kuchlidir. Ayniqsa, yosh avlodning tarbiyasida mahallaning o'rni katta. Yoshlar obro'li mahalla

oqsoqollaridan hayiqib, hadixsirab turadilar, ularning salobati ta'sirida o'zlarini nojo'ya xatti-harakatlardan tiyadilar. Kimdandir hayiqmagan, mahalladan uyalmagan bola bebosh, bezori bo'lib ketishi mumkin. Qiz bolalar hayo va iboni dastlab oilada, keyin mahalladan o'rganadilar, kattalardan dakki eshitmay deb ochiq-sochiq ko'cha-ko'yga chiqavermaydilar. Kelin qidirganda, kuyov qilganda odatimiz bo'yicha ota-onalar aynan mahalladan, qo'ni-qo'shnidan, oqsoqollardan surishtiradilar. Ularning bergan javoblariga qarab aniq bir qarorga keladilar.

Mahalla yordamchi maktab o'quvchilarini tarbiyalashda o'ziga xos muhim tarbiya o'chog'i bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar mahalladoshlarining to'y-hashamlarida, ma'rakalarida xolis xizmat qilishga o'rganadilar. Mahallaning qadri va qimmatini his qila boshlaydilar. Mahalla oldidagi mas'uliyatni sezish va mahalla oldida o'z obro'sini yo'qotib qo'ymaslik, mahalladoshlari oldida izza bo'lmaslik uchun harakat qiladilar. Yaxshi qo'shnichilik qilishni o'rgana boradilar. «Olovga tegsang o'chadi, qo'shniga tegsang ko'chadi», «Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shni yaxshi» kabi naqlarning mag'zini chaqib, qo'ni-qo'shnichilik madaniyatiga, mahalladoshlik hurmatiga sazovor bo'lishga harakat qila boradilar. Shu nuqtai nazardan ham o'quvchilarni tarbiyalashda mahalla o'ziga xos o'rin egallaydi.

8.3. Oilada yordamchi maktab o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash

Oila va oilaviy tarbiya pedagogika fanining muhim muammolaridan hisoblanadi. Milliy istiqlol vazifalaridan biri ham ushbu muammoni har tomonlama va chuqur tadqiq etilishini talab qiladi. Chunonchi, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo'layotgan o'zgarishlar, oilaga, bola tarbiyasiga bo'lgan munosabatga ham sezilarli darajada ta'sir qilmoqda.

Ayniqsa, milliy mustaqillik sharoitida oiladagi bola tarbiyasiga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Chunki jamiyat aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan baquvvat, ruhan boy avlodni tarbiyalashdan manfaatdor. Bunday avlod, eng avvalo, ma'naviy-axloqiy jihatdan sog'lom va mustahkam oilada shakllanadi. Zero oilani rivojlantirish va mustahkamlash uchun qilinadigan g'amxo'rlik kelajak avlod taqdiri bilan bog'liqdir. Har qanday jamiyatda ham buyuk davlatning barpo etilishi yoshlar qanday bo'lishlariga, ularning qanday tarbiya olishlariga bog'liq. Demak, bola tarbiyasi umumdavlat ahamiyatiga molik masala hisoblanib, har qanday jamiyatning oilada bola tarbiyasiga bo'lgan talabi ortib boradi. Ayni vaqtda davlatning ota-onaning bolalarni

tarbiyalashdagi, farzandlarning ota-ona oldidagi mas'uliyatini oshirishdagi roli kuchayadi.

Milliy istiqloq mafkurasining negizida yosh avlodni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalash g'oyasi yotadi. Mustaqillik ruhida tarbiyalash yoshlarni milliy g'urur, milliy iftixor, milliy ong va o'z-o'zini anglash, vatanparvarlik tuyg'ullarini shakllantirishni taqozo etadi.

Vatanparvarlik tushunchasini kengroq tushunish lozim. Vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashni umummilliy va baynalmilalchilik manfaatlarini birligi bilan qo'shib olib borilgandagina umuminsoniy ma'no kasb etadi. Vatan ostonadan boshlanadi, degan ibora Vatanni sevish, ota-onani sevish insonlar bir-birini sevishi, bir-biriga mehr-muruvvatli, saxovatli, sadoqatli bo'lishdan boshlanadi, degan ma'noni ham bildiradi. Ota-onaning bolaga bo'lgan mehr-muhabbati tufayli o'z vaqtida Vatanga bo'lgan muhabbat mushtarakligiga erishish mumkin. Mustaqillik sharoitida oila va oilaviy munosabatlarga yangicha yondashish deganda xuddi shunday tushunchani tushunmoq darkor.

Mustaqillikka erishgach, milliy istiqloq o'zbek oilasi hayotiga, uning ma'naviy qiyofasiga ijobiy ta'sir etmoqda. Chunonchi, ko'p yillar davomida e'tibor berilmay kelingan oilaviy an'analar qaytadan tiklanmoqda, milliy xususiyatlar takomillashib borib, oilaning milliy qiyofasi ko'zga tashlanmoqda. Oilaviy turmush sinfiy va siyosiy yondashishdan xoli bo'lmoqda. Bularning hammasi mustaqillik sharoitida oilaviy va ijtimoiy tarbiyaning dialektik birligini ta'minlash ijtimoiy-pedagogik zaruriyat bo'lib qolayotganligini ko'rsatadi. Bu borada olim M. Ikromovning oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi mavzuidagi ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada eng yaxshi va olijanob an'analar ruhida tarbiyalangan bola o'zini anglashga, o'zligini ko'rsatib, o'z shaxsini namoyon etishga harakat qiladi. Uning oldida shafqatsiz taqdirning zarbalariga ma'yuslik bilan bo'ysunib, ulardan orqaga qarab chekinish kerakmi yoki qiyinchiliklarga qarshilik ko'rsatib, uni yengib chiqish, o'z oldiga qo'ygan maqsad yo'lida og'ishmay kurashish va unga erishish sharafliligi va olijanoblik degan savol ko'ndalang bo'lib turadi. Xuddi shunda bolada yaxshilikka muhabbat, yomonlikka nisbatan nafrat tug'iladi va hayotining asosiy axloqiy tamoyiliga aylanib qoladi.

Ana shunday shaxslarni tarbiyalash, bizningcha, oilaviy tarbiyaning bugungi kundagi asosiy vazifasi bo'lib qolmog'i kerak. Bu vazifaga erishish yo'llari, vositalari va usullarini izlab topish muhim pedagogik muammodir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bola tarbiyasiga, eng avvalo, ota-onaning shaxsi, hayotiy faoliyatlari, turmush tarzi va hokozalar bilan birgalikda oiladagi ma'naviy-axloqiy muhit ham katta ta'sir etadi.

Oilaviy muhit qanday bo'lsa, bolalar xuddi shu muhit ta'sirida ulg'ayadilar, umuman, har qanday oilaning mustahkamligi, oilaviy tarbiyaning ta'sirchanligi va samaradorligi ko'p jihatdan oilada qaror topgan er-xotin o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xarakteriga, ma'naviy-axloqiy iqlimga bog'liq.

Yuqoridagi mulohazalarimizdan kelib chiqib, ruhshunos olim G'.B.Shoumarov o'zining «Muhabbat va oila» kitobida oila va oilaviy munosabatlar, oilaviy nizolar, oilalarning ajralish sabablarini tahlil qilar ekan, uning asosiy sabablari oilada o'zaro munosabatning barqaror emasligi, er-xotinning eng nozik yaqin munosabati haqida tushunchaga, bilimga ega emasligida, degan xulosaga keladi.

Yoshlarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyalash bugungi kundagi pedagogika fani oldida turgan dolzarb masaladir. Shu ma'noda O.Musurmonovning tadqiqoti katta e'tiborga molik. Olima yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirish borasidagi qator pedagogik muammolarni yechishga harakat qiladi.

«Bizning nazarimizda, — deb ta'kidlaydi O.Musurmonova, — shaxsning ichki ma'naviy dunyosi ma'naviy qiziqish, ma'naviy faoliyat va ma'naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimidan iboratdir».

Haqiqatan ham, tadqiqotchi qayd etgani kabi, shaxsning ma'naviy-axloqiy qarashlari, tasavvurlari fan, adabiyot, san'at, maorif, din kabi vositalar orqali tarbiyalanadi. Zero, shu tarbiyaviy vositalar yordamida insonda ma'naviy-axloqiy ehtiyojlar tug'iladi va bevosita unga intilish asosida ma'lum maqsadlar, intilishlar yuzaga keladi.

Oilaviy tarbiyaga olim M.Inomova quyidagicha ta'rif berish mumkin, deb hisoblaydi: «Oilaviy tarbiya shunday pedagogik tushuncha bo'lib, u ota-onalarning o'z hayotiy faoliyatlari, turmush tarzlari, an'analar yordamida bola shaxsiga siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy qarashlar, g'oyalar, tasavvurlarni shakllantirishni nazarda tutib, bir maqsadga qaratilgan holda muntazam olib boriladigan izchil ma'naviy ta'sir o'tkazish jarayonini ifodalaydi».

L.Nurmuhamedova aqli zaif o'quvchilarni oilada tarbiyalashning korreksion pedagogik jihatlarini o'zining tadqiqot ishlarida yoritib berar ekan, ota-onalarning pedagogik savodxonligini oshirish va oila madaniyatini shakllantirish muammolarini hal etgan taqdirdagina kutilgan natijalarga erishish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Aqli zaif bolalar ota-onalari, mahalla, jamoatchilik hamkorligidagina ta'lim-tarbiya ishlari o'z samarasini beradi degan fikrlarga biz ham qo'shilamiz.

Yuksak ma'naviy darajadagi qat'iylikka, axloqiy his-tuyg'ularga, kuchirodaga ega bo'lgan layoqatli, sog'lom avlodlar sohibqiron Amir Temur bobomizdek millat siymosi va rahnamosi, Imom Buxoriy, Bahouddin

Naqshband singari ilm peshvolari, Xorazmiy, Farg‘oniy, Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy kabi allomalar, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon yanglig‘ istiqloq fidoyilari jamiyat taraqqiyotiga juda katta ma‘naviy va ma‘rifiy foyda keltirgan va ularning pok ruhlari, hayoti va faoliyatlari tarbiyalanuvchilarni ma‘naviy sog‘lom, mustaqil, irodali qilib shakllantirishda ibrat bo‘lib xizmat qiladi.

Yordamchi maktabda har bir ta‘lim-tarbiya oluvchi bola bir olam. Oligofrenopedagog o‘quvchilarni har tomonlama ruhiy jihatdan anglab, uning shaxsini hurmatlab, har biriga o‘ziga xos talabchanlik bilan muomalada bo‘lsa, sog‘lom avlodni shakllantirishdan iborat bo‘lgan maqsadga erishiladi.

Xalqimiz irsiyatini sog‘lomlashtirish, ma‘naviy yetuk, ruhiy jihatdan shakllantirish oila, tarbiya muassasalari, davlat va jamiyatning mushtarak muddaosi bo‘lsagina komil inson shaxsi – XXI asr odami shaxsi yuksak darajada kamol topgan bo‘ladi.

Yuqorida aytib o‘tilganlardan xulosa qilgan holda, mustaqil O‘zbekistonda ta‘lim-tarbiya ishlarining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning barcha imkoniyatlaridan to‘la va samarali foydalanishni taqozo etadi. Jahon madaniyatining milliy ma‘naviyatimizga ijobiy ta‘sir qilishini inkor qilib bo‘lmaydi. Ta‘lim-tarbiya jarayonida boshqa xalqlar pedagogik merosining ijobiy tomonlaridan qanchalik foydalanmaylik, baribir o‘zbek milliy qadriyatlari ma‘naviy kamolotimizning asosi bo‘lib qoladi.

Hadislarda aytilganidek, ota-onalarning farzandlariga qoldiradigan eng katta merosi – ularga o‘rgatadigan axloqi va odobidir. Milliy istiqloq vazifalari bugungi kunda ta‘lim-tarbiya tizimi mazmunini yangilashni talab etadi. Bu tarixiy zarurat esa ijtimoiy tarbiya bilan oilaviy tarbiyani uzviy bog‘lash lozimligiga undaydi. Milliy axloq esa milliy tarbiyaning tarkibiy qismi bo‘lganligi uchun undan foydalanish oilaviy tarbiyaga ham, ijtimoiy tarbiyaga ham taalluqlidir.

Milliy tarbiya esa inson shaxsini shakllantirishda milliy-madaniy meros va qadriyatlardan foydalanib, o‘ziga xos milliy yo‘nalish berishga harakat qilishdir.

Zero, millat mavjud ekan, uning ma‘naviy kamoloti bilan bog‘liq bo‘lgan tarbiyaning o‘ziga xos milliy usullari, mazmuni va yo‘nalishi ham takomillashib boraveradi. Bu borada xalq pedagogikasi an‘analari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu an‘analar uzoq davr mobaynida rivojlanib, xalq tafakkurida sayqallashib, hikmatli so‘zlar, xalq maqollari shakliga kirgan, xalq pedagogikasi negizida oilaviy tarbiya tajribasi yotadi.

Markaziy Osiyo xalqlarining umuman tarbiya borasidagi, xususan, oilaviy tarbiya sohasidagi tajribasi va nazariyasiga oid bo‘lgan fikr-

mulohazalari Beruniy, Forobiy, ibn Sino, M.Koshg'ariy, Yusuf xos Hojib asarlarida, Amir Temir tuzuklarida mukammal o'z aksini topgan va bu buyuk bobokalonlarimiz madaniy-ma'rifiy meroslari milliy pedagogikamizning alohida fan bo'lib shakllanishi uchun asosiy zamin bo'lib xizmat qilgan va bundan keyin ham xizmat qiladi, degan fikrdamiz.

Savol va topshiriqlar

1. Aqli zaif o'quvchilarni tarbiyalashda oila va mahallaning roli haqida aytib bering.
2. Yordamchi maktab o'quvchilarini oilaga tayyorlashning qanday ahamiyati bor?
3. Oilada qiz bola va o'g'il bola tarbiyasi haqida so'zlab bering.

MAXSUS ISTILOHLAR LUG'ATI

Agrafiya – yozuvning buzilishi, bunda o'quvchi harflarni bo'g'inlarga va bo'g'inlarni so'zlarga qo'shish ko'nikmasini hosil qila olmaydi; bunda harflar va bo'g'inlarni tashlab ketish, so'zlarni buzib yozish hollari kuzatiladi. Tayyor matnni ko'chirib yozishda qiyinchilik sezilmaydi. Agrafiya ko'pincha nutq buzilganida uchraydi va ko'p hollarda fonematik eshitishning yetarli kam gapmasligi bilan bog'liq bo'ladi.

Adekvat – muayyan vaziyatlarga, hodisalarga mos kelish.

Akalkuliya – hisoblash qobiliyatining buzilishi, bu hol bosh miya so'l yarim sharining old va orqa qismlari yetarli kamol topmasligi yoki kasallanishi oqibatida vujudga keladi.

Alaliya – eshitish qobiliyati saqlangan va intellektning organik tarzda izidan chiqmagan holda bolalar nutqining buzilishi. Alaliya ikki turli bo'ladi: 1) **motorli**, bunda nutqni tushunish saqlanadi, ammo uning talaffuz tomoni buziladi; 2) **senorli**, bunda bolalar nutqni tushunmaydilar va nutqning talaffuz tomoni buziladi. Alaliyaga bachadondagi davrda yoki kamol topish – nutqni egallaguncha bo'lgan ilk bosqichlarida miya qobig'idagi nutq qismlarining organik buzilishi sabab bo'ladi. Bola nutqni egallaganidan keyingi nutq buzilishining xuddi shu turi afazi deb ataladi.

Aleksiya – o'qish qobiliyatining buzilishi, bu hol miya qobig'i nutq zonalarining organik kasallanishi oqibatida ro'y beradi.

Analizatorlar – inson va hayvonlarning nerv mexanizmlari, bular yordamida tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirlar idrok etiladi va analiz qilinadi. Sezgi organlarining hammasi – ko'z, quloq, hid bilish, sezish, ta'mni bilish organlari analizatorlar jumlasiga kiradi. Har bir analizator quyidagilardan iborat bo'ladi: 1) periferik qism yoki retseptor, ya'ni ta'sirni idrok qiluvchi pribor; 2) qo'zg'alishni retseptordan markaziy nerv sistemasiga yetkazib beruvchi nerv tolalari; 3) bosh miya yarim shari qobig'idagi oliy markaz.

Anamnez – ota-onadan yoki bolani tarbiyalovchilardan bola hayotining hamma bosqichlarida, shu jumladan, homiladorlik va tug'ish davrida, uning o'sish tarixi haqida vrach-pedagog yoki psixolog oladigan mufassal ma'lumotlar. Anamnezni to'plash vaqtida bolaning nasl-nasabi, uning qaysi kasalliklarga chalingani haqida, nutq, motorika, o'yin va bilish faoliyati haqida, o'qishi, ishi va yurish-turishi to'g'risidagi ma'lumotlar aniqlanadi.

Anomaliya – kamol topishning umumiy qonuniy qoidalaridan chetga chiqish.

Apatiya — loqaydlik, ruhsizlik holati, qiziqishlarning bo‘lmasligi, ma’yuslik.

Artikulyatsiya — nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida nutq organlarining ishi (lab, til, tanglay, tovush pardalari, tomoq nervlari va mushaklari).

Assotsiatsiya — tasavvurlarning (psixologik) bog‘lanishi; ongda vujudga kelgan tasavvur o‘ziga o‘xshash, yondosh yoki qarama-qarshi tasavvur tug‘diradi.

Asteniya — yuqumli, somatik kasalliklar yoki miyaning lat yeyishi oqibatida vujudga keladigan, tez charchashlik, jahldorlik va ish qobiliyatining pasayishida ma’lum bo‘ladigan asabiy-ruhiy zaiflik.

Asfiksiya — bo‘g‘ilish. Bolalarda asfiksiya tug‘ilish vaqtida ona organizmidan plansent (yo‘ldosh) orqali kislorod kelishi to‘xtab qolishi oqibatida, bolaning o‘zida o‘pka bilan nafas olish hali boshlanmagan paytda vujudga keladi. Asfiksiya vaqtida nafas olish to‘xtab qoladi, yurak faoliyati buziladi. Sun‘iy nafas olishdan va qo‘zg‘atuvchi doiralardan foydalanib, chaqaloqning hayoti saqlab qolinadi. Chuqur va uzoq davom etadigan asfiksiya bolaning halokatiga yoki uning umumiy kamol topishining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Affekt — ruhiy xastalikka sabab bo‘ladigan vaziyatda to‘satdan vujudga keladigan asabiy-ruhiy qo‘zg‘alish. Affekt holatida bosh miya qobig‘ining nazorat qilish faoliyati birmuncha zaiflashadi. Affekt vaqtida yuz bo‘zarib yoki qizarib ketadi, ko‘z qorachig‘i torayadi yoki kengayadi, lab va qo‘l-oyoq titraydi. Affekt ko‘pincha nerv sistemasi barqaror bo‘lmagan kishilarda uchraydi.

Alahlash — ruhiy kasallik simptomi, bunda bemorning mulohazalari, gaplari real voqeikka to‘g‘ri kelmaydi va uni korreksiya qilib bo‘lmaydi. Ruhiy xastalik vaqtida alahlash ba‘zan intellekt va yurish-turish uncha buzilmagan holda ro‘y berishi, ba‘zan esa yurish-turish keskin o‘zgargan holda (patologik shubhalanish, ta‘qib vasvasasi, o‘zini o‘ldirish fikri va hokazo) ro‘y beradi hamda uzoq vaqt barqaror xarakterga ega bo‘ladi. O‘tkir infeksiyon kasalliklar, zahar yoki alkohol bilan zaharlanish vaqtidagi alahlash uncha uzoq davom etmaydi, o‘qtin-o‘qtin xarakterga ega bo‘ladi va hushdan ketish, umumiy betoqatlik va gallutsinatsiya (miya chalg‘ishi) bilan qo‘shilib ketadi.

Brayl sistemasida o‘qitish — ko‘rlarni bo‘rtma nuqtali shriftga asoslanib o‘qitish sistemasi; bunda olti nuqtani turlicha joylashtirish yordamida bo‘rtma yozuv sistemasi beriladi. Bu sistemaning asoschisi — Lui Brayldir (1809–1852). Brayl sistemasi harf, son va nota belgilarini, tinish belgilarini o‘z ichiga oladi.

Depressiya — ma’yus kayfiyatdagi g‘amgin, dilxastalik holati, bunda butun dunyo nash’asiz bo‘lib tuyuladi.

Dizartriya — nutq apparati innervatsiyasining organik yetishmovchiligi natijasida talaffuzning buzilishi, bunda ayrim tovushlar, bo‘g‘inlar va so‘zlarni

talaffuz qilishda qiyinchiliklar tug'iladi. Dizartriya ko'pincha soxta bulbar paralich oqibatida vujudga keladi (bosh miya nervlarining IX–X–XI–XII juftlarining lat yeyishi oqibatida artikulyatsiya mushaklarining paralich bo'lishi).

Disgarmonlik – nomuvofiqlik, shaxs jismoniy va ruhiy xususiyatlarining kamol topishidagi mutanosiblikning buzilishi.

Disgrafiya – yozuvning buzilishi, bu hol bir harf o'rniiga ikkinchisini yozishda, harflar va bo'g'inlarni tashlab ketish va o'rni almashtirib yozishda, so'zlarni qo'shib yuborishda ifodalanadi, bu hol og'zaki nutqning va fonematik eshitishning yetarli darajada kamol topmaganligi bilan bog'liqdir.

Dispepsiya (bolalarda) – bolalarning ilk yoshidagi tez-tez ich ketish va qayt qilish bilan o'tadigan me'da-ichak kasalligi; dispepsiya uzoq davom etsa, bola ozib ketadi, nimjon bo'lib qoladi, uyqusi buziladi, boshi og'riydi, bu hol esa bolaning bundan buyongi jismoniy va ruhiy kamol topishini buzishi mumkin.

Egosentrizm – butun diqqatini faqat shaxsiy kechinmalarga qaratish va har bir hodisani shaxsiy manfaatlar nuqtai nazaridagina idrok etish: individualizmning ashaddiy formasi.

Elektroensefalogramma – miya biatoklarining funksional holatini tadqiq qilishning grafik metodi.

Emotsiya – his-tuyg'u, kechinma, hayajon (g'azab, qo'rquv, quvonch).

Endokrin bezlari faoliyatining buzilishi – ichki sekretiya bezlari (gipofiz, qalqonsimon bezlar, qalqonsimon bezlar yonidagi bezlar, buyrak osti bezlari, jinsiy bezlar va oshqozon osti bezlari) faoliyatining buzilishi. Ichki sekretiya bezlari funksiyasining buzilishi organizmda turli patologik o'zgarishlarni vujudga keltiradi.

Enurez – siyg'oqlik, bu hol noqulay tashqi sharoitlarda asabiy va jismoniy jihatdan zaiflashgan bolalarda ro'y berishi mumkin. Enurez bolaning umumiy kamol topishida ruhiy jihatdan qiynovchi faktor bo'lishi mumkin.

Etiologiya – kasallik sabablari to'g'risidagi ta'limot.

Fonema – til tovush tuzumining minimal birligi. Har bir tilda muayyan miqdorda fonemalar bo'ladi. O'z akustik belgilariga ko'ra, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan fonemalar so'zlarni bir-biridan ajratishga xizmat qiladi. Rus tilida 42 fonema: 6 unli va 36 undosh fonema bor.

Fonematik eshitish – nutq tovushlarini idrok etish qobiliyati, tilning tovush elementlarini o'qib olishda ahamiyati kattadir.

Gidrotsefaliya – miyada sariq suv to'planish kasali, bu narsa bosh suyagi bo'shlig'ida orqa miya suyuqligining ko'payishida yuz beradi. Suyuqlikning ko'payishi har xil – juda oz darajadan keskin ko'paygan darajagacha bo'lishi mumkin. Yengil gidrotsefaliya ish qobiliyatining pasayishi va tez charchab qolishda ifodalanadi, bunda bosh shakli deyarli o'zgar olmaydi. Orqa miya suyuqligi ko'proq to'planganida bosh suyagining katta gidrotsefalik shakli paydo bo'ladi, peshanada va kallaning tepa qismida katta shishlar vujudga kelishi mumkin.

Ba'zan bolalardagi og'ir gidrotsefaliya aqliy qoloqlikka, serebral paralichga, eshitish va nutq qobiliyatining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Individual yo'l tutish – pedagogikaning tamoyili bo'lib, bolaning kamol topish xususiyatlarini va uning shaxsiy xususiyatlarini bilish va hisobga olishga asoslangan, pedagogika jihatidan to'g'ri ta'sirini ta'minlaydi.

Intoksikatsiya – turli zaharli moddalar – mikroblar, turli zaharlar, shuningdek, modda almashuvi buzilganida organizmda vujudga keladigan moddalar ta'siri natijasidagi organizmning kasallik holati. Homiladorlik vaqtidagi intoksikatsiya homilaning bachadonda o'sishiga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Infantilizm – organik psixik kamol topishining ushlanib qolishi, bu holat kamol topishining ilk bolalik bosqichidagi xususiyatlarning saqlanib qolishi bilan xarakterlanadi.

Isteriya – xarakter va xatti-harakatning o'zgarishi bilan xarakterlanadigan funksional asabiy-ruhiy holat. Isteriyaning eng muhim ifodasi – kechinmalarning ortiq darajada namoyon bo'lishidan va e'tibor markazida bo'lishga intilishdan iboratdir.

Katamnez – davolash tugallanganidan keyin bemor haqida olinadigan ma'lumotlar. Maxsus kuzatish ostida bo'lgan o'quvchilarning o'qishi, mehnat hayoti qanday borayotganligi haqida vaqt-vaqti bilan axborot to'plab turish.

Kompensatsiya – buzilgan funksiyalarni baravarlashtirish, kamol toptirish va buzilgan funksiyalar o'rnini to'ldirish uchun saqlangan funksiyalarni qayta qurish (masalan, qoldiq eshitish qobiliyatini kamol toptirish va eshitish qobiliyati buzilganda labga qarab o'qishga o'rgatish yoki qoldiq ko'rish qobiliyatidan foydalanish va ko'rish qobiliyati buzilganda sezgi orqali idrok etishni kamol toptirish).

Korreksiya – bolaning kamol topishidagi kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan pedagogik va davolash tadbirlarining jami.

Logoped – bolalar va kattalardagi nutq kamchiliklarini tuzatish bilan shug'ullanuvchi mutaxassis-pedagog.

Logopediya – nutq kamchiliklarini o'rganish hamda ularni bartaraf etish yo'llari va metodlarini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi fan.

Motorika – insonga xos harakat reaksiyalari, ko'nikmalari, malakalari va murakkab harakatlarning jami. Bolalarda motorika elementar harakat reaksiyalaridan boshlab to murakkab harakat malakalari va predmetli harakatlar tarkib topishigacha bo'lgan darajada asta-sekin o'sib boradi. Motorikaning buzilishi markaziy nerv sistemasi turli qismlarining kasallanishiga bog'liq va darajasi, sifati hamda kasallangan joyga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Motorikaning hatto ozgina buzilishi ham bolaning kamol topishiga va uning ulgurishiga yomon ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bolalarda motorikaning buzilishi ko'p hollarda o'z vaqtida o'tkazilgan korreksiya yordamida bartaraf etiladi.

Mutizm – biror ruhiy xastalik oqibatida tevarak-atrofdagilar bilan nutq muomalasining to'xtalishi. Muntazam vaqtincha xarakterga ega bo'ladi va nevroitik reaksiyalar guruhiga kiradi.

Nasledstvennost (irsiyat) – belgilar va xususiyatlarning bir avloddan ikkinchi avlodga o'tishi.

Negativizm – boshqa kishilar ta'siriga asossiz, bahonasiz qarshilik ko'rsatish; bu hol xarakter va xatti-harakat patologik tarzda buzilganida ro'y beradi, ammo noto'g'ri tarbiyalanganida normal bolalarda ham bo'lishi mumkin.

Oligofrenopedagog – aqliy jihatdan qoloq bolalarga ta'lim va tarbiya berish bilan shug'ullanuvchi pedagog.

Patogenez – patologiyaning organizmdagi kasallik jarayonlarining vujudga kelishi va o'sib borishi zaminidagi ichki mexanizmlarning o'zaro bog'lanishini o'rganuvchi bo'limi.

Patologik o'zgarishlar – ma'lum bir kasallik jarayonlari munosabati bilan inson organizmida vujudga keladigan o'zgarishlar. Bu o'zgarishlar anatomik (masalan, miya, jigar va boshqa ichki organlar hujayralarining aynishi) bo'lishi mumkin yoki funksional (masalan, anatomik jihatdan hujayralar saqlangani holda ularning buzilishi yoki lat yeyishi).

Pedantizm – tartib-intizomga ortiqcha berilish, injiqlik darajasiga yetib boradigan tartib o'rnatish ishtiyoqi, ko'pincha ishning mohiyatiga tushunmagan holda rasmiy, tashqi tartibga o'jarlik bilan rioya qilish.

Preformizm – metafizik (antidialektik) nazariya, bu nazariyaga binoan, katta yoshdagi organizmning taqdiri tuxum hujayrasida yoki spermatozoiddayoq belgilab qo'yilgan bo'ladi, uning o'sib borishi esa homila boshlangan paytda vujudga kelgan xususiyatlarning kengayishi va oddiy kattalashuvidangina iborat.

Psixik status – inson psixikasi holatining tasviri, bu narsa insonning intellektual, emotsional xarakteriga oid xususiyatlarni, xatti-harakat va faoliyatini o'z ichiga oladi.

Psixometrik mezonlar – bir qancha chet el mamlakatlarida o'tkaziladigan tajribalar, standart topshiriqlar bo'lib, aqliy kamol topish darajasini, bolalar va kattalar shaxsining o'ziga xos xususiyatlarini va boshqa jihatlarini belgilashga qaratilgan. Psixometrik mezonlardan bolalarni ommaviy maktablarga ham, maxsus maktablarga ham tanlab olishda keng foydalaniladi. Psixometrik mezonlar ilmiy asoslanmagan bo'lib, bola shaxsining asl xususiyatlarini ochib bermaydi va aqliy kamol topishga tashxis qo'yilayotganda ishonchli mezon bo'lib xizmat qila olmaydi.

Psixoterapiya – bemorga tushuntirish, ishontirish tarzida psixik ta'sir ko'rsatish yordamida davolash. Bu ish eng qulay sharoitlar yaratish va har qanday noqulay faktorlarni bartaraf etish bilan qo'shib olib borilishi kerak. Har qanday bolalar muassasasidagi tarbiyaviy jarayonda, ayniqsa kamol topishida kamchiligi bo'lgan bolalarni tarbiyalash sharoitida psixoterapevtik yo'l tutish muhimdir.

Reaktiv holat – og‘ir kechinmalar munosabati bilan vujudga keladigan ruhiy xastalik. Depressiya, emotsional esankirash, vahima, qo‘rquv tarzida namoyon bo‘lishi mumkin.

Rezonorstvo (mahmadanalik) – mavhum va axloqiy mavzularda uzoq mulohaza yuritishga moyillik.

Retsidiv – yo‘qolib ketgandek tuyilgan biror hodisaning takrorlanishi, qayta ro‘y berishi.

Seksuallik – boshqa jinsdagi kishilarga ortiqcha qiziqish bilan qarash.

Somatik – badanga oid (psixik narsalardan farq qiladi).

Spontan faoliyat – go‘yo o‘z-o‘zidan, o‘z xohishi bilan, tashqi ta‘sirlarsiz vujudga keladigan faoliyat.

Status – bemorni ko‘zdan kechirish paytida uning holatini bayon qilish, bu hol jismoniy, asabiy-ruhiy sohaga yoki ayrim sistemalar va organlarga taalluqli bo‘lishi mumkin.

Stereotiplik (harakat, fikr stereotipligi) – harakatlar, fikrlarning o‘zgarmasdan takrorlanishi, bir marta o‘zlashtirib olingan fikrdan boshqa fikrga o‘tishning qiyinligi, bu hol miya qobig‘idagi nerv jarayonlarining yetarli darajada harakatchan emasligidan dalolat beradi.

Struktura defekta (defekt strukturasi) – kamol topish anomaliyalarining har xil turlarida ba‘zi psixik funksiyalar o‘rtasidagi (masalan, xotira, diqqat, idrok va tafakkur o‘rtasidagi) yoki bilish faoliyati va emotsional-irodaviy soha xususiyatlari o‘rtasidagi, yoki tafakkur bilan nutq o‘rtasidagi va hokazo (o‘zaro bog‘lanish va bir-birini taqozo qilishi).

Sumerechniye sostoyaniya – ongning to‘satdan xiralashuvi, bir necha minutdan bir-ikki soatgacha davom etadi, shuningdek, to‘satdan to‘xtab qoladi, ko‘pincha chuqur uyquga aylanadi. Ong xiralangan vaqtida atrof-tevarakni tasavvur qila olmaydi, xatti-harakat motivlari yo‘qolib qoladi, bu davr mobaynida sodir bo‘ladigan hamma narsa esda qolmaydi.

Serebral – miyaga oid.

Toksikoz – organizmda zararli yoki zaharli moddalar – toksinlar to‘planishi natijasida vujudga kelgan xastalik holati. Toksikozlar ba‘zan homiladorlik vaqtida vujudga kelib, modda almashuvining ancha buzilishiga va qon aylanishining izdan chiqishiga sabab bo‘ladi. Homiladorlik vaqtidagi toksikoz homilaning o‘sib borishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Toksoplazmoz – parazitlar kasalligi; uni vujudga keltiradigan parazit (toksoplazma) eng oddiy jonivorlar jumlasiga kiradi. Kishiga bu kasallik uy hayvonlaridan (it, sigir, cho‘chqa, quyon, tovuq, kaptar) va ba‘zi bir yovvoyi hayvonlardan (yumronqoziq, sichqon, yovvoyi quyon) yuqishi mumkin. Kishidagi toksoplazmoz tug‘ma bo‘lishi va keyinchalik vujudga kelishi mumkin. Homilador ayollardagi parazit yo‘ldosh orqali homilaga o‘tib miya, ko‘z va boshqa organlarga og‘ir zarar yetkazgan hollarda toksoplazmoz tug‘ma bo‘ladi. Tug‘ma toksoplazmoz ko‘pincha oligofreniyani vujudga keltiradi.

Tonzillit – bodomcha bezlarning shamollashi. Tonzillit oʻtkir va xronik boʻlishi mumkin. Xronik (surunkasiga) tonzillit boʻlganida mushaklar ogʻrishi, yurakda oʻzgarish roʻy berishi, bosh ogʻrishi, boʻshashuvchanlik va ish qobiliyatining pasayuvi roʻy berishi mumkin.

Tonus – nerv markazlarining toʻxtovsiz qoʻzgʻalib turishi bilan taʼminlanadigan turli organlarning muayyan funksional holati.

Zerkalnoye (koʻzgudagidek) yozuv – yozuv buzilishining bir turi boʻlib, bu hol harf elementlarining makonda joylashuvini yetarli darajada ajrata olmaslik bilan bogʻlangandir, buning natijasida bola harflarni goʻyo koʻzguda aks etgandek tasvirini yozadi. Normal oʻquvchilarda, koʻpincha chapaqaylarda koʻzgudagidek yozuv baʼzan oʻqitishning dastlabki bosqichida uchraydi va osonlikcha bartaraf etiladi. Makon tasavvurining buzilishi natijasida vujudga kelgan yozuvdagi barqaror koʻzgudagidek holat uzoqroq davom etadi. Koʻzgudagidek yozuv tuzilishi oʻxshash boʻlgan harflarni ajrata olishga va umuman makon tasavvurini kamol toptirishga qaratilgan maxsus mashqlar yoʻli bilan bartaraf etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi: O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida – 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan. – T.: O'zbekiston, 1992.
2. **I.A.Karimov.** O'zbekiston o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li: O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura: nutqlar, suhbatlar. – T.: O'zbekiston, 1993.
3. **I.A.Karimov.** Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqi. – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni. 1997. 4–19-b.
4. **I.A.Karimov.** Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. «Muloqot» jurnali. 1998. 5-son.
5. Milliy istiqloq mafkurasida – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. – T.: O'zbekiston. 2000.
6. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni (1997-yil 29- avgustda qabul qilingan). Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni. 1997.
7. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi (1997-yil 29-avgustda qabul qilingan). Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni.
8. **Abu Ali ibn Sino.** Tib qonunlari. Uch jildlik, saylanma. 1-jild. Xalq merosi. 1993.
9. **Abu Ali ibn Sino.** Falsafiy qissalar /nashrga tayyorlovchi va tarjimon A.Irisov. 1963.
10. **Abu Nasr Forobiy.** «Fozil odamlar shahri» / tuzuvchi M.Mahmudov. – T.: Xalq merosi. 1993.
11. «Avesto». «San'at» jurnali. 1992. 3-son.
12. Axloq-odobga oid hadis namunalari. – T.: Fan. 1990.
13. **S.Sh.Aytmetova.** Yordamchi maktab o'quvchilarining psixik rivojlanish xususiyatlari. T.: O'qituvchi. 1984.
14. **Л.С.Выгодский.** Развитие высших психических функций. М. 1976.
15. **Mavlonova, O.To'rayeva, Murodov.** «Pedagogika». O'qituvchi. 2000.
16. **L.R.Mo'minova.** Nogiron bolalarni oilada tarbiyalash. 1996.
17. **K.X.Mamedov.** Ruhiiy rivojlanishida nuqson bo'lgan o'quvchilar psixologiyasi. T.: O'qituvchi. 1994.
18. **O.Musurmonova.** O'quvchining ma'naviy madaniyatini shakllantirishning shakl va metodi. T.: Fan. 1999, 108-bet.

19. **A.K.Munavvarov.** Oila pedagogikasi. T. «O'qituvchi». 1994. 112-b.
20. **V.S.Rahmonova.** Maxsus pedagogika – T.: G'afur G'ulom. 2005.
21. **K.X.Mamedov, A.M.Soatov, P.M. Po'latova.** Oligofrenopedagogika asoslari. T.: O'qituvchi. 1994.
22. **Safo Ochiil.** Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari T.: «O'qituvchi». 1995. 206-b.
23. **А.Смирнова.** Коррекционно-воспитательная работа учителя вспомогательной школы . «Просвещение». М. 1985.
24. **М.Инамова.** Oilada bolalarning ma'naviy axloqiy-tarbiyasi. Nizomiy nomli TDPU.
25. **Р.М.По'latova.** Maxsus maktab o'quvchilariga ekologik ta'lim-tarbiya berish harakat dasturi. T.: TDPU. 2003.
26. **Б.И.Пинский.** Психология трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы. «Просвещение». М., 1976.
27. **Б.И.Пинский.** Психологические особенности деятельности умственно отсталых школьников. П.Ф.А. 1978.

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
1-bob. Oligofrenopedagogikaning umumiy masalalari.....	4
1.1. Defektologiya fani taraqqiyoti haqida.....	4
1.2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi va uslublari.....	7
1.3. Oligofrenopedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi.....	10
1.4. Oligofrenopedagogikada foydalaniladigan tadqiqot uslublari.....	13
1.5. Aqli zaif bolalar — oʻrganish, tarbiya va taʼlim manbai.....	14
2-bob. Maxsus taʼlim tizimi.....	26
2.1. Maxsus muassasalar.....	26
2.2. Yordamchi maktabni boshqarish va unga rahbarlik qilish.....	33
2.3. Yordamchi maktab, uning maqsad va vazifalari.....	38
3-bob. Yordamchi maktablarda taʼlim nazariyasi.....	52
3.1. Yordamchi maktablarda taʼlim jarayonining mohiyati.....	52
3.2. Yordamchi maktablarda taʼlim tamoyillarining qoʻllanish xususiyatlari.....	59
3.3. Yordamchi maktablarda taʼlim mazmuni.....	76
3.4. Yordamchi maktablarda oʻqitish uslubining qoʻllanish xususiyatlari.....	80
3.5. Yordamchi maktabda oʻqitishni tashkil qilish. Yordamchi maktablarda dars va darsturlari.....	89
3.6. Yordamchi maktab oʻquvchilarining bilim, koʻnikma va malakalarini tekshirish hamda baholash darslari.....	100
4-bob. Yordamchi maktablarda taʼlim nazariyasi.....	104
4.1. Yordamchi maktablarda oʻquvchilarni tarbiyalashning maqsadi, vazifasi, tamoyillari va usullari.....	104
4.2. Milliy istiqlol gʻoyasi va mafkurasi — maxsus maktab oʻquvchilari kamoloti mezonini sifatida.....	109
5-bob. Yordamchi maktablarda mehnat taʼlimi.....	117
6-bob. Tarbiya usullari.....	133
6.1. Yordamchi maktabda tarbiya tamoyillarining qoʻllanilishi.....	133
6.2. Tarbiya turlari.....	139
7-bob. Bolalar jamoasini oʻrganish, tashkil qilish va tarbiyalash.....	181
8-bob. Jamiyatni rivojlantirishning hozirgi bosqichida bolalarni tarbiyalashda oilaning roli.....	204
8.1. Yordamchi maktab oʻquvchilarini oilaga tayyorlash.....	206
8.2. Yordamchi maktab oʻquvchilarini tarbiyalashda mahallaning roli.....	208
8.3. Oilada yordamchi maktab oʻquvchilarini maʼnaviy- axloqiy tarbiyalash.....	209
Maxsus istilohlar lugʻati.....	214
Foydalanilgan adabiyotlar.....	221

Paridaxon Po‘latova

MAXSUS PEDAGOGIKA

Oligofrenopedagogika

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
(5141800 – defektologiya) bakalavr ta‘lim yo‘nalishli talabalari uchun darslik
sifatida ruxsat etilgan*

Muharrirlar: *J.Suvonqulov, M.Yo‘ldosheva*

Musavvir *E.Zakirov*

Badiiy muharrir *A.Bobrov*

Texnik muharrir *T.Smirmova*

Musahhih *D.To‘ychiyeva*

Kompyuterda sahifalovchi *Z.Ahmedova*

IB № 4379

Bosishga 10.12.2005-y.da ruxsat etildi. Bichimi 60x90¹/₁₆. Tayms garniturasi. Ofset bosma. 14,0 shartli bosma toboq. 15.0 nashr tobog‘i. Qo‘shimcha 1000 nusxa. 113-2005 raqamli shartnoma. 33 raqamli buyurtma. Bahosi shartnoma asosida.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 700129. Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30//700128. Toshkent, Usmon Yusupov ko‘chasi, 86.

